

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖУРНАЛЫ
КАЗАХСТАНСКИЙ ЖУРНАЛ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
KAZAKHSTAN JOURNAL OF INTERNATIONAL LAW

Научно-теоретический и информационно-практический журнал

№2
(81)

Алматы 2022

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖУРНАЛЫ
КАЗАХСТАНСКИЙ ЖУРНАЛ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
KAZAKHSTAN JOURNAL OF INTERNATIONAL LAW

Научно-теоретический и информационно-практический журнал

№2
(81)

Журнал издается с 03.02.2000г., выходит ежеквартально.

Журнал издается с 03.02.2000г., выходит ежеквартально.

*Свидетельство о постановке на учет средства массовой информации, выданное
Министерством культуры и информации Республики Казахстан
№ 15701-Ж от 24 ноября 2015 г.
(свидетельство первичной постановки на учет № 1073-Ж, 03.02.2000г.)*

Редакционный совет:

Председатель – доктор юридических наук, профессор Жалаири О.Ш. (Алматы)

Члены Редакционного совета:

*доктор юридических наук, профессор Айтхожин К.К.; доктор юридических наук,
профессор Сарсембаев М.А. (Астана); доктор юридических наук, профессор
Мауленов К.С.; (Алматы); доктор юридических наук, профессор Мацкевич И.М.
(Москва); доктор юридических наук, профессор Шумилов В.М. (Москва)*

Редакционная коллегия:

Главный редактор – доктор юридических наук Алибаева Г.А.

Члены Редакционной коллегии:

*доктор юридических наук, доцент Сабитова А.А.; кандидат юридических наук
Толкумбекова Н.О.; кандидат юридических наук Кудайбергенев М.Б., кандидат
юридических наук, доцент Әбділда Д.Ә.*

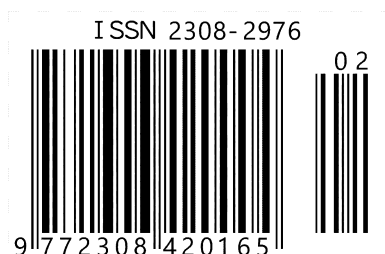
СОБСТВЕННИК:

*Учреждение «Евразийская юридическая академия им.Д.А.Кунаева»
(город Алматы)*

Адрес редакции:

*Республика Казахстан, г.Алматы, ул. Курмангазы, 107
Телефон: 8 (727) 292-98-77, 350-78-88*

e-mail: наука_kunaev@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуллина Л.М., Нурпеисов Р.В.	4
Свобода совести и вероисповедания в конституционном праве стран СНГ	
Абишев Е.Н.	10
Использование полиграфа в уголовном судопроизводстве: история возникновения	
Абеуова Г.Ж.	18
Некоторые особенности процесса доказывания	
Абытова А.Н.	23
Қазақстан республикасының терроризмге қарсы саясаты	
Барлыбаев А.	28
Конституциялық бақылау институттарының дамуының негізгі кезеңдері	
Беркинбаев А.Б.	34
Становление теории допроса в досудебном производстве по уголовным делам	
Дайрабаева Б.Т.	44
Сарапшының құқықтары мен міндеттері, қызметі	
Достаев Ч.Е.	49
Криминалистическая диагностика и ее роль в раскрытии уголовных правонарушений	
Жақсыбай М.С.	55
Инвестициялық құқықтың аралас салаларымен қарым-қатынасы	
Жангазиев Т.Т.	62
Лицензиялау институтының құқықтық аспектілері	
Жетеу Р. Д.	68
Наследственное правоотношение	
Жұмабаев Д.У.	76
Түзеу жұмыстары түріндегі жазаның орталық азия мемлекеттерінің тәжірибесінде қолданылу ерекшеліктері	
Жұмабаев Д.У.	83
Түзеу жұмыстары түріндегі жазаның бұрынғы кеңес одағына кірген мемлекеттердің тәжірибесінде қолданылу ерекшеліктері	
Избасарова К. Ж., Таужанова Р.Ж., Кокешбаева М.Р.	89
Құқық бұзушылық үшін қолданылатын жазаны салыстырмалы талдау	

Кокешбаева М.Р., Избасарова К.Ж.	103
Адамның және азаматтың конституциялық және өзге де құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жалпы сипаттамасы	
Куралова Л.А., Хавдал К.Х., Султанова Ж.А.	110
Қылмыстылыққа қарсы ислам дінінің негізгі постулаттары және ондағы идеяларды құқықтық дамыту мәселелері	
Марданова А.	118
Исторические аспекты борьбы с транснациональной организованной преступностью	
Медетбек М.Қ.	123
Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаның даму эволюциясы	
Муратбай С	132
Конституциялық Кеңес - Конституцияны қорғаушы арнайы субъект ретінде	
Нурасыл А.Ж.	139
Бас бостандығын шектеу жазасын орындалуын қамтамасыз ету құралдары	
Нұрбек А., Қуаналиева Г.А.	145
Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру үшін тағайындалатын қылмыстық жауаптылық және саралау кезінде туындайтын қылмыстық-құқықтық мәселелер	
Сапарғалиев Д.Е.	151
Азаматтық-құқықтық дауды шешудегі татуластыру рәсімдерінің маңызы	
Сарсенғалиев Р. Р.	158
Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына халықаралық шарттық нормалардың имплементация мәселелері	
Экспертное заключение	
Айтхожин К.К.	168
Анализ законодательства Республики Казахстан с целью выявления наличия/отсутствия дискриминационных норм по признаку принадлежности лиц к национальным меньшинствам	

УДК 374.12

*Абдуллина Л.М.**к.ю.н., ассоциированный профессор Евразийской юридической академии
имени Д.А.Кунаева,**Нурпеисов Р.В.**доктор Phd, ст. преподаватель Евразийской юридической академии
имени Д.А.Кунаева*

СВОБОДА СОВЕСТИ И ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ В КОНСТИТУЦИОННОМ ПРАВЕ СТРАН СНГ

Провозглашение независимости постсоветских республик по-новому закрепило отношения государства и религии. Основанием для этого послужило провозглашение светского государства. «В светском государстве религия становится прерогативой отдельной личности, при этом каждый представлен в вопросе совести сам по себе. Свобода совести выступает как конституционно-правовая норма светского государства» [1, с.114].

Свобода совести – это право самостоятельно, без какого-либо принуждения решать вопрос: руководствоваться ли ему в оценках своих поступков и мыслей религиозными учениями или отказаться от них. С позиции юридической науки, под свободой совести понимается «право человека как верить в Бога в соответствии с учением той или иной свободно выбранной им религии, так и быть атеистом, т.е. не верить в Бога» [2]. Этому утверждению соответствуют содержание конституционных норм следующих стран СНГ: п.11 ст.16 Конституции Кыргызской Республики: «Каждый вправе свободно исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, выбирать, иметь и распространять религиозные либо атеистические убеждения»; ст.31 Конституции Республик Узбекистан и Беларусь и др. Эти нормы полностью подтверждают принцип равноправия верующих и неверующих, без которого свобода совести немыслима [3].

В науке утвердилось мнение, что подлинная свобода совести должна обязательно содержать два основных положения:

- 1) свободу религиозных убеждений;
- 2) не принятие религиозных догм.

Во власти религиозных верований человек находится с древнейших времен. Свои первые представления об окружающем мире он начинал с веры в сверхъестественные силы. Шаг за шагом, раскрывая тайны природы, человек познавал мир во всем разнообразии его проявлений. Но вера всегда оставалась с ним. Какую бы веру не исповедал человек – буддийскую или христианскую, мусульманскую или иудейскую, какими бы разнообразными не были религиозные течения и вероучения, человек остается преданным своей вере, храня ей верность в своей душе и мыслях. И вряд ли можно осуждать человека за веру. В наш просвещенный век немало людей и народов исповедуют самые разные религии. В этом нет ничего предосудительного, лишь бы вера не

оборачивалась нетерпимостью против иных религий, лишь бы в нравственном отношении она делала человека чище, лучше, сильнее духом и благородней. И поэтому, видимо, одним из проявлений духовной свободы человека признается свобода совести. Свободу совести также принято считать одним из видов индивидуальной свободы личности. С позиции нравственности, свобода совести выражает отношение человека к добру и злу, хорошим и плохим поступкам, к осознанию нравственной ответственности за свою судьбу и поведение. По мнению Ф.М. Рудинского, свобода совести - «это возможность для каждого человека совершать поступки в соответствии со своими представлениями о справедливом и несправедливом, о добре и зле, если эти представления не противоречат морали, принятой в данном обществе» [4, с.27].

Исторически развиваясь, свобода совести приобрела более узкое значение - свобода в области религии. Эта свобода особенно важна в государствах, в которых признана государственная религия и, следовательно, существует определенное давление на человека с целью заставить его принять эту религию. В государствах без государственной религии свобода служит защитой для атеистов, а в тоталитарных атеистических государствах ею прикрывались официальная антирелигиозная пропаганда и гонения на церковь. К сожалению, факты религиозной борьбы и нетерпимости оборачивались в истории человечества крестовыми походами, кострами инквизиционных судов, на которых безжалостно сжигались так называемые еретики, богохульники и ведьмы. Трагические последствия религиозной нетерпимости не могли не породить тревогу и опасение в думах и душах людей. Религиозная нетерпимость, представлявшая серьезную угрозу для духовной и физической жизни людей, вызывала резкое неприятие и осуждение со стороны прогрессивно мыслящей части общества, поднимавшей проблему преодоления религиозной вражды и ненависти во взаимоотношениях верующих. Идею свободы совести подсказывала сама жизнь, полная религиозных противоречий. Свое развитие эта идея получила в философских, художественных и политических произведениях прогрессивных мыслителей эпохи Возрождения и Просвещения. Но лишь со временем эта идея трансформируется в правовое установление. Быть верующим или атеистом – это вопрос, который во всех случаях должен решаться никем иным, как самим человеком.

Свобода вероисповедания означает право человека на выбор религиозного учения и беспрепятственное отправление культов и обрядов в соответствии с этим учением. Статья 31 Конституции Республики Беларусь гласит: «Каждый имеет право самостоятельно определять свое отношение к религии, единолично или совместно с другими исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, выражать и распространять убеждения, связанные с отношением к религии, участвовать в отпадении религиозных культов, ритуалов, обрядов, не запрещенных законом». В субъективном смысле, т.е. как право человека, равнозначным является понятие свободы религии, но оно еще означает и право на существование всех религий и возможность каждой из них беспрепятственно проповедовать вероучение. Однако в обиходе очень часто все указанные термины употребляются как идентичные. Видимо, в этой связи

конституционные нормы других стран СНГ не содержат данных положений. Например, ст. 22 Конституции Республики Казахстан признает: «1. Каждый имеет право на свободу совести. 2. Осуществление права на свободу совести не должно обуславливать или ограничивать общечеловеческие и гражданские права и обязанности перед государством» [5].

Сфера человеческих верований – это, собственно, область глубоко интимной, личной жизни. Это область внутренней совести, его убеждений, в которую никто не должен вторгаться – ни человек, ни государство. О трагических последствиях бесцеремонного вмешательства государства в сферу духовной жизни человека свидетельствует сама жизнь. Следует отметить, что подобная бесцеремонность составляет характерную черту недемократической системы, особенно тоталитарной. Хорошо известно, что еще десяток лет тому назад советская административно-командная система привлекала членов КПСС к партийной ответственности за их участие в религиозных обрядах. Вряд ли надо доказывать, насколько подобная акция не согласовывалась со свободой совести, закреплявшейся, между прочим, всеми советскими законами, в т.ч. и Конституцией СССР 1977г.

Международный пакт о гражданских и политических правах свободу совести и религии соединяет со свободой мысли, включая в нее «свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору и свободу исповедовать свою религию и убеждения как единолично, так и сообща с другими, публичным или частным порядком, в отправлении культа, выполнении религиозных и ритуальных обрядов и учений. Никто не должен подвергаться принуждению, умаляющему его свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору» (ст.18).

Этой норме соответствуют: статья 19 Конституции Грузии, устанавливающая запрет «преследования лица в связи с использованием им свободы слова, мнений, совести, вероисповедания и убеждений, а также принуждение человека высказать свое мнение по поводу этих свобод»; ст.28 Конституции Российской Федерации, гарантирующая каждому свободу совести, свободу вероисповедания, включая право исповедовать индивидуально или совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой, свободно выбирать, иметь и распространять религиозные и иные убеждения и действовать в соответствии с ними.

Один из знаменитых авторов Декларации Независимости и Конституции США – Бенджамин Франклин (1706-1790) писал в свое время: «Ни один народ не может быть по настоящему счастливым, если он, даже пользуясь всеми гражданскими правами, стеснен в свободе совести, вероисповедания и культа» [6, с.27]. Раскрывая глубокую взаимосвязь, существующую между различными видами человеческой свободы, автор этих строк особо подчеркивал, насколько наличие каждой из них оказывается столь важным для ощущения человеком полноты своего счастья.

Право на свободу совести - это естественное и неотъемлемое право человека исповедовать любую религию или не исповедовать никакой. В соответствии со своими убеждениями человек может исповедовать какую-либо религию, может

относиться к религии нейтрально, и может быть атеистом, т.е. человеком, который не просто не исповедует никакой религии, а вообще отрицает существование бога. По мнению Н.М. Коркунова, полная свобода совести будет обеспечена, если каждому лицу предоставят:

- 1) свободу выбора религии,
- 2) свободу исповедания,
- 3) пользование гражданскими и политическими правами независимо от верований;
- 4) свободу не иметь никакой религии [7, с.475].

Демократическое сознание включает уважение к людям с другим мнением и желание самому разобраться во всем, без слепой веры в авторитеты. Инакомыслящие нужны обществу. В равной мере в обществе должна быть обеспечена свобода убеждений. В уголовных кодексах и других законах любой страны должно быть четко сформулировано: уголовное преследование за убеждения и связанные с убеждениями насильственные действия недопустимы.

Идея веротерпимости, упорно отстаиваемая прогрессивными мыслителями, постепенно, шаг за шагом, подтачивала сложившиеся в сознании стереотипы враждебного отношения к другим религиям, формируя чувство толерантности и уважительного отношения к ним. Эта идея нашла свое конституционное воплощение во всех демократически устроенных государствах современного мира, в т.ч в конституциях стран СНГ. Страны СНГ признают себя светскими государствами. Это отражено в ст. 14 Конституции Российской Федерации, ст. 1 Конституции Республики Казахстан и Конституции Кыргызской Республики, ст. 6 Конституции Азербайджана.

Светским считается государство, в котором: во-первых, отношения граждан к религии не подлежат контролю со стороны государственных органов; во-вторых, не происходит вмешательства во внутренние дела церкви, в случаях нарушения ею законов; в-третьих, за церковь не закрепляются полномочия, влекущие юридически значимые последствия; в-четвёртых, церковь не вмешивается в дела государства, а занимается только духовными вопросами; в-пятых, государственная система образования и воспитания носит светский характер, изучение религиозных канонов - личное дело каждого человека. Вопросы автономного функционирования религии и государства посвящены п.2 ст.14 Конституции России, п.4 ст.31 Конституции Молдовы, ст.19 Конституции Азербайджана. В Конституции Молдовы при этом закреплено положение, что религиозные культы пользуются поддержкой государства в облегчении религиозного присутствия в армии, больницах, тюрьмах и приютах.

Для светского государства вопросы свободы совести и вероисповедания являются личным делом каждого отдельно взятого человека: «... никого нельзя заставить регулярно посещать или поддерживать какое-либо религиозное богослужение, место (культа) или священнослужителя, а также нельзя принуждать, ограничивать, досаждать или причинять ущерб его личности или имуществу или заставлять его как-то иначе страдать по причине его религиозных воззрений; закон, согласно которому все люди свободны в исповедании веры и вольны отстаивать с помощью доводов свои взгляды в вопросах религии, и это

не должно ни в коем случае уменьшать или увеличивать их гражданскую правоспособность или как-то влиять на неё» [8, с.49]. Отсюда, государство не имеет права произвольно вмешиваться, путём властного государственно-правового регулирования, в свободу совести. Свобода совести не должна быть ограничена никаким законом. Это, во-первых. Во-вторых, она не может ограничиваться требованием не нарушать примат свободы других лиц.

Такое уточнение права на свободу совести было признано необходимым, поскольку в ряде государств действуют законы, которые принимают только государственную религию и проводят дискриминацию других верующих. Вместе с тем не должно быть практики как государственного атеизма, преследования верующих и церкви, которая на протяжении десятилетий наблюдалась в СССР и других социалистических странах, так и практики насильственного принуждения к религии. Оно всегда разрушительно и отталкивает: «Закрепощение людей к православию лишает русскую церковь нравственной силы, подрывает ее внутреннюю жизнестойкость. Оружие церкви есть слово, но можно ли бороться с противником, у которого крепко связаны руки?» [9]. Это было сказано более ста лет тому назад философом, который являлся религиозным и был заинтересован в распространении христианства в массах. Но он прекрасно понимал: то, что навязывается силой, вне конкурентной борьбы, не только лишается нравственной силы, но и рискует не найти поддержки со стороны тех, кому адресуется. Также ни в коем случае нельзя допускать дискриминации и нетерпимости по отношению к другим на основе религии или убеждений.

Конституция РФ провозглашает: «Каждому гарантируется свобода совести, свобода вероисповедания, включая право исповедовать индивидуально или совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой, свободно выбирать, иметь и распространять религиозные и иные убеждения и действовать в соответствии с ними» (ст. 28). Такая формулировка в значительной мере повторяет подходы, свойственные приведенной статье Международного пакта. Но в ней в завуалированном виде закрепляется право не только на атеистические убеждения, но и на атеистическую пропаганду («распространять религиозные и иные убеждения»). С содержательной точки зрения следует признать бесполезным упоминание о праве «не исповедовать никакой» религии, поскольку это заложено в содержании свободы совести. Следует помнить, что данная статья Конституции посвящена только правам человека в области религии, что же касается правового положения самих религиозных объединений, их равенства перед законом, то основанием этому служит ст. 14 Конституции РФ.

Закон запрещает установление преимуществ, ограничений или иных форм дискриминации в зависимости от отношения к религии. Граждане равны перед законом во всех областях жизни независимо от их религиозной принадлежности. Воспрепятствование осуществлению права на свободу совести и свободу вероисповедания, в том числе, сопряженном с насилием над личностью, с умышленным оскорблением чувств граждан, с пропагандой религиозного

превосходства, повреждением имущества, преследуется в соответствии с законом.

Внешним выражением свободы совести является свобода вероисповедания. Свобода вероисповедания означает свободу исповедовать какое-либо религиозное учение, отправлять культы или обряды в соответствии с этим учением. Такое возможно при одном условии - пока религиозные убеждения не будут выражаться во внешних действиях. Ограничению законом подлежат лишь действия при распространении вероучений, отправлении религиозных обрядов и ритуальных обрядов и т.д., а не верования. Таким образом, ограничению со стороны государства подлежит свобода вероисповедания, если какие-либо религиозные действия нарушают права других лиц, требования морали и общественного порядка.

В демократическом обществе с присущим ему религиозным плюрализмом подобного рода ограничения могут быть предусмотрены законом, если это необходимо в интересах общественного спокойствия, охраны общественного порядка, здоровья и нравственности или для защиты прав и свобод других лиц. Так, Конституция Армении в статьях 23, 45 оговаривает возможность ограничения законом в период военного положения, в случае непосредственной опасности, угрожающей конституционному строю.

Список использованной литературы:

1. Алимбаева А.А. Свобода совести как сущностная характеристика светского государства //Человек и будущее культуры: Материалы межвузовской научно-практической конференции. – Караганда: Болашак-Баспа, 2000. - С.114.
2. Алимбаева А.А. Правовая основа реализации свободы совести в Республике Казахстан (вопросы теории и практики). Автореф...канд. юрид. наук: 12.00.02. – Алматы, 2002. – 30с.
3. Конституции стран СНГ /Сост. Ю. Булуктаев. - Алматы: Жеті жарғы, 1999. - 416с.
4. Рудинский Ф.М. Теоретические проблемы личных конституционных прав и свобод советских граждан. Автореф...докт. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1982. - С. 27.
5. Конституция Республики Казахстан 1995 г. //Правовая система Юр-Инфо.
6. Хрестоматия по новейшей истории. – М.: Просвещение, 1990.- С.27.
7. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Т.1. По изданию 1893г. - СПб., 2003. – С. 475.
8. Джефферсон Т. Билль об установлении религиозной свободы //Американские просветители. Т.2. – М. – 1969. - С.49.
9. Ударцев С.Ф. Права и свободы человека, правовое государство в контексте глобализации политики и права (размышление о формирующемся новом уровне организации планеты) //Право, государство, демократия в условиях общественных изменений: Материалы междунар. науч.-теорет. конф., 26 апр. 2003 г. – Алматы, 2003. – С.64, 66.

УДК 343.140.02

*Абишев Е.Н.**Магистрант 2 курса, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, г.Алматы*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛИГРАФА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ: ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Аннотация: в статье рассматривается история возникновения полиграфа и ее зарождение и развитие в Казахстане. История создания полиграфа как технического средства относится ко второй половине XIX века. В 1923 году в США была произведена попытка применения полиграфа в рамках уголовного процесса. Использование полиграфа в различных сферах привлекало внимание многих, что послужило столь пристальным вниманием его совершенствования. В Казахстане использование полиграфа исследовали многие ученые одним из которых был Зинкевич И.Б., криминалист, который также работал в нашей Академии. Фактически первый полиграф появился в Казахстане в начале 90-х годов. Первыми казахстанскими полиграфологами, прошедшими специализированные курсы во Всероссийском научно-исследовательском институте МВД России, были С. Алесковский, А. Абдрахманов, А. Дюсембеков и Г. Усупов. Один из первых учебников по криминалистической технике, в которой рассматривали проблемы использования полиграфа был учебник под редакцией А.Ф. Аубакирова. Не только со стороны государства, но и общественные объединения были заинтересованы применением и использованием полиграфа в своей деятельности, что послужило столь пристальному вниманию данной проблемы.

Ключевые слова: полиграф, детектор лжи, психофизиологические реакции, полиграфические проверки.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ ПОЛИГРАФТЫ ҚОЛДАНУ: ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ

Түйіндеме: Мақалада полиграфтың пайда болу тарихы және оның Қазақстанда пайда болуы мен дамуы қарастырылады. Полиграфтың техникалық құрал ретінде жасалу тарихы 19 ғасырдың екінші жартысынан басталады. 1923 жылы АҚШ-та қылмыстық сот ісін жүргізу барысында полиграфты қолдану әрекеті жасалды. Полиграфтың әртүрлі салаларда қолданылуы көпшіліктің назарын аударды, бұл оның жетілдірілуіне мұқият назар аударды. Қазақстанда полиграфты қолдануды көптеген ғалымдар зерттеді, олардың бірі біздің академияда жұмыс істеген криминалист И.Б. Зинкевич болды. Негізі, Қазақстанда алғашқы полиграф 90-жылдардың басында пайда болды. С.Алесковский, А.Абдрахманов, А.Дюсембеков және Г.Усупов Ресей ІІМ Бүкілресейлік ғылыми-зерттеу институтында арнайы курстарды бітірген алғашқы қазақ полиграфологтары болды. Полиграфты қолдану мәселелерін қарастырған сот-сараптамалық технология бойынша алғашқы оқулықтардың

бірі А.Ф. Әубәкіров. Полиграфтың өз қызметінде қолданылуына және қолданылуына мемлекет тарапынан ғана емес, қоғамдық бірлестіктер де қызығушылық танытып, бұл мәселеге жіті назар аударылды.

Түйінді сөздер: полиграф, өтірік детекторы, психофизиологиялық реакциялар, полиграфиялық тесттер.

THE USE OF A POLYGRAPH IN CRIMINAL PROCEEDINGS: HISTORY OF OCCURRENCE.

Annotation: The article discusses the history of the emergence of the polygraph and its origin and development in Kazakhstan. The history of the creation of the polygraph as a technical tool dates back to the second half of the 19th century. In 1923, an attempt was made in the United States to use a polygraph as part of a criminal trial. The use of the polygraph in various fields attracted the attention of many, which served as such a close attention to its improvement. In Kazakhstan, the use of the polygraph was studied by many scientists, one of whom was Zinkevich I.B., a criminologist who also worked at our Academy. In fact, the first polygraph appeared in Kazakhstan in the early 90s. S. Aleskovsky, A. Abdrakhmanov, A. Dyusembekov and G. Usupov were the first Kazakh polygraph examiners who completed specialized courses at the All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. One of the first textbooks on forensic technology, which dealt with the problems of using a polygraph, was a textbook edited by A.F. Aubakirov. Not only on the part of the state, but also public associations were interested in the use and use of the polygraph in their activities, which served as such a close attention to this problem.

Key words: polygraph, lie detector, psychophysiological reactions, polygraphic tests.

Научная база для создания приборного комплекса, способного регистрировать психофизиологические реакции в аспекте инструментальной детекции лжи, сформировалась в XVIII веке. Детектор лжи, вариограф, лай-детектор, измеритель психологического стресса, полиграф – именно так именовались любые графопостроители, использовавшиеся на различных этапах развития инструментальной детекции лжи.

История создания полиграфа как технического средства относится ко второй половине XIX века, когда итальянский физиолог Мосссо в 1875 году впервые продемонстрировал опыты по изменению частоты пульса и давления крови во время эмоционального напряжения человека. В это же время итальянский психиатр Ч. Ломброзо впервые применил показатели физиологических реакций человека в расследовании преступлений. В 1895 году были опубликованы материалы проверок подозреваемых в совершении преступлений. Для установления причастности к совершению преступлений он использовал специальный медицинский прибор – гидросфигмометр. В качестве информативного показателя Ломброзо использовал изменение давления крови у обследуемого подозреваемого в совершении преступления. Прибор не был полиграфом в полном смысле этого понятия, так как он измерял только один

психофизиологический показатель – давление крови, вместе с тем это было серьезной заявкой на возможность использования технических средств в раскрытии преступлений. Чезаре Ломброзо признается первым в мире человеком, применившим технические средства для детекции лжи. В 1914 году в качестве информативного показателя для диагностики лжи было использовано дыхание (Витторио Бенули). Как Ломброзо, так и Бенули в своей практике применяли технические устройства, фиксирующие какую-либо одну физиологическую реакцию. И только семь лет спустя Дж.А. Ларсеном был создан прибор, регистрирующий одновременно три показателя: изменение кровяного давления, дыхания и частоты пульса. Это был практически первый полиграф, пригодный для раскрытия преступлений. К сожалению, Ларсен недооценил информативность кожного сопротивления при измерении уровня психоэмоционального напряжения, и данный показатель не был включен в его технический комплекс. И лишь пять лет спустя Л. Килер добавил к прибору Дж.А. Ларсена блок регистрации кожно-гальванической реакции и сделал прибор портативным. Впоследствии модифицированный прибор Дж.А. Ларсена с названием «кардио-пневмо-полиграф» стал первым серийным полиграфом, производимым американской фирмой «Stoelting». Данный полиграф был распространен в США до 1945 года [1, 15].

Американский ученый Вильям Марстон впервые обозначил инструментальную детекцию лжи как метод, основанный на регистрации психофизиологических реакций. В 1923 году он попытался применить полиграф в рамках уголовного процесса по делу Фрая, которому грозила смертная казнь. Судом были отвергнуты результаты проверки, подтвердившей показания обвиняемого о непричастности к преступлению, на том основании, что методика ПФИ не получила одобрения научного сообщества.

Первый полиграф, основанный на регистрации реакций по каналу дыхания, сердечно-сосудистой системе и кожно-гальванической реакции, был изобретен в 1933 году Леонардом Килером. В 1935 году он разработал первую стандартизованную методику, а в 1937 году было организовано производство устройств-полиграфов и начата подготовка специалистов в области полиграфологии. Л. Киллер, по общему признанию, считается не только основателем инструментальной детекции лжи, но и родоначальником индустрии производства полиграфов на американском континенте.

Позже в 1945 году был создан полиграф, который помимо кожно-гальванической реакции, также реакции дыхания и давления крови показывал как реагируют мышцы ног и предплечья. Его создатель Дж. Рейд, обобщив опыт предшественников, также значительно усовершенствовал методику проведения проверки на полиграфе.

В 40-е годы в США была проведена работа, подтвердившая высокий уровень эффективности полиграфных проверок как самостоятельного метода. После чего спецслужбы были обязаны осуществлять скрининговые проверки в отношении своих служащих. Наконец, в структуре Министерства обороны на базе института полиграфа как обособленного подразделения была реализована системная подготовка специалистов-полиграфологов.

Результаты оперативной работы на основе данных, полученных с помощью полиграфа, стали основанием для создания в центральном разведывательном управлении США, а затем и министерстве обороны подразделений по проведению полиграфных проверок. Через несколько лет правительством США было инициировано решение о периодических проверках с использованием полиграфа штатных сотрудников ЦРУ. Процесс внедрения исследования на полиграфии в США был сложным и весьма драматичным, отношение к нему периодически менялось диаметрально противоположным образом. К примеру, в 1985 году по итогам проведения полиграфического исследования результаты ошибок были предъявлены, итогом чего стало принятие нормативного акта, значительно ограничившего возможность применения полиграфа. Следствием этого стал скачок роста числа преступлений среди сотрудников коммерческих структур. Данный факт вынудил высший исполнительный орган в 1988 году разрешить использование полиграфа в частных фирмах.

В настоящее время специальные психофизиологические исследования проводятся более чем в 60 странах мира. Кроме США, полиграф широко используется в Канаде, Японии, Израиле и других странах. История развития полиграфа в США и Великобритании, Канаде и Японии, Израиле и Хорватии, Польше и Румынии, КНР и Южной Корее, Индии и Турции, Сингапуре и Швеции, странах Латинской Америки, Азии и Африки, странах СНГ [1, 17].

В Германии до 1954 года полиграф активно применялся при расследовании преступлений, затем по решению Федерального суда был запрещен. Это решение было подтверждено в 1981 году Конституционным судом. В Австрии использование полиграфа также было запрещено. В Японии полиграф используется в работе полиции с 1956 года, в Израиле – с 1959 года, в Польше с 1970 года, Индии 1973 года, Турции 1984 года.

Применительно к новейшей историографии полиграфа следует рассмотреть его применение в странах СНГ, в частности в Республике Беларусь. Начало использования полиграфа в МВД Республики Беларусь связано с принятием в 2001 году ведомственного постановления «Об утверждении Инструкции о порядке проведения органами внутренних дел Республики Беларусь опроса граждан с использованием полиграфа». Положительный опыт применения полиграфа при раскрытии тяжких преступлений способствовал созданию в 2002 году отдела психолого-технического обеспечения раскрытия преступлений в структуре МВД Беларуси. Сейчас областные УВД и ГУВД г. Минска имеют соответствующие подразделения. В целях оптимизации и повышения качества подготовки полиграфологов разработан и утвержден образовательный стандарт переподготовки специалистов «Психолого-техническое обеспечение оперативно-розыскной деятельности» с присвоением квалификации «Специалист по психофизиологическим исследованиям».

Историография вопроса свидетельствует о широком распространении полиграфа и его признании. Однако наиболее проблемной зоной использования ПФИ в уголовном судопроизводстве по-прежнему является вопрос о доказательственном значении результатов ПФИ как на этапе предварительного

расследования, так и в ходе судебного следствия. Это непосредственно относится и к практике отечественного судопроизводства, где можно обнаружить и факты использования результатов ПФИ в доказывании по уголовным делам, и случаи отказа в признании их в качестве таковых [2, 15].

С точки зрения мировой истории полиграфа этот вопрос также является достаточно спорным и неоднозначным в своем решении. Так, Ю.И. Холодный отмечает, что в 50-70-х годах в США, которые являются лидером в вопросах эксплуатации технологии полиграфа, известны лишь отдельные случаи принятия судами результатов проверок на полиграфе в качестве доказательств. Можно с уверенностью сказать, что и в настоящее время признание заключения полиграфолога в качестве доказательства не имеет в американском уголовном судопроизводстве системного характера. Одновременно автор подчеркивает, что методика психофизиологического исследования с использованием полиграфа признана Верховным судом США в качестве экспертной методики, и приводит следующую цитату со ссылкой на Дж. Рейда и Ф. Инбау: полиграф «...обладает степенью точности сопоставимой и даже превосходящей большинство представляемых в настоящее время видов доказательств, которые фигурируют в судах по уголовным и гражданским делам».

Очевидно, что причины столь редкого использования заключения полиграфолога в качестве доказательства в различных странах отличаются, но среди общих причин стоит отметить в первую очередь значительную временную дистанцированность процедуры ПФИ от событий преступлений, вторая причина связана с отсутствием подготовленных кадров.

Полиграфия в Казахстане является сравнительно новым явлением и имеет конечно же историю внедрения намного меньшую. Приблизительно ее можно разбить на несколько этапов.

Первый этап развития и внедрения полиграфии можно отнести к 1980-90 годам. В данный период проводились очень небольшие попытки внедрить полиграф в практическую работу следствия, дознания и иных органов в правоохранительной структуре. Использование полиграфа на тот период только зарождалась у нас в государстве и ей заинтересовался Зинкевич Иван Бернардович, на тот период молодой ученый, сотрудник школы милиции, который в свою очередь не получил поддержки и помощи в ее дальнейшем развитии и внедрении у нас в Казахстане. По данной теме им была опубликована в Польше одна научная работа, которая по сути поддерживала изучение и внедрение полиграфии в деятельности правоохранительных структур. Но все аргументы данного исследования не нашли поддержки в нашем государстве.

Фактически первый полиграф появился в Казахстане в начале 90-х годов, который назывался «Лафайетт», это был полиграф американского производства. Данный полиграф не был применен на практике, поскольку в тот период не было обученных специалистов в данном направлении.

Не исключено, что этот «Лафайетт» до сих пор пылится на каком-нибудь складе, а его хозяин даже не подозревает, что за техника находится у него на ответственном хранении [3, 27].

В дальнейшем в наше государство в конце 90 – х годов был приобретен полиграфический прибор «Дельта», производства Россия, который был нелегким в применении. Данный прибор применялся сотрудниками Министерства обороны СССР, впоследствии после развала Союза оказался в оборонном ведомстве Казахстана. Данный прибор не имел каких либо технических правил по применению у нас, не было инструкции по его использованию в работе, а в нашем государстве на тот период не было подготовленных специалистов в данной сфере. Не было в Казахстане в тот период обученных полиграфологов поэтому дальше любительских экспериментов дело не пошло.

Второй этап становления полиграфологии в нашем государстве можно связать с экспериментом создания полиграфа «Адал» («Справедливость») нашего отечественного производства.

Его особенностью была высочайшая чувствительность датчиков, одним из существенных недостатков – необходимость длительной настройки в каждой ситуации обследования, требовавшая 10 и более минут [4, 11].

Данные полиграфы «Адал», также «Адал-2», которые создавались и исследовались на тот период конечно могли бы стать конкурентами приборам России и США, однако на тот период все эксперименты были прекращены и нашим государством были приобретены полиграфические приборы российского производства. Именно после прекращения конструкторских работ над модификациями полиграфа «Адал» в Казахстане установилась монополия российских производителей полиграфного оборудования.

Только в начале 21 века правоохранительные органы нашего государства и некоторые ее представители уделили свое внимание данному препарату и были заинтересованы ее применением на практике.

Один из гуров современной полиграфологии, родоначальник криминалистического направления в использовании полиграфа полковник Ю.И. Холодный стал «первой ласточкой» российской полиграфологии в Казахстане. В 2000 г. он привез в Алматы полиграф «Диагноз-01», стояла необходимость в освоении теории и практики работы на полиграфе. В действительности все оказалась намного сложнее. Внезапно ведомство Ю.И. Холодного полностью прекратило все контакты с казахстанскими коллегами. Были сорваны контракты по покупке первых пяти полиграфов «Диагноз-01». Так в течении года, готовящиеся выехать на обучение ждали приглашения, для того, чтобы поехать на обучение в Россию, однако все прошло в пустую. По итогам, в данной ситуации, руководство органов безопасности Казахстана, перед собой поставили иную цель и задачи это поиск другого производителя полиграфов и иной центр по подготовке специалистов полиграфологов.

Так Валерий Алексеевич Варламов, один из патриархов использования прикладной психофизиологии в целях детекции лжи в СССР и России, стал едва ли не важнейшей фигурой в истории покорения полиграфом Казахстана.

В апреле 2002 г. Все таки четверо казахстанцев начали подготовку по курсу обучения всех тонкостей по проверке на полиграфе. Первыми казахстанскими полиграфологами, которые прошли специальные курсы во Всероссийском научно-исследовательском институте МВД России, были С. Алесковский, А.

Абдрахманов, А. Дюсембеков и Г. Усупов. Первой женщиной-полиграфологом Казахстана стала Г. Аубакирова, которая до сих пор продолжает успешно трудиться в этой сфере [5, 415].

Далее следующий этап по внедрению полиграфического исследования был связан с именем А.Ф.Аубакирова. Это ученый криминалист нашего государства, доктор юридических наук, который существенно поднял значимость и внимание к данному прибору в нашем государстве.

В 2002 г. в Экспертно-оценочном центре, возглавляемом А.Ф. Аубакировым, под его личным руководством, новые полиграфологи начали свою научно-исследовательскую работу по адаптации тестов, которые были использованы во время проверок на данном аппарате и проведению многочисленных экспериментов, которые должны были подтвердить важность, надежность и самое главное достоверность данного метода на практике. Были опубликованы первые научные статьи, научное издание в виде учебника по криминалистической технике, который был издан под редакцией А.Ф. Аубакирова, в котором нашли свое место исследовательские проблемы использования полиграфа в практической деятельности.

В 2003 г. полиграф заинтересовал частный бизнес. В «Казкоммерцбанке», одном из крупнейших казахстанских частных банков, появилась должность «полиграфолог». Полиграфами обзаводились отдельные предприятия негосударственного сектора экономики: «Казкоммерцбанк», строительная компания ТОО «Корпорация ВЕК», ТОО «Центр коммерческой недвижимости» и т.д.

Также в данный период шла активная работа по оснащению полиграфическими аппаратами силовых ведомств таких как комитет национальной безопасности, органы внутренних дел, службу охраны президента и другие. Конечно в данных структурах работали подготовленные специалисты в данной сфере, по использованию полиграфа.

Далее 1 июля 2008 году в министерстве юстиции нашего государства регистрируется Алматинская ассоциация полиграфологов. С данной датой можно связать официальное рождение полиграфа в Казахстане. Это стало очень важным событием в Казахстане, и в истории развития полиграфии у нас. Важной задачей данной организации стали оказание информационной и методической помощи полиграфологам, а также защита полиграфологов их прав и свобод в правовом пространстве нашего государства.

Важным в развитии полиграфии также можно считать встречу руководителей таких же организации в столице России в январе 2011 года. По итогам проведенных переговоров, собрание учредителей организаций в независимых государствах, создали «Объединения ассоциаций профессиональных полиграфологов стран СНГ».

Важным событием в истории внедрения полиграфа в Казахстане стала поддержка со стороны главы государства того периода, где Назарбаев в 2012 году на коллегии министерства органов внутренних дел, поручил правоохранительным органам, в первую очередь органам внутренних дел и национальной безопасности, шире использовать полиграф в кадровой работе,

особенно при назначении на высокие руководящие посты. Таким образом последовало и его правовое закрепление, так в 2013 году был принят нормативный акт, который регулировал применение полиграфа. Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 г. N 93-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Казахстана по вопросам правоохранительной службы» четко определил основные сферы применения полиграфа в органах внутренних дел, финансовой полиции, МЧС и других правоохранительных структурах. Пока без ответа остался вопрос о применении полиграфа в оперативно-розыскной и следственной деятельности, но главное, что процесс набирает обороты [6, 8].

С 19 июля 2014 г. прохождение полиграфа стало обязательным для всех сотрудников правоохранительных органов. Именно в этот день Премьер-министром Казахстана было подписано Постановление Правительства Казахстана N 683 о введении в действие «Правил прохождения полиграфологического исследования в правоохранительных органах Казахстана». В данных Правилах предусматривается использование полиграфа при приеме на службу, прохождении аттестации сотрудниками и проведении служебных расследований.

Воплощение в жизнь столь грандиозных планов в Казахстане предполагает обновление и пополнение парка полиграфов, подготовку квалифицированных специалистов-полиграфологов. Уже более 10 лет в Казахстане успешно осуществляется подготовка собственных специалистов-полиграфологов на базе Учебного центра Евразийской ассоциации полиграфологов.

Список использованной литературы:

1. Холодный Ю.И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты). – М.: Норма, 2010. – 127 с.
2. Занев С. Актуальные проблемы применения полиграфа // Инструментальная детекция лжи: реалии и перспективы использования в борьбе с преступностью: Материалы международного научно-практического форума. – 2019. – С. 15-16
3. Алесковский С.Ю., Комиссарова Я.В. Нетрадиционные аспекты криминалистического изучения личности: учебное пособие. – Алматы: Адилет, 2015. – 144 с.
4. Актуальные проблемы и перспективы использования полиграфа: материалы круглого стола, посвященные 75-летию доктора юридических наук, профессора Аубакирова А.Ф. (16 февраля 2011 г.). Алматы: Академия экономики и права, 2011. – С. 11-13
5. Алесковский С.Ю., Аубакиров А.Ф. Криминалистика: криминалистическая техника: учебник для вузов. – Алматы: Аркаим, 2012. – 671
- 672 Первые итоги и основные направления использования полиграфа в Казахстане: материалы международной научно-практической конференции

Академии экономики и права и Евразийской ассоциации полиграфологов (17 марта 2014 г.). Алматы: Академия экономики и права, 2014. – С. 8-13

УДК 343.14

Абеуова Г.Ж.

*магистрант Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева, Республика
Казахстан, г. Алматы*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ДОКАЗЫВАНИЯ

Аннотация. Доказывание в уголовном процессе является разновидностью познания человеком реально существующей объективной действительности. Полученная следователем информация лишь тогда пригодна для обоснования процессуальных действий и решений, когда она надлежащим образом вовлечена в уголовный процесс, проверена и оценена. Содержание процесса доказывания – это его элементы. Все элементы процесса доказывания взаимосвязаны и осуществляются в единстве, характеризуя различные стороны единого процесса доказывания. Однако на отдельных стадиях и этапах производства по уголовному делу тот или иной элемент процесса доказывания проявляется в большей или меньшей степени.

Собирание доказательств представляет собой их выявление, изъятие и фиксацию в полном соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона. Следователь, дознаватель, прокурор и суд предпринимают активные действия по преобразованию полученных сведения о факте в доказательство.

Ключевые слова: доказывание, доказательство, процесс доказывания, уголовное судопроизводство, собирание доказательств, следователь, дознаватель, прокурор, суд.

ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме. Қылмыстық процесте дәлелдеу-бұл адамның шынайы объективті шындықты білудің бір түрі. Тергеуші алған ақпарат қылмыстық процеске тиісті түрде тартылған, тексерілген және бағаланған кезде іс жүргізу әрекеттері мен шешімдерін негіздеу үшін жарамды болады. Дәлелдеу процесінің мазмұны оның элементтері болып табылады. Дәлелдеу процесінің барлық элементтері бір-бірімен байланысты және біртұтас дәлелдеу процесінің әртүрлі аспектілерін сипаттайтын бірлікте жүзеге асырылады. Алайда, қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің жекелеген кезеңдері мен кезеңдерінде дәлелдеу процесінің белгілі бір элементі көп немесе аз дәрежеде көрінеді.

Дәлелдемелерді жинау оларды қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына толық сәйкес анықтауды, алып қоюды және тіркеуді білдіреді. Тергеуші, анықтаушы, прокурор және сот факт туралы алынған мәліметтерді дәлелдемеге өзгерту жөнінде белсенді іс-қимыл жасайды.

Түйінді сөздер: дәлелдеу, дәлел, дәлелдеу процесі, қылмыстық сот ісін жүргізу, дәлелдемелер жинау, тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот.

SOME FEATURES OF THE PROOF PROCESS

Annotation. Proving in criminal proceedings is a kind of cognition by a person of a really existing objective reality. The information received by the investigator is only suitable for substantiating procedural actions and decisions when it is properly involved in the criminal process, verified and evaluated. The content of the proof process is its elements. All elements of the proof process are interrelated and carried out in unity, characterizing the various aspects of a single proof process. However, at certain stages and stages of criminal proceedings, one or another element of the proof process manifests itself to a greater or lesser extent.

The collection of evidence is their identification, seizure and fixation in full compliance with the requirements of the Criminal Procedure Law. The investigator, the inquirer, the prosecutor and the court take active actions to transform the received information about the fact into evidence.

Keywords: proving, proof, the process of proof, criminal proceedings, evidence collection, the interrogator, investigator, prosecutor, court.

Основным способом собирания доказательств является проведение следственных действий. Доказательствами по уголовному делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном ст. 111 УПК РК порядке орган дознания, дознаватель, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, предусмотренного Уголовным кодексом Республики Казахстан, совершение или несовершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, его виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела [1].

Действующее уголовно-процессуальное законодательство позволяет подозреваемому, потерпевшему, гражданскому истцу, гражданскому ответчику и их представителям собирать и представлять должностным лицам письменные документы и предметы для приобщения их к уголовному делу.

Следует учитывать, что указанные участники процесса доказательства не собирают. Собираание доказательств осуществляется должностным лицом, ответственным за производство по уголовному делу путем принятия представленных предметов и документов.

В ч. 3 ст. 122 УПК РК указывается на право защитника, представителя потерпевшего, допущенных в установленном Кодексом порядке к участию в досудебном расследовании или судебном разбирательстве, вправе с соблюдением установленного законодательными актами Республики Казахстан порядка о неразглашении сведений, составляющих коммерческую и иную охраняемую законом тайну, получать сведения, необходимые для осуществления защиты, представления интересов потерпевшего, путем:

истребования справок, характеристик, иных документов от юридических лиц, в том числе от государственных органов и общественных объединений. Указанные лица обязаны представить защитнику, представителю потерпевшего запрошенные ими документы или их заверенные копии в течение десяти суток.

При рассмотрении вопроса о санкционировании меры пресечения в виде содержания под стражей истребуемые справки, характеристики и иные документы представляются защитнику в течение двадцати четырех часов;

инициирования на договорной основе производства судебной экспертизы; направления запроса о производстве на договорной основе судебной экспертизы в орган судебной экспертизы;

привлечения на договорной основе специалиста;

опроса с их согласия лиц, предположительно владеющих информацией, относящейся к уголовному делу, в том числе с использованием научно-технических средств [1].

Означает ли это, что сведения, полученные защитником, являются доказательствами без предоставления их соответствующим должностным лицам? Если ответить положительно, то последствия для уголовного процесса могут быть непредсказуемыми. В связи с тем, что в УПК нет норм, которые бы обязывали защитника представлять собранные доказательства следователю, дознавателю, прокурору, не исключается формирование защитником «параллельных уголовных дел» и возможность представления их непосредственно в суд; заявление требований о включении не представленных государственным органам сведений в обвинительный акт и т.д. При этом такого рода доказательства априори допустимы, поскольку процедура их получения защитником в УПК РК не закреплена, а значит, и не может быть нарушена. Указание в законе на право защитника собирать сведения, по сути доказательства, носит исключительно психологический характер, компенсируя невозможность осуществления защитником параллельного расследования. Материалы, собранные защитником, должны либо представляться компетентному должностному лицу, либо служить основой для заявления различного рода ходатайств. Принятие процессуальных решений на основе имеющихся у защитника материалов, полученных в соответствии с УПК РК, невозможно до тех пор, пока предмет или документ не передан должностному лицу, наделенному соответствующим правом. Определение допустимости доказательства – прерогатива суда, прокурора, следователя, дознавателя. При этом порядок принятия представленных материалов органом уголовного судопроизводства должен быть един независимо от того, представляются материалы защитником или иным участником уголовного процесса.

Сам факт представления предмета, документа не формирует доказательство. Предмет, документ должен быть принят должностным лицом, осуществляющим производство по уголовному делу, что находит отражение в соответствующем процессуальном акте [2]. К сожалению, действующий УПК, так же как и прежнее уголовно-процессуальное законодательство, не предусматривает порядка принятия представленных предметов и документов.

Очевидно, что оформление представления материалов протоколом выемки не вполне корректно, так как предмет (документ) уже находится в распоряжении должностного лица, будучи добровольно ему представленным. Длительное время практические работники выходили из ситуации, составляя не предусмотренные законом протоколы (протоколы изъятия, добровольной выдачи и др.). В последние годы такие протоколы исключались судами из числа источников доказательств как недопустимые. С точки зрения формы решения судов о недопустимости этих протоколов, безусловно, правильные. Однако, несмотря на не предусмотренное законом наименование протокола (протокол добровольной выдачи), оно как нельзя более точно отражало существо события и подчеркивало волеизъявление именно владельца, а не компетентного должностного лица на представление материалов, имеющих значение для уголовного судопроизводства.

В этой связи вполне обоснованным можно рассматривать предложение, высказывавшееся в юридической литературе, о составлении в случае добровольного представления следователю, прокурору, органу дознания предметов и документов протокола их представления. Наиболее распространенное понимание истины в уголовном судопроизводстве заключается в том, что истина рассматривается как «соответствие человеческих мыслей, суждений, представлений о явлениях и предметах действительности самим этим явлениям и предметам, каковы они есть на самом деле, независимо от воспринимающего их сознания» [3]. При подобном понимании истины очень сложно определить критерий соответствия утверждения действительности. В строгом смысле «соответствуют» не утверждения событиям, а утверждения утверждениям. Человек никогда не сможет вернуться к событиям прошлого «...и будет обсуждать несоответствие утверждения с действительностью, а соответствие его с какими-либо другими утверждениями и представлениями. Ведь действительность всегда дана нам в знании...» [3]. В связи с этим некоторые авторы полагают, что объективная истина суду недоступна, полной достоверности знаний он достигнуть не может, вынужден довольствоваться лишь более или менее высокой степенью вероятности.

Существует мнение, что для стран с англо-американской моделью уголовного процесса характерно отрицание объективной истины как цели доказывания. Однако представляется, что целью любой модели уголовного судопроизводства не может не быть правильное установление обстоятельств уголовного дела. Представляется, что основное расхождение между традициями казахстанского уголовного судопроизводства и англо-американским процессом заключается в средствах и критериях установления истины, определении оснований прекращения исследования обстоятельств уголовного дела. В США и Англии судебное разбирательство – лишь спор между сторонами, которые представляют суду свои доказательства. Признание обвиняемым своей вины практически исключает дальнейшее исследование доказательств, влечет прекращение процесса. Признание вины при подобном подходе к истине при соблюдении ряда формальных условий является достаточным основанием к постановлению обвинительного приговора.

Сторонники такого подхода к установлению обстоятельств события преступления полагают, что процесс с крайней формой состязательности, хотя прямо и не ставит целью установление истины, более эффективен в ее достижении, чем иной тип уголовного процесса. Основываясь на отсутствии ярко выраженного критерия правильности установления обстоятельств уголовного дела, англо-американская доктрина исходит из формального понимания истины. Истина считается установленной, если достигнуто соответствие не объективной действительности, а заранее заданным условиям, правилам.

Так, например, назначение наказания при согласии обвиняемого с предъявленным обвинением, без непосредственного исследования доказательств и лишь при соблюдении некоторых формальных условий является классическим примером формальной истины. Представляется, что такие юридические условия не могут рассматриваться как надежная гарантия правильного установления обстоятельств уголовного дела. Гораздо более надежным представляется установление реального соответствия действительности знаний дознавателя, следователя, прокурора, судьи о фактах и обстоятельствах, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела, что и составляет содержание объективной истины в уголовном процессе. Конечно, в случае исчерпанности всех процессуальных возможностей устранения сомнений в виновности конкретного лица необходимо руководствоваться принципом презумпции невиновности. Согласно этому принципу недоказанная виновность равна доказанной невиновности, т.е. оправдательный приговор постановляется не потому, что истина в этом случае осталась неустановленной, ввиду того, что законодатель обязывает считать ее установленной, – невиновность лица доказана [4]. В теории традиционно считается, что единственным критерием достижения истины является практика, практическая деятельность, как единственная объективная категория, лежащая за пределами сознания человек. Однако в уголовном процессе, за исключением отдельных обстоятельств, выводы реально практикой не проверяются. Поэтому в качестве критерия истины в уголовном процессе рассматриваются не конкретные опытные действия, а обобщенная историческая практика. Как критерий истины в уголовном процессе практика применяется чаще всего в опосредованной форме, когда результаты доказывания сопоставляются с иными данными, которые уже были проверены в ходе правоприменения. При этом критерием истины является не только практическая деятельность по данному уголовному делу. Практика в широком смысле охватывает и личный профессиональный опыт следователей, дознавателей, прокуроров и судей, коллективный опыт досудебного расследования и судебного разбирательства иных уголовных дел, отраженный в процессуальных нормах, криминалистических рекомендациях, обобщениях следственной и судебной практики [5].

Таким образом, судебное доказывание есть логико-правовая деятельность лиц участвующих в деле, суда, направленная на достижение верного знания о фактических обстоятельствах возникновения, изменения и прекращения

правоотношений, осуществляемая в процессуальной форме путем утверждения лиц, участвующих в деле, о фактах, основанных на доказательствах. Верное знание достигается судом путем исследования судебных доказательств, которыми являются фактические данные (сведения), обладающие свойством относимости, способные прямо или косвенно подтвердить имеющие значение для правильного разрешения судебного дела факты, выраженные в предусмотренной законом процессуальной форме, полученные и изученные в строго установленном процессуальным законом порядке.

Список использованной литературы:

- 1 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852&pos=2506;-54#pos=2506;
- 2 Никандров В.И. Об оценке доказательств участниками уголовного процесса //Гос.и право.-1992.-№ 5.-С.62-67.
- 3 Косыхин В.Г. Форма, интеллект и телеология в аристотелевском учении об истине. Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2016. Т. 16, вып. 2.
- 4 Эйсман А.А. Логика доказывания. - М., 1972.
- 5 Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: Науч. – практ. пособие. – М.: Проспект, 2001.

ОӘЖ 341.48/.49 (5)

Абытова А.Н.

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., bd_bba@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТЕРРОРИЗМГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ

Түйіндеме: Бүкіл әлемнің саяси, мәдени, рухани, әлеуметтік және экономикалық жағдайына ықпал етіп отырған экстремизм мен терроризм ХХІ ғасырдың ең бір өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Террорлық актілерге итермелейтін қайшылықтар уақыт өткен сайын өсе түсуде және де бір ғана аймаққа, бір ғана мемлекетке тән нәрсе болмай отыр. Түрлі топтар осыны пайдалану арқылы саяси-экономикалық мәселелерді шешуге тырысуда.

Терроризм кеше мен бүгін ғана пайда болған құбылыс емес. Оның ертеден келе жатқан тарихи тамыры терең. Қазіргі лаңкестік әрекеттердің мәнін түсінуде адамзат тарихындағы діни көзқарастар мен саясаттарды ғылыми жағынан

зерттеудің маңызы ерекше. Өйткені ол, осы кездегі терроризмнің саяси-әлеуметтік негіздерін анықтауға жәрдемдеседі.

Терроризм және экстремизм өздерінің қылмыстық мақсаттарын орындау үшін барлық объектілерді пайдаланады, соның ішінде әлемде ең қымбат - адам өмірін, оның денсаулығын және қоғамдағы күнделікті іс-қимылды жою болып табылады.

Терроризм күресу мемлекет деңгейінде, қоғамның әрбір мүшесінің қатысуымен, үлес қосуымен жүргізілетін кешенді шара. Терроризм көріністерінің алдын алуға бұқаралық-ақпарат құралдарының алар орны ерекше. Олардың мазмұндылығы, сапалығы ешкімнің көңілінде талас тудырмайды.

Терроризм - біздің еліміздегі бейбітшілік пен тұрақтылыққа шабуыл. Бұл - біздің мемлекеттігіміз бен азаматтық кемелдігіміздің мықтылығының сынға түсуі. Терроризм болуын бейтараптандыру мақсатында заңдарымызды жетілдіруіміз керек. Мемлекет қайдан бой көтерсе де, радикализм мен экстремизмнің жолын кесу керек.

Түйін сөздер: терроризм, адам өмірі, заңнама, терроризмнің алдын алу, қылмыс.

АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: Экстремизм и терроризм, влияющие на политическую, культурную, духовную, социальную и экономическую ситуацию во всем мире, становятся одной из самых актуальных проблем XXI века. Противоречия, подталкивающие к террористическим актам, со временем нарастают и не имеют ничего общего ни с одним регионом, ни с одним государством. Различные группы пытаются решить политико-экономические проблемы, используя это.

Терроризм - это не то явление, которое появилось вчера и сегодня. У него глубокие исторические корни. Особое значение в понимании сущности современных терактов имеет научное изучение религиозных взглядов и политики в истории человечества. Ведь именно он содействует выявлению политико-социальных основ терроризма в это время.

Терроризм и экстремизм используют для выполнения своих преступных целей все объекты, в том числе и самое дорогое в мире - уничтожение жизни человека, его здоровья и повседневной деятельности в обществе.

Борьба с терроризмом-это комплексная мера, проводимая на уровне государства, с участием, вкладом каждого члена общества. Особое место в профилактике проявлений терроризма занимают средства массовой информации. Их содержательность, качество не вызывают ни у кого споров.

Терроризм-это нападение на мир и стабильность в нашей стране. Это критика прочности нашей государственности и гражданского совершенства. Мы должны совершенствовать наши законы, чтобы нейтрализовать наличие терроризма. Надо пресекать радикализм и экстремизм, откуда бы государство ни взялось.

Ключевые слова: терроризм, жизнь человека, законодательство, профилактика терроризма, преступления.

ANTI-TERRORIST POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation: Extremism and terrorism, which affect the political, cultural, spiritual, social and economic situation around the world, are becoming one of the most pressing problems of the XXI century. The contradictions that provoke terrorist acts grow over time and are not inherent in a single region, a single state. Various groups are trying to solve political and economic problems using this.

Terrorism is not a phenomenon that appeared yesterday and only today. Its ancient historical roots are deep. The scientific study of religious views and policies in the history of mankind is of particular importance in understanding the essence of modern terrorist activities. "I don't know," he said.

Terrorism and extremism use all objects to fulfill their criminal goals, including the destruction of the most precious thing in the world - human life, his health and everyday activities in society.

The fight against terrorism is a comprehensive measure carried out at the state level, with the participation and contribution of every member of society. Mass media plays a special role in preventing terrorism manifestations. Their content and quality are not disputed by anyone.

Terrorism is an attack on peace and stability in our country. This is a challenge to the strength of our statehood and civil perfection. We need to improve our laws in order to neutralize the presence of terrorism. It is necessary to stop radicalism and extremism, no matter where the state comes from.

Keyword: terrorism, human life, legislation, prevention of terrorism, crime.

Қазіргі гүлденген Қазақстан – тұрақты экономикалық өсімі бар, қоғамдық келісім мен орнықты саяси жағдайы қалыптасқан көп ұлтты және көп конфессиялы ел болып табылады. Ертеңгі күнгі өзінің алдына қойған мақсатына жету үшін дүние жүзіндегі дамушы мемлекеттер қатарына қосылуға нық қадам басуда. Қазақстан Республикасы қоғам ретінде өзіне тән саяси-әлеуметтік, экономикалық және рухани жүйелерден тұрады. Әлемдегі діни ахуалдың күрделі сипатқа ие болғаны соңғы уақыттағы зерттеулерден белгілі болып отыр. Бұл үдеріс өз алдына Қазақстанға да әсер етіп отырғаны мәлім. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары адамдардың ойы мен санасында әлеуметтік-экономикалық мәселелер бірінші орынға шығып, рухани құндылықтардың кешеуілдегені орын алды. Қоғамда пайда болған осы рухани бостықтың орнын басқа елдерден келген әр түрлі діни идеялар толтыруға тырысып белсенді әрекет етті. Соның салдарынан Қазақстан азаматтарының арасында кері ағымдардың шырғауына түсіп, радикалданып, экстремистік көзқарасқа шалдыққандар болды.

Бүгінде Қазақстан Республикасы әлемдік деңгейде жүргізіліп отырған экстремизм және терроризмге қарсы күресте өз деңгейінде белсенді түрде қатысып келеді.

Қазақстанда барлық халықаралық террористік ұйымдардың қызметіне тыйым салынған. Қазіргі таңда Қазақстан ТМД Терроризмге қарсы күрес орталығы, Шанхай Ынтымақтастық ұйымы Терроризмге қарсы аймақтық құрылымы сияқты ұйымдардың мүшесі, терроризм мен экстремизмге қарсы

күрес желісінде халықаралық ынтымақтастықты белсенді түрде дамытқан және әлі де дамытуын жалғастыруда [1].

Саясатта немесе ғылымда терроризмнің не екеніне қатысты ортақ ұйғарым жоқ, бірақ әдетте бұл зорлық-зомбылық арқылы халыққа қауіп төндіруге саяды. Ол – қасақана істелетін нәрсе, әрі ол алдын ала жоспарланады. Террор, халықты қорқыту, халыққа шабуыл жасау арқылы саяси, идеологиялық мақсатқа жетуді көздейді. Қазақстандағы немесе Орталық Азиядағы басқа елдердегі шабуылдарға қарасақ, олардың бейбіт халыққа бағытталмағанын айтуға болады. Шабуылдар полицияға немесе қауіпсіздік қызметтеріне, лауазымды тұлғаларға қарсы жасалды, көбіне қауіпсіздік қызметтері мен құқық қорғау органдарына бағытталады.

Терроризм мәселесі соңғы уақытқа дейін елімізде ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп төндіретіндей дәрежеде емес, ал ықтимал қауіп-қатер ретінде ғана қарастырылып келді. Сондықтан да болар, еліміздің ұлттық қауіпсіздік жүйесі басқа қатерлерге қарсы, айталық этносаралық шиеленіс, есірткі тасымалының жолын кесу, заңсыз миграция сияқты қауіп-қатерлерге төтеп беруге бейімделген еді. Қазақстандық және шетелдік сарапшыларда терроризм проблемасы Қазақстанға төніп тұрған нақты қауіп емес, ал Орталық Азиядағы жалпы ахуал аясында қарастырып келді (әсіресе 1999 жылғы ақпандағы Ташкенттегі терактіден және 1999-2000 жылдары Қырғызстанның Оңтүстігіндегі Баткен оқиғасынан кейін). Қоғамдық пікірде де терроризм Қазақстанда негізінен сыртқы қауіп-қатер ретінде ретінде қабылданды.

Дегенмен, аймақтағы басқа елдермен салыстырғанда Қазақстанда террористік және экстремистік іс-әрекеттерді анықтау және оның жолын кесу үшін заңнамалық және ұйымдастырушылық негіздерді жасау және жетілдіру жөнінде айтарлықтай жұмыстар атқарылды. 1999 жылғы шілдеде республикада терроризмге қарсы күрестің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін, мемлекеттік органдардың және барлық меншіктік формаларындағы ұйымдардың қызмет тәртібін, сондай-ақ терроризмге қарсы күресті жүзеге асырумен байланысты азаматтардың құқықтарын, міндеттері мен кепілдіктерін айқындайтын «Терроризмге қарсы күрес туралы» заң қабылданды [2].

2003 жылғы желтоқсанда Президенттің жарлығымен терроризмнің және діни экстремизмнің көріністерімен күресте барлық қауіпсіздік қорғау құрылымдарының неғұрлым тиімді жұмыс істеуі үшін Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Терроризмге қарсы күрес орталығы құрылды және оған барлық арнайы құрылымдардың, құқық қорғау органдарының және өзге де ведомстволардың қызметін үйлестіру жүктелді.

2006 жылғы қазанда ҚР Бас Прокурорының мәлімдемесі бойынша Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотымен келесі халықаралық ұйымдар террористік деп танылып, олардың Қазақстан территориясындағы қызметіне тыйым салынды:

1. «Әл-Каеда»;
2. «Шығыс Түркістан ислам партиясы»;
3. «Күрд халықтық конгресі»;
4. «Өзбекістан ислам қозғалысы»;

5. «Әсбат-әл-Ансар»;
6. «Мұсылман бауырлары»;
7. «Талибан» қозғалысы»;
8. «Боз Күрт»;
9. «Орталық Азия моджахедтер жамағаты»;
10. «Лашқар-и-Тәйба»;
11. «Әлеуметтік реформалар қоғамы».

Көріп отырғанымыздай, аталмыш «қара тізімге» енгізілген барлық ұйымдар халықаралық террористік құрылымдар болып табылады, олардың қызметі көбінесе Қазақстанның айналасына, көрші елдерге қарсы бағытталған болатын. Бұл жағдай олардың бізден гөрі сыртқы елдерге төніп тұрған қауіп-қатер екенін растағандай болды.

Алайда мынадай оқиғалардың болуы, біздің елімізде терроризм қауіп-қатерінің күн өткен сайын күшейіп бара жатқанын еріксіз мойындауға тура келеді:

– 2010 жылғы маусымда болған Маңғыстау облысында қатаң тәртіптегі колониядан діни экстремистік ұйымның мүшелерінің жаппай қашып шығуы. Бұл қашып шығудың жоғары деңгейде ұйымдастырылуы және қатыгездігі, сондай-ақ ресми емес хабарлама бойынша қашқындардың бір бөлігі өзін-өзі жарып жіберуі ерекше назар аудартты;

– Солтүстік Кавказда террористік іс-әрекетті жүзеге асыруға қатысты күдікпен Қазақстан азаматтарының Ресей аумағында қолға түсуі.

– Қазақстан азаматтарының РФ-ның Оңтүстік өңірі аумағындағы террористік іс-әрекеттерге қатысуының жаңа фактілері;

– 17 мамырдағы Ақтөбе облысы бойынша ҰҚКД ғимаратында кейбір деректер бойынша діни экстремистік ұйымның мүшесі болған азаматтың өзін-өзі жарып жіберуі;

– 2022 жылғы Қазақстандағы наразылық шаралары сұйытылған газдың кенеттен қымбаттауына байланысты басталды. 2 қаңтарда бастау алған бұл оқиғалар тәуелсіз Қазақстанның 30-жылдық тарихындағы ең қарқынды әрі қатал қақтығысына айналуы.

Аталған оқиғалар қоғам ішінде алаңдаушылықтуғызды және де бұл жағдай құзыретті органдар тарапынан дер кезіндегі толық және объективті ақпарат болмауынан ушыға түсті [3].

Осы жылғы қайғылы жағдай жайлы айтпай, бейжай қалу мүмкін емес. Қаңтардың қасіреті бүкіл Қазақ елінің қабырғасын қайыстырды. Өткен істен сабақ ала отырып, біз бұл жағдайдың енді қайталануына жол бермеуіміз керек. Болған қырғында әртүрлі сала өздігінше жапа шекті. Көптеген мекеменің әп-сәтте тас-талқаны шықты.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев айтқандай, «Тәуелсіздік тарихында біз алғаш рет аса күрделі және қатерлі кезеңге» тап болдық. Еліміз осы күндері ауыр сынақты бастан өткерді. Сын сағатта Мемлекет басшысының батыл шешімдер қабылдауының және халқымыздың даналығы мен сабырлығының арқасында еліміздің егемендігі мен тәуелсіздігін сақтап қалдық. Соңғы күндері

болған жағдай әр қазақтың жүрегінде ойып тұрып орын алды. Бұл – тарих. Бұл – әрқайсымыз үшін өте қымбатқа түскен сабақ. Қаншама қыршын кеткен жас сарбаздың өмірі, қанша қарапайым халықтың өлімі есімізде мәңгілік қалады.

«Қасіретті қаңтар» оқиғасы жағдайы жасалмаған жастардың проблемасы қаншалықты өзекті екенін көрсетіп берді. Сол кезде көшеге шыққан жастардың көбінің сапалы білімі, тұрақты жұмысы және табысы болмағаны белгілі. Осындай жастарымызды әртүрлі деструктивті күштердің қаншалықты оңай пайдаланып кете алатынын да көрдік.

Ең алдымен, қолжетімді әрі сапалы біліммен қамтамасыз ету мәселесі. Қазір қалалық және ауылдық мектептердегі білім сапасында айтарлықтай алшақтық бар екені жасырын емес. Пандемия кезінде интернетке қолжетімділік қала мен ауылда біркелкі болған жоқ. Оның салдары алшақтықтың тағы да ұлғаюына әкеліп соқтырды. Ал, сапалы білімнің тең дәрежеде қолжетімді болмауы әлеуметтік теңсіздіктің ең басты себептерінің бірі екені сөзсіз.

Қазақ халқының бастан кешкен кешегі қайғылы жағдайлары көптеген нәрселерді қайта қарауды, халық үндеуіне назар аудару қажеттігін, тыныштық пен тұрақтылықтың құндылығын бағалау керектігін барлығымызға да жеткізген секілді [4].

Әдебиеттер тізімі

1. Дүйсенбаева Г. Сартаева У. Халықаралық терроризм тенденциясы және онымен күресу әдістері. Қазақстанның ғылыми әлемі. Оқулық.- Қарағанды: КарГТУ. 2013. – 288 б.
2. Н.Еламанов «Экстремизм» және «терроризм» ұғымдарының арақатынасы. ҚР Заң шығару институтының Жаршысы. №1-2 (29-30), 2013. - 288, 289 б.
3. Азыбаева Ж. Қазақстан және Таяу Шығыстағы елдер. А.:Дала мен Қала. 2019 ж. 156 б.
4. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Qazaq Universiteti газеті. №1 (1827) 22 қаңтар 2022 жыл [№1-2022+Qazaq universiteti.indd \(kaznu.kz\)](#) (интернет қоры)

УДК 342.4

Барлыбаев А.

Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық Заң Академиясының магистранты

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Түйіндеме: Мақалада, конституциялық бақылау институттардың ұзақ уақыт қалыптасу барысы сөз етіледі. Яғни, Конституциялық бақылаудың идеясы XVII-

ғасырдың басында пайда бола бастағандығы, Ол Ұлыбританиядағы құпия Кеңесінің қызметіне байланысты болғандығына нақты тоқталу арқылы талдау жасалады. Сондай ақ, конституциялық бақылау идеясының қай кездері, қай мемлекеттен бастау алғандығы туралы да айтылады.

Бақылау институттарының қалыптасуына атақты іс «Мэрбэридің Медисонға қарсылығы» негізгі ықпалын тигізгені және бұл іс 1803- жылы болғандығы жайында дерекетер көрсетіледі.

Ең алғашқы конституциялық сипаттағы актілер Англияда қабылданғандығы, бірақ оның тарихи дамуындағы ерекшеліктер мемлекеттің ішкі өмірінің ең басты жақтарын, оның ішінде қоғамдық құрылысты, азаматтардың құқықтарымен бостандықтарын реттейтін тұтас актілердің болмауына әкеп соқтырғанына тоқтала келе, соның негізінде қазіргі Ұлыбритания, Жаңа Зеландия осы күнге дейін жазбаша емес конституциялар әрекет еткен мемлекеттер болып саналатыны айқындалған.

Олардың жазбаша емес конституциясы деп саналатын актілерінің қатарына XIII-XX ғасырларда қабылданған көптеген актілер, соның ішінде сот үрдістері (прецедент), әдет гұрып (конституциялық келісім) жатады. Бұлардың бір-бірімен байланысы жоқ, белгілі бір жүйеге келтірілмеген, сондықтан олар тұтас акті ретінде қалыптаспағаны тұжырымдалады.

Кілт Сөз: Конституция, конституциялық бақылау институттары, конституциялық бақылау, конституциялық актілер, конституциялық бақылаудың тарихы, конституциялық бақылау органдары.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТОВ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ

Аннотация: В статье рассматривается многолетний процесс формирования институтов конституционного контроля. То есть идея конституционного контроля начала зарождаться в начале семнадцатого века с явной ориентацией на деятельность Тайного совета в Британии.

Также рассказывается о том, когда и где зародилась идея конституционного контроля. Факты свидетельствуют о том, что знаменитый случай «противостояния Марбери Мэдисону» оказал большое влияние на формирование контрольных институтов и что этот случай имел место в 1803 году.

Он отмечал, что самые ранние конституционные акты были приняты в Англии, но особенности ее исторического развития привели к отсутствию в действовавших государствах всеобъемлющих актов, регулирующих важнейшие стороны внутренней жизни, в том числе общественное строительство, гражданские права и свободы.

Среди актов, которые считаются их неписаной конституцией, немало актов, принятых в XIII-XX веках, в том числе судебные (прецеденты), обычаи (конституционные соглашения). Делается вывод о том, что они не связаны друг с другом, не систематизированы, а потому не формируются как целостный акт.

Ключевые слова: Конституция, институты конституционного контроля, конституционный контроль, конституционные акты, история конституционного контроля, органы конституционного контроля.

THE MAIN STAGES IN THE DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS OF CONSTITUTIONAL CONTROL

Annotation: The article discusses the long-term process of formation of institutions of constitutional control. That is, the idea of constitutional control began to emerge at the beginning of the seventeenth century with a clear focus on the activities of the Privy Council in Britain.

It also tells about when and where the idea of constitutional control was born. Evidence shows that the famous case of "Marbury against Madison" had a great influence on the formation of control institutions and that this case took place in 1803.

He noted that the earliest constitutional acts were adopted in England, but the peculiarities of its historical development led to the absence in the states in force of comprehensive acts regulating the most important aspects of domestic life, including public construction, civil rights and freedoms.

Among the acts that are considered their unwritten constitution, there are many acts adopted in the XIII-XX centuries, including judicial (precedents), customs (constitutional agreements). It is concluded that they are not connected with each other, not systematized, and therefore are not formed as an integral act.

Keywords: Constitution, institutions of constitutional control, constitutional control, constitutional acts, history of constitutional control, bodies of constitutional control.

Қарастырып отырған институтымыз ұзақ уақыт қалыптасты. Конституциялық бақылаудың идеясы XVII-ғасырдың басында пайда бола бастады. Ол Ұлыбританиядағы құпия Кеңесінің қызметіне байланысты болды. Бірақ, қазіргі кездің түсінігі бойынша конституциялық бақылау идеясы бірінші рет АҚШ-та пайда бола бастады. Осының қалыптасуына атақты іс «Мэрбэридің Медисонға қарсылығы» негізгі ықпалын тигізді. Бұл іс 1803- жылы болған. Осы істе жоғарғы соттың шешімі бойынша Федералдық Конституциямыздың жоғарғы заңы, және кез-келген Конгресстің заңына қарсылық көрсеткен тұлға, соттың шешімі бойынша Конституциялық емес деп шешілуі мүмкін. Осы себептен Конституциялық бақылау институты қалыптасты. Осыдан келе конституциялық юрисдикциясының алғашқы қадамдары сот органдарының қызметкерлерімен байланысты болды.

XVII ғасырда Францияда бұл сөз рентаны, рента шартын бейнеледі. Кейін бұл атаусөз көне грекше ұғымға қайта оралып, құқықпен бейнеленетін құрылым мағынасына ие болды. Ұлы француз төңкерісі қарсаңында “Конституция” атаусөзі “мемлекеттің жай-күйі” ұғымын танытты. Сонымен қатар орта ғасырларда феодалдық еркіндік туралы құжаттар осылай атала бастады.

Ең алғашқы конституциялық типтік актілер Англияда қабылданған болатын. Бірақ оның тарихи дамуындағы ерекшеліктер мемлекеттің ішкі өмірінің ең басты жақтарын, оның ішінде қоғамдық құрылысты, азаматтардың құқықтарымен

бостандықтарын реттейтін тұтас актілердің болмауына әкеп соқтырды. Нәтижесінде қазіргі Ұлыбритания. Жаңа Зеландия осы күнге дейін жазбаша емес конституциялар әрекет еткен мемлекеттер болып саналады [1, 214 б]. Олардың жазбаша емес конституциясы деп саналатын актілерінің қатарына XIII-XX ғасырларда қабылданған көптеген актілер, соның ішінде сот үрдістері (прецедент), әдет гүрып (конституциялық келісім) жатады. Бұлардың бір-бірімен байланысы жоқ, белгілі бір жүйеге келтірілмеген, сондықтан олар тұтас акті ретінде қалыптаспаған.

Алғашқы жазбаша конституцияны (ішкі құрылымдарға бөлінген бірыңғай негізгі заң) АҚШ-тікі деп айтамыз. Ол 1787 жылы қабылданып, осы уақытқа дейін қолданылып жүр. Еуропадағ жазбаша конституциялар Польша мен Францияда 1791 жылы қабылданған болатын.

Кез келген конституция қоғамда орныққан тәртіптің негізгі қағидаларын бекітіп береді. Мұнда ел өміріндегі аса маңызды өзгерістер көрініс табады.

Конституцияның ерекше сипатын айқындай отырып, құқықтанушылар оны ұлттық құқықтың басқа көздеріне қарағанда қоғам мен мемлекетте ең жоғары заңдық күші бар құқық нормаларының жүйесі және адам мен қоғамның немесе адам мен мемлекеттің рарсындағы қатынастар негізін, мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуын, конституциялық құрылыс негіздерін реттеуші Негізгі Заң ретінде тұжырымдайды. Сондықтан Конституция қолданылып жүрген барлық заңдардың ірге тасын қалайды, оның заңдардың заңы болуы шындық, ақиқат. Құқық нормаларының бүкіл жүйесі заң салалары үшін қағидааттық норма болып табылып, құқықтық реттеуші базаға айналады. Ал ағымдағы заңдар осы конституциялық нормаларды әрі қарай дамытушы күш ретінде есептелінеді [2, 12-15 Б].

Конституцияның мәні оның функциясының сипатынан айқын көрінеді. Олар: заңдық (құқық жүйелерінің орталығы ретінде), саяси (саяси күштердің арақатынасын белгілейтін), және идеологиялық (тәрбиелік қызметі немесе адам құқытары мен бостандықтарын реттейтін) функциялары болып табылады.

Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі конституциялық бақылау институтының қалыптасуы:

Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейін конституцияны тексеру Латын Америка (1891 ж.) – Бразилия, Никарагуа (1893 ж.) және т.б. конституция заңдарында басты мәселе болды. Осы барлық практиканы, мемлекеттік құқықтық системаны конституциялық бақылауға енгізді. Белгілі бір себептердің кесірінен, XIX ғасырда Еуропа конституциялық бақылау институты дұрыс жолды таңдады. Ресей кеменгері С.Боботов шарттарды осылай белгілейді:

Біріншіден, Еуропа юристері заңға діни сеніммен қарағандықтан конституциялық бақылау институтының өркендеуіне жол бермеді. Ұлы Франция ревалюциясынан бастап (1789 ж.), XIX ғасырдың бойы мен XX ғасырдың басына дейін Еуропада Руссоның тезисі бойынша білгілі бір ұйымда қабылданған заң дұрыс емес болуы мүмкін емес. Осы идея 1789 жылғы Адам және азаматтың құқық Декларациясының 5-бабында көрсетілді: Ол «Заң қоғамға зиян келтіретін іс-әрекетке рұқсат етпейді және заңда тыйым салынбаған істерге ешкім қарсылық көрсете алмайды». Сол кезден бастап Батыс елдеріндегі демократия алғашқы

ревалюциялық және конституциялық іс қағаздарға енгізілді және жаңа теориялық тұрақтандыру алды да, сот лауазымдарының көмегімен юрисдикциялық бақылау формалары енгізілді. Бұл елдерде конституциялық бақылау әділдіктің бір бұтағы болды.

Екіншіден, конституциялық (соттар) әділдіктің жүзеге асыра алмайтын соттардың көбеюі. АҚШ пен Ұлыбританияға қарағанда Еуропада соттың корпустық қалыптасуы басқаша критерияларымен байланысты. С.Боботов Германия, Италия және басқа да Еуропа мемлекеттерінде сот мүшелері орындаушы лауазымдардан байланысты болды. Бұдан басқа Еуропада соттарды мамандандыру іске асырылмайды. Көптеген бағыттар мамандандырылған америка судьялары Конституцияны және соттық құрмет тұтады және өз шешімдерін осыған жүгінеді. Тағы бір себеп Еуропа конституциясында қатаңдық жетіспейді және текстердің тұрақтылығы жоқ екендігін белгілейді.

Әсіресе, мемлекеттік құқықтық институттар ең алдымен елдің әдет-ғұрпына байланысты қалыптасты. Тарихи жағдайлар, басқару формалары, политикалық режим және қоғамның менталитеті – осының барлығы адамға, адамның көзқарасына, қимылына мәжбүрлік ықпал етеді. Конституциялық реттеу әр түрлі көлеммен қалыптасқан сияқты мемлекеттік органдар жүйесімен лауазымдары да қалыптасады. Сонымен бірге басқа да себептер бар. Соның бірі (өте маңызды болуы мүмкін) – бұл политикалық күрестің факторы және билік арасындағы қарым-қатынастың өзгеруі. Конституциялық реттеуді ауырлату өз игілігіне қолдануға байланысты экономикалық факторды ескермеу және халықаралық қарым-қатынастардың ұлғаюы, мемлекетаралық экономика мен политиканың өсуі мемлекеттердің құқықтарының проблемаларын жоғарылатады. Бұл факторлардың барлығы конституциялық құқықтың ұрыстарын мемлекеттік органдардың механизімін құруға міндеттеледі.

Конституциялық бақылау институты Бірінші Дүниежүзілік соғыстан кейін кеңінен тарай бастады. Соғыстан кейін Еуропаның кейбір мемлекеттерінде ғана тарай бастады. (мысалы: Ирландияда, Румынияда және т.б. мемлекеттерде) [3, 11-15 Б].

Бұл кездері конституциялық бақылау идеясы конституциялық заң актілерінің уәкілдерінен басқа, Еуропалық комитеттерде өркендей бастады. Бұл модель «Еуропалық немесе Австриялық» деген атқа ие болды. 1919 жылы қыркүйекте Австрияның жоғарғы конституциялық соты пайда болды және оның қалыптасуына жоғарғы рольді Вен университетінің құқық профессоры Ганс Кельзен ойнады. Екінші Дүниежүзілік алдында соттың конституциялық бақылауға 1920 жылы - Чехословакияда, 1927 жылы - Грецияда, 1937 жылы – Ирландияда «Австриялық» моделі енгізілді.

Бірінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі конституциялық бақылау институтының қалыптасуы:

Дүниежүзілік соғыстан кейін конституциялық бақылау Японияда, Германияда қабылданған. 1949 жылы қабылданған Германияның негізгі (основной) заңында «Әділеттілік» арнайы тарауы қарастырылған және конституциялық бақылаудың функцияларын конституциялық сотқа енгізді, ал Япония конституциясында Жоғарғы сот жоғарғы соттың инстанциясы болады және кез-келген

конституциялық заң сұрақтарын, бұйрықтарды, жазба бұйрықтарды және тағы басқа да ресми акттарды шешеді делінген. Бұл басқа қалаларда әр түрлі формада кездеседі. Конституциялық бақылау институтына қызығушылық мемлекеттік реформалау лауазымымен байланысты болды. Посткоммунистік құқықтық системаның айырмашылығы өз мемлекеттерін батыс модельдеріне қарап құрды.

Ревалюциядан кейін әр түрлі мемлекеттерден кейінгі, соның ішінде мемлекеттік құқықтық институт радикалдық реформалардың ұшырауына конституциялық бақылау институты да кірді. Бұл арнайы органдар мекемелері, ереже бойынша, конституциялық реформаға байланысты мемлекеттік тәуелсіздік (ТМД елдерінде болғандай) немесе мемлекеттік форманың өзгеруіне идиологиялық институт биліктері қалыптасуы аса маңызды болды (Шығыс Еуропа елдерінде).

Жоғарыда атап өткеніміздей, жазба Конституция елдегі басқа барлық нормативтік құқықтық актілерге қарағанда жоғары заң күшіне ие болады. Сондықтан да жарияланатын кез келген нормативтік құқықтық актілер конституцияға сәйкес келетін түрде ғана жүзеге аса алады.

Мұндай істі тәжірибеде нақтылап отыру міндеті конституциялық қадағалау (бақылау) органына жүктеледі, яғни бұл орган нормативтік құқықтық актілердің конституцияға сәйкес екендігін тексеруді жүзеге асырып отырады.

Осы қызметті алғаш рет АҚШ-тың Жоғарғы Соты 1803 жылғы сот құрылысы жайлы заңның 13-бөлімін АҚШ-тың конституциясына қарама –қайшы деп тауып, оны қолдануға болмайтынын өз шешімінде бекітті. Осылайша, АҚШ-тың Жоғарғы Соты конституциялық қадағалау (бақылау) органының қажеттілігін көрсетіп берді. Сайып келгенде, АҚШ-тың Жоғарғы Соты осы күнге дейін конституциялық қадағалау (бақылау) органықызметін де атқарып келеді [4, 357 б].

Қазіргі кезде жазба конституциясы бар әлемнің барлық елдерінде **конституциялық қадағалау (бақылау) органы** енгізілген. Олар төмендегі екі түрде қолданылады:

1. Конституциялық қадағалау (бақылау) қызметін жалпы сот юрисдикциясына жататын соттардың бәрі атқарады (Аргентина, Дания, Норвегия, Канада, Жапония, т.б. елдерде). Мұндай конституциялық қадағалау (бақылау) жүйесін американдық (орталықтанбаған) деп атайды.

2. Жалпы сот юрисдикциясы жүйесіне енбейтін арнайы квази-соттық органдар құрылып, олардың негізгі қызметіне конституциялық қадағалау (бақылау) жатады (мысалы, Ресей, ФРГ, Франция, Италия). Конституциялық қадағалау (бақылаудың) мұндай түрін еуропалық (орталықтанған) деп атайды.

Конституцияға жатпайтын нормативтік құқықтық актілерді тану (толық не жартылай) өзіне лайықты заң зардаптарына апарып соғады:

1. Конституция бойынша конституциялық қадағалау (бақылау) қарастырылған елдерде (Ресей, Канада, Индия, Өзбекстан, т.б.) конституциялық емес деп танылған заңдар жойылуға жатады.

2. Конституция бойынша тікелей конституциялық қадағалау (бақылау) қарастырылмаған елдерде конституциялық емес заңдар автоматты түрде жойылуға жатпайды. Мұны тек парламент, не болмаса нормативтік актіні қабылдаған орган (әлбетте, тек нормативтік акт болса) жүзеге асырады. Алайда, әрдайым

конституциялық қадағалау (бақылау) органы наразылық білдірген акт соттар тарапынан қабылданбайды.

Конституциялық қадағалау (бақылау) органдары әртүрлі жолдармен құрылады. Сөйтіп, Австрияның федеральдық конституциялық сотының мүшелері үкіметтің ұсынысымен президент тарапынан тағайындалады [5, 3-6 Б].

Италияның конституциялық сотының мүшелері президент, парламент және магистратура тарапынан, ал Францияның конституциялық кеңесінің мүшелері президент, ұлттықжиналыс төрағасы және сенат төрағасы тарапынан теңдей үлеспен тағайындалады. Бұл елдің бұрынғы президенті болған адам өмір бойы Францияның конституциялық кеңесінің мүшесі болып саналады.

Көптеген елдерде конституциялық қадағалау (бақылау) органы мен конституциялық сот ісін жүргізу үшін арнайы заңдар қабылданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. М.: 2009.-385 с.
2. Овсепян Ж.И. Судебный конституционный контроль в Российской Федерации// Государство и право//. 2008. № 1. С. 12-15.
3. Шульженко Ю.Л. О понятии «правовая охрана Конституции» //Государство и право. 2002. № 7. С. 11-15.
4. Маклаков В. В. «Конституционный контроль в зарубежных странах» ИНФРА-М. 2010 г. 672 с.
5. Барри Д. Конституционный Суд глазами американского юриста. // Государство и право. 2004. № 10. С. 3-6.

УДК 345:578.18-107

Беркинбаев А.Б.

Магистрант Евразийской Юридической Академии имени Д.А. Кунаева

СТАНОВЛЕНИЕ ТЕОРИИ ДОПРОСА В ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

Аннотация: В настоящей статье рассматривается ретроспективный анализ допроса в отечественном уголовно-процессуальном праве. В рамках статьи рассмотрены исторические аспекты производства допроса в отечественном праве. Например, в статье отмечается, что показания свидетелей в казахском обычном праве представляли собой основной источник доказывания. Ереже Чарского чрезвычайного съезда от 1885 года устанавливало, что всякий бий и съезд биев разрешают дела на основании свидетельских показаний. Не каждый гражданин мог давать показания в качестве свидетелей. В указанном нормативно-правовом акте был дан перечень тех лиц, которые были лишены процессуального статуса свидетеля даже в случае наблюдения факта

совершенного преступления. Не являлись доказательством свидетельство женщин и детей, если оно не подкреплено присягой мужа или более старших родственников. Данные обстоятельства лишь выступали в качестве основания к выдвигению подозрения в отношении виновных лиц. Таким образом, женщина обладала низким процессуальным статусом. Ее показания в редких случаях принимались во внимание. Помимо изложенного, автором статьи рассмотрены некоторые особенности производства допроса в странах постсоветского периода, что дало возможность рассмотреть всесторонне некоторые проблемы и изменения, которые коснулись отечественного уголовно-процессуального законодательства.

Ключевые слова: допрос, тактика допроса, история становления допроса, уголовно-процессуальный кодекс.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТҚА ДЕЙІНГІ ІС ЖҮРГІЗУДЕ ЖАУАП АЛУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аннотация: осы бапта отандық қылмыстық іс жүргізу құқығындағы жауап алудың ретроспективті талдауы қарастырылады. Мақала аясында отандық құқықтағы жауап алудың тарихи аспектілері қарастырылды. Мысалы, мақалада қазханың әдеттегі құқығындағы куәгерлердің айғақтары дәлелдеудің негізгі көзі болғандығы айтылған. 1885 жылғы шар төтенше съезінің ережесі әр би мен билер съезі істерді куәгерлік айғақтардың негізінде шешетінін анықтады. Әрбір азамат куәгер ретінде куәлік бере алмады. Аталған нормативтік құқықтық актіде жасалған қылмыс фактісі байқалған жағдайда да куәгердің іс жүргізу мәртебесінен айырылған адамдардың тізімі берілген. Егер ол күйеуінің немесе үлкен туыстарының антымен расталмаса, әйелдер мен балалардың дәлелі болған жоқ. Бұл жағдайлар тек кінәлілерге қатысты күдік туғызуға негіз болды. осылайша, әйел төмен процедуралық мәртебеге ие болды. Оның көрсеткіштері сирек жағдайларда ескерілді. Жоғарыда айтылғандардан басқа, мақала авторы посткеңестік кеңістіктегі елдерде жауап алудың кейбір ерекшеліктерін қарастырды, бұл отандық қылмыстық іс жүргізу заңнамасына әсер еткен кейбір мәселелер мен өзгерістерді жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: жауап алу, жауап алу тактикасы, жауап алудың қалыптасу тарихы, қылмыстық іс жүргізу кодексі.

FORMATION OF THE THEORY OF INTERROGATION IN PRE-TRIAL PROCEEDINGS IN CRIMINAL CASES

Annotation: This article discusses a retrospective analysis of interrogation in the domestic criminal procedure law. The article examines the historical aspects of interrogation in domestic law. For example, the article notes that the testimony of witnesses in Kazakh customary law was the main source of evidence. The heresy of the Charsky Extraordinary Congress of 1885 established that every biy and the Biy Congress resolve cases on the basis of witness testimony. Not every citizen could

testify as witnesses. The specified normative legal act provided a list of those persons who were deprived of the procedural status of a witness even in the case of observation of the fact of a crime committed. The testimony of women and children was not evidence if it was not supported by the oath of her husband or older relatives. These circumstances only served as a basis for raising suspicion against the perpetrators. Thus, the woman had a low procedural status. Her testimony was rarely taken into account. In addition to the above, the author of the article considers some features of interrogation in the post-Soviet countries, which made it possible to comprehensively consider some of the problems and changes that affected the domestic criminal procedure legislation.

Keywords: interrogation, interrogation tactics, history of interrogation formation, criminal procedure Code.

Еще с древних времен в обществе наказывали преступников за совершение некоторых правонарушений. При этом, на разных этапах становления и развития государства использовались разные по тяжести и характеру виды наказания. Как правило, виновность лица в совершении преступления устанавливалась с помощью инструментов, самым важным из которых являлся допрос. При этом, рассматриваемое следственное действие являлось одним из самых первых средств, которое применялось для изобличения преступников. Появление и использование рассматриваемого следственного действия в следственной деятельности и судебной практики имеет глубокие исторические корни.

Для любой общественной науки самое надежное – “не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь” [1, с.76]. «Метод историзма в данном случае будет способствовать более глубокому пониманию текущего момента и может оказать более существенную помощь в прогнозировании криминогенной ситуации и определении методов и средств борьбы с данным видом преступлений» [2, с.3].

Согласно законам Тауке хана, производство допроса возлагалось на биев и аксакалов, которые выполняли судебные функции. На них возлагалось разрешение тяжб, то есть споров, которые возникали между кочевниками.

«Казахский суд биев – уникальная судебная система», проходившей в Алматы в 2008 году, также отметил, что в казахском обществе звание бий было не столько наследственным или жалуемым, сколько заслуженным почетным званием. Бии не назначались и не избирались. Признание со стороны народа давало бию огромный авторитет и социальную власть над кочевниками. Однако, именно честность, беспристрастность, знание обычаев и правильное их применение, а не государственное принуждение обеспечивало исполнение решений суда биев [3, с. 20-21].

Оценка доказательств осуществлялась биями следующим образом. В качестве свидетелей привлекалось два или три человека. Такие правила были закреплены в своде законов Тауке хана. Таким образом, для осуществления правосудия одного человека было недостаточно.

Показания свидетелей представляли собой основной источник доказывания. Ереже Чарского чрезвычайного съезда от 1885 года устанавливает, что «всякий бий и съезд биев разрешают дела на основании свидетельских показаний» [4, с. 70]. Вместе с тем, не каждый гражданин могу давать показания в качестве свидетелей. В указанном нормативно-правовом акте был дан перечень тех лиц, которые были лишены процессуального статуса свидетеля даже в случае наблюдения факта совершенного преступления. К таковым относятся: умалишенные; лица моложе 18-го возраста; женщины всех возрастов; лица, состоящие в близком родстве, в прямом сватовстве и во вражде. В других нормативно-правовых актах (Постановление чрезвычайного съезда 1893г) также содержится запрет на допрос некоторой категории граждан. Не являлись доказательством свидетельство женщин и детей, если оно не подкреплено присягой мужа или более старших родственников. Данные обстоятельства лишь выступали в качестве основания к выдвижению подозрения в отношении виновных лиц. Таким образом, женщина обладала низким процессуальным статусом. Ее показания в редких случаях принимались во внимание.

Таким образом, анализ законов Тауке хана свидетельствуют о том, что правила проведения допроса, в том числе и процесс доказывания, были регламентированы фрагментарно. Нормы обычного права казахов лишь косвенно затрагивают правила производства допроса [5, с.70-71].

Большой интерес представляет царское законодательство России. Основным источником материального и процессуального права в древней Руси, несмотря на его постоянные изменения, была «Русская правда». В этой связи данный нормативно-правовой акт того времени затрагивал и процессуальную регламентацию допроса. Так, в ст.66 Русской правды сказано: «А по слышства на холопа не складают; но оже не будет свободнаго, но по нужи сложити на боярска тивуна, а на инех не складывати; а в мале тяже по нужи взложити на закупа» [6,с.69].

Правила оценки фактических данных, полученных путем допроса участников уголовного процесса, также содержатся в другом нормативно-правовом акте (новгородская ссудная грамота 15 века). В ст.22 данного нормативно-правового акта указано, что показания одного свидетеля не могут быть отвергнуты в связи с показаниями другого свидетелями. Таким образом, в зависимости от внутреннего убеждения судьи, показания одного свидетеля, несмотря на противоречие с показаниями другого свидетеля, могли быть приняты во внимание. Вместе с тем, в ряде норм прослеживается явное недоверие к показаниям преступников (подозреваемых и обвиняемых в совершении преступлений). Это указывает на сугубо обвинительный процесс, имеющий место в Царской России [7, с.11].

О наличие в Царской России розыскного процесса свидетельствуют судебник 1497г. и Уложение 1649г., в котором регламентировалась детальная форма производства розыска. Большое значение для развития отечественного уголовно-процессуального права сыграло «Краткое изображение процесса», принятое при Петре 1 в качестве нормативно-правового документа, в котором

были детально изложены правила проведения розыска. «Краткое изображение процесса» явилось приложением к Воинскому процессу [8, с.108].

Указанный нами нормативно-правовой акт (Краткое изображение процесса, как приложение к Воинскому процессу) регламентирует правила проведения повальных обысков. При этом, каждый обыскиваемый подлежал отдельному допросу. Перед производством допроса, как и в германских источниках права, допрашиваемый должен был совершить клятву, после чего засвидетельствовать совершенные действия в протоколе.

Данные обстоятельства свидетельствуют об актуальности темы.

Существовала следующая форма получения свидетельских показаний:

1. Ссылка из виноватых, то есть просьба одной из сторон о вызове определенного свидетеля с обязательством подчиниться обвинению, если свидетель покажет против стороны, делавшей на него ссылку; особенностью данного доказательства являлось то, что если один из свидетелей даст показания не в пользу данной стороны, которая на него сослалась, то она проигрывала дело. «А те люди по допросу скажут не против его ссылки, или против его ссылки, да не все в одну речь, хотя один не по нем скажет, или они скажут, что про то дело ничего не ведают, и его тем обвините по тому, что он на тех людей сам слался из воли, а они сказали не против его ссылки» [9, с. 127].

2. Общая ссылка, то есть свидетельство лица, на которого сослались обе стороны ст. 170. «А будет в какове деле истец с ответчиком на суде пошлются опчью правду, хотя на одного человека, и по опчей ссылке дело и вершити». Хотя законом допускалась общая ссылка и на нескольких человек, а именно трех. Причем, если один из трех говорил за одну сторону, а двое других против, то на веру принимались показания двух свидетелей. «А будет в какове деле истец и ответчик оба пошлются по одной ссылке на опчью правду на трех человек, и с тех людей один учнет сказывать ложно, а два учнут его уличать, что он говорит ложно, и в таком деле верить двум, а одного отставить». Если же на допросе свидетель, на которого была сделана ссылка скажет, что ему стало известно, об интересующих суд обстоятельствах, по слухам от других людей, то такие показания не учитывались судом. «А будет которая ссылка по допросу скажет, что он про которое дело слышал от людей, а сам того дела не ведает, и та ссылка не в ссылку» [10, с.146].

3. Свидетели в современном смысле слова.

4. Повальный обыск, являвшийся одним из главных видов доказательств в розыском процессе. Статья 161 закона посвящена полностью повальному обыску как массовому опросу населения по поводу какого-либо факта, имеющему значение для рассмотрения дела в суде. Повальный обыск применялся, если у сторон не имелось общих ссылок. «А посылати повальным обыском сыскивати по таким делам, в которых делах у истца с ответчиком не будет ближних опчих ссылок».

Возвращаясь к применению пыток в России, хотелось бы отметить, что они подразделялись на два вида: с применением огня и без применения огня. Последний вид пыток применялся при первичном допроса, а в ситуациях, когда обвиняемый не признавал вину в совершении преступления, в отношении него

применялась более жесткая пытка – применение огня. Некоторые нормативно-правовые акты (например, «Краткое изображение процесса») содержали правила применения пыток. В основу применения пыток ставились не тяжесть совершенного преступления, а особенности личности заподозренного. Помимо изложенного, закон содержал перечень лиц, к которым категорически запрещалось применение пыток (старики и беременные женщины). Таким образом, основанием к применению пыток были фактические данные, а также особенности личности преступника.

Первым кодифицированным процессуальным законом, действовавшим на территории современного Казахстана, стал уголовно-процессуальный кодекс РСФСР, принятый 3-й сессией ВЦИК от 25 мая 1922 года и введенным в действие с 1 июля 1922 года [11, с.14].

Данный закон предусматривал, причем впервые, понятие и правила проведения допроса. Так, в ст.62 УПК РСФСР 1922г. в качестве доказательств рассматривались показания свидетелей и личные объяснения обвиняемого. В главе 9 УПК РСФСР также был закреплен порядок проведения допроса обвиняемого.

Следующим уголовно-процессуальным законом, действовавшим на территории Казахстана, стал новый уголовно-процессуальный кодекс РСФСР, утвержденный постановлением ВЦИК от 15 февраля 1923 года [12, с.251]. По сравнению с предыдущим УПК РСФСР 1922 года, вышеуказанный УПК РСФСР 1923 года никаких существенных изменений, касающихся порядка проведения допроса, прав и обязанностей, а также гарантий защиты прав и законных интересов допрашиваемых лиц не внес. Единственным отличием от предыдущего закона явилось введение ст.ст.112, 114 УПК РСФСР, согласно положениям которых такие процессуальные фигуры, как потерпевший и обвиняемый имели право ходатайствовать о производстве допроса свидетелей и экспертов.

Первым в истории Казахской ССР уголовно-процессуальный кодекс был принят 22 июля 1959 года и введен в действие с 1 января 1960 года. Данный уголовно-процессуальный закон регламентировал новые принципы уголовного судопроизводства, следственные действия, тактические приемы, направленные на эффективность допроса, а также дополнительные гарантии законности, обеспечивающие защиту прав и законных интересов допрашиваемых лиц [13,с.13].

Особенностью данного закона явилось то, что в нем было гарантировано право обвиняемого на защиту всеми средствами и способами, которые не запрещены законом. Защитник стал допускаться к участию не с момента рассмотрения уголовного дела в суде, как это регламентировалось предыдущими уголовно-процессуальными законами, а с момента объявления обвиняемому об окончании предварительного следствия и предъявления обвиняемому для ознакомления всего производства по делу (ст. 23).

Таким образом, УПК Казахской ССР существенно повысил гарантии обеспечения прав и интересов обвиняемого при допросе в ходе предварительного следствия, особенно несовершеннолетних, и лиц, имеющих

физические или психические недостатки, а также регламентировал права и обязанности защитника, и круг лиц, имеющих права участвовать в качестве последнего.

С обретением Казахстаном суверенитета в 1991 году и принятием действующей Конституции в 1995 году, стало необходимым и принятие нового уголовно-процессуального закона. Им стал уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан, который был утвержден 13 декабря 1997 года и вступил в действие с 1 января 1998 года [14].

Особенностью нового для Казахстана закона явилось закрепление в нем новых принципов (неприкосновенность личности (ст. 14), презумпция невиновности (ст. 19), обеспечение подозреваемому, обвиняемому права на защиту (ст. 26, освобождение от обязанности давать свидетельские показания (ст. 28), обеспечение права на квалифицированную юридическую помощь (ст. 27)). Данное нововведение безусловно, положительно сказалось на правоприменительную деятельность.

Например, обвиняемый имеет право: давать объяснения и показания по предъявленному ему обвинению; отказаться от дачи показаний; давать показания и объясняться на родном языке или на языке, которым владеет; иметь защитника; иметь свидания с защитником наедине и конфиденциально с момента, предшествующего его первому допросу; участвовать с разрешения следователя или дознавателя в следственных действиях, проводимых по его ходатайству или по ходатайству его защитника либо законного представителя; знакомиться с протоколами этих действий и подавать на них замечания (ч.2 ст. 65).

Свидетель имеет право: отказаться от дачи показаний, которые могут повлечь для него самого, его супруга (супруги) или близких родственников преследование за совершение уголовно наказуемого деяния или административного правонарушения; давать показания на своем родном языке или языке, которым владеет; собственноручной записи показаний в протоколе допроса. Свидетель имеет право давать показания в присутствии своего адвоката, если последний не участвует в деле в каком-либо ином качестве. Неявка адвоката не препятствует проведению допроса в установленное следователем время (ч.3 ст. 82).

Потерпевший имеет право: давать показания; давать показания на родном языке или языке, которым владеет; иметь представителя; знакомиться с протоколами следственных действий, производимых с его участием, и подавать на них замечания; участвовать с разрешения следователя или дознавателя в следственных действиях, проводимых по его ходатайству либо ходатайству его представителя (ч.6 ст. 78).

Кроме того, законодателем внесены новые правила производства допроса:

- лицу, которое вызывается для производства допроса, сообщается, по какому делу и в качестве кого он будет допрошен;
- допрашиваемому лицу в обязательном порядке разъясняются права и обязанности, о чем делается отметка в протоколе;

– в ходе допроса следователь может предъявить допрашиваемому вещественные доказательства и документы, а по окончании свободного рассказа огласить показания, имеющиеся в материалах уголовного дела, воспроизвести звуко- и видеозапись или материалы кино съемки;

– в случаях, когда возникает необходимость в уточнении или дополнении ранее данных показаний по обстоятельствам расследуемого дела, могут производиться повторные (дополнительные) допросы (ст. 213);

– если показания связаны с цифровыми данными или иными сведениями, которые трудно удержать в памяти, допрашиваемый вправе пользоваться документами и записями, которые по ходатайству или с согласия допрашиваемого лица могут быть приобщены к протоколу.

Помимо изложенного, введены ряд процессуальных гарантий для несовершеннолетних. Согласно нововведениям, лицам, присутствующим при допросе несовершеннолетних (защитнику, педагогу, законному представителю), разъясняется их право на внесение в протокол рассматриваемого следственного действия замечаний и дополнений, связанных с правами и интересами несовершеннолетних. При этом, согласно ст.78 УПК Республики Казахстан следователь вправе заявить отвод указанных замечаний, но с обязательным занесением указанных действий в протокол следственного действия. В отличии от ранее действующего УПК КазССР, УПК Республики Казахстан также содержит особенности досудебного производства по делам о несовершеннолетних, в том числе и особенности допроса несовершеннолетнего. Согласно специальным статьям, при допросе несовершеннолетнего подозреваемого (обвиняемого) могут присутствовать психолог, педагог, защитник и законный представитель. Данные участники уголовного процесса вправе, но с разрешения следователя, задавать вопросы несовершеннолетнему.

Ряд статей содержат иные правила проведения допроса несовершеннолетнего. Например, допрос указанных лиц (ст.535 УПК РК) может проводиться только в дневное время суток. Его продолжительность не должна превышать четырех часов в день. При этом, проведение допроса может быть приостановлено, если имеет место переутомление несовершеннолетнего. Данные нормы права стали гарантом законности при производстве допроса несовершеннолетних.

Исследуя проблемы эффективности допроса на предварительном следствии целесообразно проанализировать положения уголовно-процессуальных законов стран СНГ, регламентирующих проведение допроса, процессуального статуса допрашиваемых лиц, их прав и обязанностей, а также других положений, связанных с дачей показаний [15, с.139-140].

Исследование Модельного УПК для стран СНГ, уголовно-процессуальных кодексов ряда стран СНГ показало, что базовые положения относительно процедуры допроса в целом аналогичны. В то же время, отмечаются значительные различия в детализации порядка его проведения.

Так, согласно, ст. 64 УПК Республики Казахстан, в которой регламентирован процессуальный статус подозреваемого, последним признается лицо, в отношении которого на основаниях и в порядке, установленных

Кодексом, возбуждено уголовное дело в связи с подозрением его в совершении преступления, о чем ему объявлено следователем, дознавателем, либо осуществлено задержание, либо применена мера пресечения до предъявления обвинения.

Аналогично статус подозреваемого регламентирован и в УПК Российской Федерации в ст. 46.

Есть некоторые отличия в процессуальном статусе подозреваемого, регламентированным в Модельном УПК стран СНГ, УПК Армении и Таджикистана. В соответствии с указанными законами, подозреваемым признается лицо, задержанное по подозрению в совершении преступления, в отношении которого до предъявления обвинения вынесено постановление об избрании меры пресечения. В отличие от УПК Республики Казахстан, в указанных законах, не указано такое основание как возбуждение уголовного дела в отношении подозреваемого.

Представляет интерес и трактовка подозреваемого, регламентированная в УПК Узбекистана, в соответствии с которой, подозреваемый - это лицо, в отношении которого в деле имеются данные о совершении им преступления, но недостаточные для привлечения его к участию в деле в качестве обвиняемого (ст. 47). В отличие от остальных УПК стран СНГ, уголовно-процессуальный закон Узбекистана намного шире трактовал процессуальный статус подозреваемого, не указав конкретных оснований.

Имеются различия и в правах подозреваемого, связанных с дачей показаний при допросе.

В соответствии со ст. 64 УПК Республики Казахстан подозреваемый в случае задержания или применения к нему меры пресечения до предъявления обвинения должен быть допрошен не позднее двадцати четырех часов с момента задержания или применения меры пресечения при обеспечении права на свидание наедине и конфиденциально до первого допроса с избранным им или назначенным защитником. Кроме того, подозреваемый в соответствии со ст. 64 УПК РК, вправе: знать, в чем он подозревается, и получить копию постановления о возбуждении против него уголовного дела либо копию протокола задержания или постановления о применении меры пресечения; давать объяснения и показания по поводу имеющегося против него подозрения, отказаться от дачи объяснений и показаний; давать показания и объяснения на родном языке или языке, которым владеет; знакомиться с протоколами следственных действий, произведенных с его участием, и подавать замечания на протоколы; по его просьбе быть допрошенным при участии защитника [16].

Помимо вышеуказанных прав, в Модельном УПК стран СНГ в ст. 96 ч. 2 и в УПК Армении ст. 63, регламентировано положение, согласно которому подозреваемый имеет право беспрепятственно общаться со своим защитником наедине и конфиденциально без ограничения количества и продолжительности бесед.

Более конкретно данное положение отражено в УПК Российской Федерации в ст. 46 ч. 4, согласно которой, подозреваемый вправе пользоваться помощью защитника с момента возбуждения уголовного дела в отношении конкретного

лица, а также с момента фактического задержания лица, подозреваемого в совершении преступления, и иметь свидание с ним наедине и конфиденциально до первого допроса подозреваемого.

На наш взгляд, указанное положение является дополнительной гарантией, обеспечивающей права подозреваемого в уголовном процессе, способствует получению полных и объективных данных, и должно быть регламентировано в УПК Республики Казахстан.

Список использованной литературы

1. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики. Учеб. пос. Волгоград: – ВШМ МВД РФ, 1993. – 200 с.
2. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Санкт-Петербург: из-во «Альфа», 1996. – Т. 1. – 552 с.
3. Кубеев Е. Суд биев – основа правовой культуры традиционного казахского общества // Юрист. – №6. – 208. – 113 с.
4. Материалы по казахскому обычному праву. – Алматы: Жеты Жаргы, 1996. – 218 с.
5. Материалы по казахскому обычному праву: Сб. научно-популярное издание / Сост.: научные сотрудники сектора права Академии наук Республики Казахстан: Т.М.Культелеев, М.Г.Масевич, Г.Б.Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998. – 464с.
6. Жеты Жаргы. Материалы по казахскому обычному праву. – Алматы: Жеты Жаргы, 1996. – 218 с.
7. Возбуждение и расследование уголовного дела (процессуальный аспект): Учебно-методическое пособие. – Б.: НИЦ МВД КР, 2002. – 183 с.
8. Синев Д.В. Прекращение уголовных дел по нереабилитирующим основаниям на предварительном следствии: дисс. ...канд.юрид.наук. – Алматы, 2003. – 157с.
9. Российское законодательство 10-20 вв. В 9 т. Под общ. ред. О.И. Чистякова. Т.3. Акты земских соборов. – Москва: из-во Юрид. Лит-ра, 1985. – 795 с.
10. Уголовный процесс: Учеб. пособие для студентов юридических вузов и факультетов / Под общ. ред. В.И. Качалова, О.В. Качаловой. – М.: Омега-Л, 2004. – 408с.
11. Волынская О.В. Прекращение уголовного дела и уголовного преследования: дисс. докт. ...канд.юрид.наук. – М., 2008 – 53с.
12. Садыков К.С. Советское уголовное право (Учебное пособие) / Под ред. В.Н. Маркелова. – Алматы, 1961. – 168 с.
13. Швеков Г.В. Первый советский кодекс. – М.: Высшая школа, 1970. – 206 с.
14. Уголовно-процессуальный кодекс Казахской ССР (Официальный текст с изм. и доп. на 1 сентября 1986 года). – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 142 с.

15. Савкин А.В. Теоретические и правовые проблемы деятельного раскаяния в преступлении: Монография. – М.: ВНИИ МВД России, 2002. – 187с.
16. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан 2014г.: Изда-во «Норма-К», 2017. – 251 с.

УДК 34.08

Дайрабаева Б.Т.

*Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының
2- курс магистранты*

САРАПШЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ, ҚЫЗМЕТІ

Сарапшының жалпы іс жүргізу функциясы қорытынды беру үшін арнаулы ғылыми білім негізінде дәлелдемелерді зерттеу болып табылады.

Сарапшының іс жүргізу мәртебесі, ең бірінші, ҚПК-нің 79-шы бабында көзделген оның құқықтары және міндеттерімен белгіленеді. Аталған бапта сарапшының жасауға құқылы немесе (жасауға) жасамауға құқысы жоқ іс-әрекеттер тізбесі берілген[1].

Сарапшының: қылмыстық істің сараптама жүргізуге қатысты материалдарымен танысуға. Оның қарамағына ұсынылатын материалдардың көлемі әрбір жағдайда сараптама тағайындаған органмен (адаммен) белгіленеді; өзіне қорытынды беру үшін қажетті қосымша материалдарды беру, сондай-ақ істің нақты мән-жайлары жөнінде сұрақтар мен деректерді нақтылау туралы өтініш білдіруге құқылы. Сараптама тағайындау туралы қаулымен танысу, сонымен бірге оны жүргізу кезінде қосымша материалдар беру туралы өтініш білдіруге болады. Қосымша материалдарды ұсыну мүмкіндігінің жоқтығы жөнінде жауап келген кезде, сарапшы қолдағы бар материалдар негізінде сұрақтарды шешуге барлық қажетті шараларды, соның ішінде, ішінара және ықтималды нысанда жасауға міндетті. Егер өтініш бір ай мерзім ішінде қанағаттандырылмаса, ал ол қанағаттандырылмаса, қойылған сұрақтардың ең болмаса біреуін шешу үшін зерттеу жүргізу мүмкін болмаса, онда сарапшы сараптама тағайындаған органға қорытынды берудің мүмкін еместігі туралы хабарлама жібереді; қылмыстық процесті жүргізуші органның рұқсатымен тергеу және басқа іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге қатысуға және оған қатысушыларға сараптама тақырыбына қатысты сұрақтар қоюға; өзі қатысқан тергеу немесе өзге де іс жүргізу әрекеттерінің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және өзінің әрекеті мен жауаптарының толық және дұрыс көрсетілуіне қатысты хаттамаға енгізуге жататын ескертулер жасауға құқылы; сараптаманы тағайындаған органның келісімі бойынша іс үшін маңызы бар және өз бастамасымен анықталған, егер

бұл анықталған мән-жайлар оның арнаулы ғылыми білімі ауқымына жататын болса, өзге мән-жайларды көрсетуге құқылы [2, 12 б.].

Сарапшының бастамашылық таныту мүмкіндігі сараптама тағайындаған органның сарапшыға берілетін тапсырмасының көлемін әр кезде дәл анықтай алмауы мүмкіндігімен белгіленеді, өйткені сот сараптамасының жаңа мүмкіндіктері туралы ақпарат, әрдайым, тергеушіге (сотқа) кешігіп жетеді. Айтылғанмен бірге, объектілерді зерттеу процесінде сарапшылар іс үшін мәні бар жаңа мән-жайларды тауып, олардың алдына қойылған сұрақтардың шегінен шығып кететін ақпаратты анықтайды. Сарапшылық бастамашылық туралы нормаларды енгізу нақты қылмыстық іс материалдарын зерттеудің толықтығын қамтамасыз етуге, сот сараптамасының жаңа мүмкіндіктерін бір мезгілде насихаттауға және іске асыруға мүмкіндік береді. Сарапшылық бастамашылықты таныту кезінде процестің жарысымпаздық сипатымен байланысты аспектілерді ескеру керек - бастамашылық немесе тараптардың өтініші бойынша сараптама жүргізу кезінде, сарапшы тиісті келісімсіз сұрақтарды қоюға және шешуге құқылы емес, өйткені сарапшының өз бастамасы бойынша анықтаған мән-жайлары, оның мүдделерін сот сараптамасы құралдарымен «қорғауға» тиісті процеске қатысушының жағдайына келеңсіз әсерін тигізуі мүмкін.

Сарапшылық бастамашылық тергеушінің қаулыда көрсеткен объектілеріне ғана қатысты болуы керек. Сарапшы қаулыда аталмаған объектілерді зерттеу миссиясын өзіне алған жағдайларда заң елеулі бұзылады, өйткені объектіні сарапшы өзі тапқан кезде, дәлелдеудің қатыстығы туралы сұрақ туындайды, оның астарында соңғының мазмұны мен іс бойынша анықталатын мән-жайлар арасындағы байланыс түсіндіріледі. Осыған байланысты зерттеу процесінде сарапшының жаңа объектілерді табу кезінде барлық іс жүргізу ережелері сақтала отырып, алынған ақпарат оқиға орнын қосымша қарау хаттамасында көрсетілуі тиіс; қорытындыны және айғақтарын өзінің ана тілінде немесе еркін меңгерген тілде беруге, аудармашының тегін көмегін пайдалануға; қылмыстық процесті жүргізуші органның сараптама жүргізу кезінде өз құқығына нұқсан келтірген әрекетіне шағым жасауға. Мұнда қылмыстық процесті жүргізуші органның әрекетіне шағым айту ҚПК-нің 100-ші бабында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады; өзінің арнаулы білімдер шегінен асып кететін мәселелер бойынша, сондай-ақ егер оған берілген материалдар қорытынды беру үшін жеткіліксіз болса, қорытынды беруден бас тартуға (сондай-ақ, ҚПК-нің 284-ші бабына қараңыз); сараптама жүргізу кезінде келтірілген шығындарға өтем және егер сот сараптамасын жүргізу оның қызметтік міндеттерінің шеңберіне кірмесе, орындалған жұмысы үшін сыйақы алуға құқығы бар. ҚПК-нің 175-ші бабына сәйкес қылмыстық іс бойынша сот сараптамасын жүргізуді жүзеге асырған сарапшы:

1) егер жұмысты қызметтік тапсырма ретінде орындаса, жұмыс орны бойынша жалақы;

2) егер орындалған жұмыс оның лауазымдық міндеттер ауқымына кірмейтін және жұмыс уақытынан тыс кезде орындалған болса, Қазақстан

Республикасының Үкіметі белгілеген ставкалар шегінде республикалық бюджет қаражаты есебінен сыйақы;

3) егер тараптармен келісім бойынша жұмыс орындаған болса, тараппен келісілген шарт белгілеген мөлшерде сыйақы алады.

Сарапшыға сыйақы беру қылмыстық процесті жүргізуші органның, оған есеп ұсынылғаннан кейінгі қаулысы негізінде төленеді.

ҚПК-нің 176-шы бабына сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібімен сарапшыға төленетін шығындар: қылмыстық істі жүргізуші органының шақыртуы бойынша келуге байланысты шығыстар: теміржол, су, автомобиль (таксиді қоспағанда) көлігімен және сол жерде бар басқа да көлік түрлерімен жол жүру құны, ал қылмыстық процесті жүргізуші органның келісуімен – әуе келігімен жол жүру құны; қызметтік іссапарларға ақы төлеу үшін қабылданған норма бойынша бұл шығындарды ұйым, жұмыс беруші өтемейтін реттегі тұрғын үйді жалдау құны; бұл адамдар үшін қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша тұрғылықты тұратын жерінен тысқары жерде тұруы қажет болған кезде және тәуліктік ақыны ұйым, жұмыс беруші өтемейтін реттегі кездегі - тәуліктік ақы; олар үшін орташа жалақысын ұйым, жұмыс беруші сақтайтын жағдайлардан басқа, қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуға кеткен барлық уақыт үшін орташа жалақы. Мемлекеттік органдар мен ұйымдар сарапшының қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі бойынша қылмыстық сот ісін жүргізуге кеткен барлық уақыты ішіндегі орташа жалақысын сақтауға міндетті.

Сарапшыға оған тиесілі химиялық реактивтер мен тапсырылған жұмысты орындау кезінде жұмсалған басқа шығыс материалдарының құны, сондай-ақ жұмысты орындау үшін олардың құрал-жабдықтарды пайдаланғаны, коммуналдық қызмет көрсетулер және машина уақытын тұтынғаны үшін төлеген ақысы өтеледі.

Сарапшының: қылмыстық процесті жүргізуші органдан басқа процеске қатысушылармен сараптама жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізуге құқығы жоқ; іске мүдделі адамдардың сарапшымен қарым-қатынас жасауға талаптанған жағдайда, бұл жөнінде сараптама тағайындаған органға хабарлауға міндетті; өз бетінше қорытынды беруге арналған материалдар жинауға құқығы жоқ, өйткені бұл жағдайда ол өзінің іс жүргізу функцияларының шегінен шығып кетеді, ал бұл дәлелдемелерге жол беру принципін бұзуға әкеп соқтырады; егер оған сараптама тағайындаған органның арнаулы рұқсаты болмаса, объектілерді толық немесе ішінара жоюға не олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге әкеп соқтыратын зерттеулер жүргізуге құқығы жоқ. Сараптама тағайындау туралы қаулыда осы аталған рұқсат болмаған кезде сарапшы тиісті жазбаша сұрау салуы тиіс.

Сарапшы: қылмыстық процесті жүргізуші органның шақыруы бойынша келуге міндетті. Сарапшының келмеуінің дәлелді себептері ҚПК-нің 157-бабы 2-бөлігінде белгіленген; өз алдына қойылған мәселелер бойынша негізделген және объективті жазбаша қорытынды беруге міндетті. Объективті қорытынды беру - ол сарапшы өзінің ішкі сенімін толық, жан-жақты негіздей отырып, өзінің арнаулы ғылыми біліміне сәйкес жүргізген зерттеуінің нәтижелерін бағалауы.

Сондай-ақ объективтілік дегеніміз, сараптама жүргізу кезінде сарапшы ең тиімді, мақұлданған әдістер мен ғылыми-техникалық құралдарды пайдаланады дегенді білдіреді. Сарапшы қорытындысының негізділігі — ол сарапшының пайдаланған зерттеу әдістемесінің сенімділігі мен ғылыми негізділігі, оған берілген материалдардың, соның ішінде алғашқы мәліметтердің жеткіліктілігі мен дұрыстығы, жүргізілген зерттеудің толықтығы, сарапшы тұжырымдарының өзі жүргізген зерттеулерге сәйкестігі; жүргізілген зерттеулер мен берілген қорытындыға байланысты мәселелер бойынша жауап беруге міндетті. Сарапшыдан жауап алу ережесі ҚПК-нің 285-ші бабында баяндалған; сараптама жүргізуге байланысты өзіне белгілі болған істің жағдайы туралы мәліметтерді және өзге де мәліметтерді жарияламауға міндетті. ҚК-нің 423-ші бабына сәйкес оларды жария етуге жол бермеу туралы заңда белгіленген тәртіппен ескертілген сарапшының анықтаудың немесе алдын ала тергеу деректерін жария етуі, егер ол прокурордың, тергеушінің немесе анықтаушының келісімінсіз жасалған болса, қылмыстық, жазаланады; тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысы уақытында тәртіп сақтауға міндетті. Сарапшы сот сараптамасы органының қызметкері болғандықтан, қызметінің тегіне орай, өз құқықтары мен міндеттерімен танысқан және оған көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауапқа тартылатындығы туралы ескертілген деп саналады .

ҚПК-де баяндалғаннан басқа сарапшы міндеттерінің бірқатары Қазақстан Республикасының «*Сот-сараптама қызметі туралы*» Заңының 11 -бабында көрсетілген[4]. Мысалы, зерттеу әдісін таңдау кезінде сарапшы сараптама объектілерінің барынша сақтау талабын ескеруге міндетті. Сарапшы қылмыстық процесті жүргізуші органға өзінің арнаулы біліктілігін растайтын құжаттарды ұсынуға; қылмыстық процесті жүргізуші органның, сондай-ақ сот отырысындағы тараптардың талап етуі бойынша өзінің кәсіптік тәжірибесі, тиісті қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысушы адамдармен қарым-қатынасы туралы хабарлауға міндетті. Сараптама жүргізуді тағайындау туралы мәселені шешу құқығы бар субъектілер қылмыстық ізге түсу органдарымен, сондай-ақ сотпен шектеледі. Бұл аталған органдардың орындауға міндетті шешімдерді өздері қабылдайтынын білдіреді.

Заң шығарушы, сонымен бірге, процестің өзге де қатысушыларының бастамасы бойынша сот сараптамасын тағайындау және жүргізу туралы мәселені шешу мүмкіндігін көздейді. ҚПК-нің 272-ші бабының 4-ші бөлігіне сәйкес өзінің немесе өзгелердің құқықтары мен мүдделерін қорғайтын процеске қатысушылар адамдардың осы санатына жатқызылған. Бұл адамдар ұсынған сараптама тергеушінің шығарған қаулысының негізінде тағайындалып, жүргізіледі. Дәлірек айтқанда, сарапшыға ұсынылатын мәселелердің тергелетін қылмыстық іске қатысы болмайтын немесе оның өкілеттігі саласына кірмейтін жағдайлардан басқа реттерде (мысалы, әрекетті және т.с.с. заң тұрғысынан саралау туралы мәселе), мұндай сараптаманы тағайындау міндетті болады.

Процестің өзге қатысушыларының сот сараптамасын тағайындауды және жүргізуді ұсынуы отандық құқық үшін тәжірибелік қызметте әлі жеткілікті қолданылмай жүрген жәйт. Осыған қарамастан, ол қылмыстық сот ісін жүргізуде процеске тартылған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау

жөніндегі кепілдіктерді күшейтуге бағытталған маңызды демократиялық институт ретінде бағалануы мүмкін.

ҚПК-нің 9-тарауына, 272-ші бабына сәйкес күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыпталушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, кәмелетке толмаған айыпталушы мен күдіктінің заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің, жеке айыптаушының және азаматтық жауапкердің өкілдері сараптама тағайындаудың бастамашылары болып табылады.

Бұл адамдардың сараптама тағайындау туралы өтініш беру, өздерінің пікірі бойынша сараптаманың қорытындысы берілуі тиіс мәселелерді тергеушіге жазбаша түрде ұсыну құқығы бар, олар зерттеу объектілерін көрсетеді, сондай-ақ сарапшы ретінде шақыруға болатын адамды (адамдарды) атайды немесе сараптамалық мекемені өздері анықтайды. Сараптама тағайындауды ұсынатын процеске қатысушылар сараптамалық зерттеу объектілері ретінде заттар мен құжаттарды көрсетуі мүмкін. Тергеуші сараптама тағайындау туралы өтінішті қарай отырып, сарапшының құзіретіне жатпайтын мәселелерді қабылдамай тастайды, сарапшыға қарсылық білдіруге негіздің бар-жоғын анықтайды, осыдан кейін ҚПК-нің 242-ші бабының 1-ші бөлігінде көрсетілген талаптарды сақтай отырып, осы сараптаманы тағайындау және жүргізу туралы қаулы шығарады. Сараптаманың шешуіне ұсынылған мәселелер қылмыстық іске жатпайтын немесе сарапшының құзіретіне кірмейтін, сондай-ақ сараптаманың бастамашысы көрсеткен заттар мен құжаттар ғылыми зерттеулердің объектісі бола алмайтын ерекше жағдайларда, тергеуші дәлелді қаулы шығару арқылы сараптама тағайындаудан бас тартуға құқылы.

Күдіктінің, айыпталушының және жәбірленушінің сараптама тағайындату бастамасынан басқа, заң жүзінде бірқатар өзге де құқықтары бар:

- сараптама тағайындау туралы қаулымен танысу және өзіне тиесілі құқықтарға түсінік алу, ол жөнінде хаттама жасау;
- сарапшыға қарсылық білдіру немесе сарапшының сараптамалық мекеменің істің нәтижесіне мүдделілік көрсетпейтіні байқалатын мән-жайлар анықталатын жағдайларда сараптамалық мекемені сараптама жүргізуден шеттетуге туралы өтініш беру;
- сот сараптамасының нақты органдарының қызметкерлері сарапшылар ретінде қатыстыру туралы, сондай-ақ сараптаманы комиссиялық жолмен жүргізу туралы өтініш беру;
- қосымша сұрақтар беру немесе сарапшы қойған сұрақтарды нақтылау;
- тергеушінің рұқсат етуімен сараптама жүргізуге қатысу және сарапшыға түсінік беру.

Пайданылған қайнар көздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
2. Исаев А. А. Применение специальных познаний для квалификации преступлений. - Алматы.: Мектеп, 1997, - 12 с.

3. Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы(2021.01.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

УДК 343.98

Достаев Ч.Е.

*магистрант Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, г. Алматы*

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА И ЕЕ РОЛЬ В РАСКРЫТИИ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Аннотация. Статья посвящена анализу возможностей криминалистической диагностики в раскрытии уголовных правонарушений. Одной из самых главных проблем на современном этапе жизнедеятельности общества, остается преступность. Она проявляется в различных видах и состояниях. В настоящее время, к сожалению, снижения роста данного явления не наблюдается. Рост обусловлен различными глобальными, социально-экономическими и политическими факторами. Повышение уровня технологического развития, внедрения в жизнь инновационных технологий, повышения мастерства преступников, а так же организованная преступность, все это в совокупности дает возможность совершать уголовные правонарушения с более тщательной подготовкой, качеством, а так же новыми способами ранее не применяемыми. Таким образом, множество научных деятелей и практиков в области криминалистики считает, что в соответствии с современными реалиями, необходимо усовершенствовать материально-техническую базу правоохранительных органов, а так же находить новые формы и методы раскрытия и расследования уголовных правонарушений. Относительно недавно одним из таких методов выступает криминалистическая диагностика. Требуется досконально изучить криминалистическую диагностику, что бы раскрыть ее сущность и специфику как познавательного процесса, показать, какое место она занимает в решении общетеоретических проблем и как она «работает» на практике, каким образом и для решения каких следственных и экспертных задач она может быть использована.

Ключевые слова: криминалистическая диагностика, назначение экспертиз, криминалистические исследования, диагностические исследования, раскрытие и расследование уголовных правонарушений.

КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ДИАГНОСТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АШУДАҒЫ РӨЛІ

Түйіндеме.Мақала қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашудағы криминалистикалық диагностиканың мүмкіндіктерін талдауға арналған. Қоғам өмірінің қазіргі кезеңіндегі ең маңызды проблемалардың бірі қылмыс болып қала

береді. Ол әртүрлі түрлер мен күйлерде көрінеді. Қазіргі уақытта, өкінішке орай, бұл құбылыстың өсуінің төмендеуі байқалмайды. Өсім әртүрлі жаһандық, әлеуметтік-экономикалық және саяси факторларға байланысты. Технологиялық даму деңгейін арттыру, өмірге инновациялық технологияларды енгізу, қылмыскерлердің шеберлігін арттыру, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыс, мұның бәрі мұқият дайындықпен, сапамен, сондай-ақ бұрын қолданылмаған жаңа тәсілдермен қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, криминалистика саласындағы көптеген ғылыми қайраткерлер мен практиктер қазіргі заман шындығына сәйкес құқық қорғау органдарының материалдық-техникалық базасын жетілдіру, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу мен тергеудің жаңа нысандары мен әдістерін табу қажет деп санайды. Салыстырмалы түрде жақында осындай әдістердің бірі-сот-медициналық диагностика. Сот-медициналық диагностиканы оның танымдық процесс ретіндегі мәні мен ерекшелігін ашып көрсету, жалпы теориялық мәселелерді шешуде қандай орын алатындығын және іс жүзінде қалай "жұмыс істейтінін", оны қалай және қалай шешуге болатындығын көрсету үшін мұқият зерттеу қажет. тергеу және сараптамалық мәселелерді қолдануға болады.

Түйінді сөздер: криминалистикалық диагностика, сараптамалардың тағайындалуы, криминалистикалық зерттеулер, диагностикалық зерттеулер, қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу және тергеу.

FORENSIC DIAGNOSTICS AND ITS ROLE IN THE DISCLOSURE OF CRIMINAL OFFENSES

Annotation. The article is devoted to the analysis of the possibilities of forensic diagnostics in the disclosure of criminal offenses. Crime remains one of the most important problems at the present stage of society's life. It manifests itself in various forms and conditions. At present, unfortunately, there is no decrease in the growth of this phenomenon. The growth is due to various global, socio-economic and political factors. Increasing the level of technological development, the introduction of innovative technologies into life, improving the skills of criminals, as well as organized crime, all this together makes it possible to commit criminal offenses with more thorough preparation, quality, as well as new methods not previously used. Thus, many scientists and practitioners in the field of criminology believe that in accordance with modern realities, it is necessary to improve the material and technical base of law enforcement agencies, as well as to find new forms and methods of disclosure and investigation of criminal offenses. Relatively recently, one of these methods is forensic diagnostics. It is required to thoroughly study forensic diagnostics in order to reveal its essence and specifics as a cognitive process, to show what place it occupies in solving general theoretical problems and how it "works" in practice, how and for solving what investigative and expert tasks it can be used.

Keywords: forensic diagnostics, appointment of examinations, forensic studies, diagnostic studies, disclosure and investigation of criminal offenses.

Уже достаточно давно установлен факт того, что в процессе криминалистических исследований,

Криминалистическая диагностика тесно связана с криминалистической идентификацией. Зачастую диагностические исследования предшествуют или дополняют идентификационные. Криминалистическая диагностика - деятельность по установлению свойств и состояний исследуемых объектов в целях судебного доказывания. Основоположителем криминалистической теории диагностики является известный криминалист профессор Ю.Г. Корухов.

В криминалистике криминалистическая диагностика играет важную роль. Сам термин «диагностика» заимствован из медицины. В настоящее время эта категория стала элементом понятийного аппарата многих наук, означая распознавание свойств, состояний, изменений объекта.

Своим происхождением термин обязан греческому слову *diagnostikos* - «способный распознавать».

диагностика рассматривается как частная криминалистическая теория, предметом изучения которой является познание изменений, происшедших в результате совершения уголовного правонарушения, причин и условий этих изменений на основе избирательного изучения свойств и состояний взаимодействовавших объектов с целью определения механизма преступного события в целом или отдельных его фрагментов [1].

В настоящее время роль криминалистической диагностики значительно возросла, обусловлено это тем, что с помощью неё становится возможным познание изменений, происшедших в результате преступного посягательства, а также их причин и условий на основе изучения состава, структуры, свойств и состояния объектов. Предметом криминалистической диагностики выступает: познание изменений, причин и условий произошедших на месте происшествия исходя из состояния исследуемого объекта.

Криминалистическая диагностика базируется на общенаучном понятии диагностики как особого вида познания, заключающегося в распознавании конкретного явления на основе абстрактного знания о нем, отличающего изучаемое явление от прочих. В качестве диагностических рассматривают исследования по определению свойств и состояния объекта; выяснению обстоятельств происшедшего события; установлению причинно-следственных связей между фактами [2]. Диагностические исследования позволяют выяснить фактическое состояние объекта, установить вид объекта до совершения уголовного правонарушения.

Основная задача криминалистической диагностики - установление (определение, раскрытие) объективной истины путем изучения и объяснения свойств и состояний объекта либо явления. Методологической основой процесса такого познания является теория отражения [3].

При исследовании причинно-следственных связей, определяется конкретное действие и его последствие. Что послужило причиной совершения действия, и какие последствия повлекло.

Сущность экспертного диагностического исследования состоит в том, чтобы выявить в исследуемом объекте отклонения от некоторой нормы,

установить причину этих изменений и определить меру связи этой причины с событием (механизмом) уголовного правонарушения. Для этих целей осуществляют сопоставление полученных результатов с некоторым аналогом.

Диагностирование можно представить как процесс сужения и конкретизации альтернатив - вплоть до выбора наиболее вероятной на стадии перехода в достоверное суждение о факте. Конкретность решаемой при этом задачи определяется тем, что: а) устанавливается одно условие из всех возможных, б) устанавливаемое условие само по себе достаточно конкретно, так как связано с конкретной ситуацией, с определенными объектами [4].

При проведении диагностических исследований одним из основных методов является сопоставление по аналогии. Повторяемость событий, действий наличие типичных ситуаций влечет за собой возникновение повторяющихся типичных следов. В каждом случае решения диагностической задачи субъекту исследования предстоит выбрать из ряда типичных ситуаций такую, которая ближе всего к исследуемой, оставившей свое отображение. Используя метод сравнения, по аналогии эксперт выбирает из нескольких альтернатив одну, наиболее сходную ситуацию.

Наряду с методами аналогии и сравнения в диагностическом процессе широко используются методы моделирования, эксперимента, экстраполяции.

Говоря о формах криминалистической диагностики, необходимо сказать, что она в свою очередь классифицируется на:

- а) процессуальную - осуществляемая в ходе процессуальных действий;
- б) непроцессуальную - осуществляемая, например, при построении следственных версий, методик расследования уголовных правонарушений и т.д.

Виды же диагностического исследования делятся на: а) Определение свойств и состояния объекта его соответствия (несоответствия) заданным характеристикам;

- б) Исследование обстоятельств события;
- в) установление причинной связи между фактами.

По результатам криминалистического диагностического исследования возможны следующие выводы:

Категорический (положительный или отрицательный) - решение поставленной перед экспертом задачи в достоверной форме.

Вероятный (положительный или отрицательный) - решение поставленной перед экспертом задачи в вероятностной форме.

Вывод о невозможности дачи заключения - дается в том случае, когда эксперт, не может по объективным причинам либо выполнить исследование (например - ввиду невозможности получения необходимых образцов), либо произвести его (например - ввиду отсутствия в экспертной лаборатории необходимого оборудования) [5]. Диагностические исследования могут сочетаться с идентификационными. Например, прежде чем отождествить человека по следу пальца, найденному на месте преступления, необходимо решить диагностическую задачу о пригодности данного следа для отождествления.

Криминалистическая идентификация и диагностика широко используются в раскрытии и расследовании уголовных правонарушений в качестве эффективных методов установления истины по уголовным делам.

Значение криминалистического диагностического исследования способа совершения уголовные правонарушения многогранно. В качестве составной части объективной стороны уголовные правонарушения он имеет решающее значение для уголовно-правовой характеристики содеянного. Вместе с тем способ совершения уголовные правонарушения относится к предмету доказывания, т.е. обладает несомненным процессуальным содержанием, подчеркивая криминалистический характер осуществляемого диагностирования. Не менее важно и то, что способ совершения уголовные правонарушения является решающим фактором для конструирования криминалистических методик.

Вместе с тем многогранность значения способа совершения уголовные правонарушения как объекта диагностического познания свидетельствуют о том, что его необходимо рассматривать в качестве источника материальной информации не сам по себе, а как часть криминалистической характеристики уголовные правонарушения. Как известно, в криминалистическую характеристику уголовные правонарушения входят такие составные элементы, как личность преступника, место и время совершения уголовные правонарушения, непосредственный предмет посягательства.

Диагностирование криминальной ситуации состоит в основном в исследовании механизма уголовного правонарушения (его подготовки, совершения, сокрытия). С учетом этого приемы и методы криминалистического диагностирования применяются в построении и проверке частных версий, касающихся отдельных элементов состава преступления, в первую очередь его объективной стороны.

Говоря о построении следственной версии, обычно отмечают, что основой ее являются факты, фактические обстоятельства, собранные по делу. По сути это правильно, но для подлинно научного построения версии (гипотезы), в том числе на основе принципов диагностирования, этого явно недостаточно. При построении версии необходимо оперировать понятием «признак» как отражением характеристики конкретного уголовного правонарушения. В криминалистической литературе приводились классификации таких признаков по различным основаниям [6].

Обычно построение версии начинается с признаков уголовного правонарушения, наблюдаемых на месте происшествия. Затем эти признаки следователь сопоставляет по законам индукции, играющей едва ли не главную роль в диагностировании, с признаками различных типовых ситуаций. Определив наиболее схожую типовую ситуацию, следователь осуществляет обратный процесс: от общего он движется теперь к частному -- конкретному преступному событию. В этой стадии происходит выявление недостающих признаков, способных полностью раскрыть механизм уголовного правонарушения, выделить то конкретное, что отличает его от типовой

ситуации, объяснить вариационность признаков, найти место каждому из них в структуре доказательств [7].

Важнейший элемент криминалистической диагностики в работе следователя - установление причинных связей. Установление причинности может быть как целью диагностирования, так и частью этого процесса, промежуточным этапом на пути к познанию события.

Механизм уголовного правонарушения, познаваемый методами диагностики по его отображению, является одним из объектов криминалистической теории причинности.

Обнаруживая следы на месте происшествия, следователь устанавливает причину их возникновения. От выявления отдельных следов и объяснения причин их возникновения следователь переходит к изучению групп однородных следов, затем - к группам разнородных следов, после чего на основе изученных признаков обстановки в целом выдвигает определенную гипотезу как предположение о преступном событии. В обосновании этого предположения существенную роль играют причинно-следственные связи, установленные в ходе криминалистической диагностики.

Таким образом, делая вывод, необходимо сказать, что при определении понятия криминалистической диагностики, анализируя труды научных деятелей, можно подытожить, что определения данные различными учеными имеют схожий характер, то есть наблюдается единый подход. А так же необходимо сказать, что задачи криминалистической диагностики весьма разнообразны, и направлены на изучение события уголовного правонарушения, как в целом, так и отдельных его объектов, а так же причинно-следственной связи между действиями и событиями.

Список использованной литературы:

- 1 Аленников А.Г. Криминалистика: Учебник / Институт экономики и права. М.2010.-121с.
- 2 Криминалистика: Учебник / Под ред. Ищенко Е.П. 2011. -504с.
- 3 Криминалистика: Учебник / Балашов Д.Н., Балашов Н.М., Маликов С.С., 2005, С.76.
- 4 Снетков В.А. Проблемы криминалистической диагностики // Труды ВНИИ МВД СССР. № 23. М., 1972. С. 103–106.
- 5 Дубягина О.П. Криминалистика: Схемы. Таблицы: Тесты: Учебное пособие / О.П. Дубягина, Ю.П. Дубягин. М., 2006.-43с.
- 6 Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений.// Под ред. Ю.Г. Корухова - М.,2003.-55с
- 7 Дубровин С.В. Основы теории криминалистической диагностики: дис. докт. юрид.наук. М., 2005.

УДК 341

*Жақсыбай М. С.**Еуразиялық техникалық университеттің магистранты Алматы қ., Қазақстан Республикасы, Merekesh@mail.ru***ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ АРАЛАС САЛАЛАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ**

Түйіндеме. Нарықтық қатынастардың онан әрі дамуы жағдайында құқық жүйесінің ішкі ұйымдық және құрылымдық мәселелері ерекше көкейтесті сыпатталады. Құқық жүйесі мен оның құрамдас құрылымдық элементтері туралы мәселені дер кезінде шешудің маңыздылығы құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі және оның нормаларын дұрыс пайдалануды қамтамасыз етудегі пәрменділікті көтеру қажеттігінен туындайды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бастап ел экономикасына инвестиция салуға, дайын шетелдік инвесторлар үшін «ашық есік» саясатын әзірледі. Уақыт өте келе өзгерген тәсілдер мен тетіктер инвесторларға қолайлы жағдай туғызды, сонымен қатар заңнамаға тиісті түзетулер енгізілді. Қазіргі уақытта Қазақстан қарқынды дамып келе жатқан үлкен әлеуетке ие мемлекет. Әрине инвестициялық құқықтың қалыптасу және дамуы бір күнде пайда болған жоқ, ұзақ даулар мен бастан откен мәселелерді шешуінің арқасында жақсы негіздермен құрылды.

Аталмыш мақалада құқықтың кешенді саласы ретінде инвестициялық құқықтың жүйесін инвестициялық қатынастарға өзінің әсер ету ықпалымен сыпатталатын және өзара көлемі бойынша ерекшеленетін құқықтық институттар құрайды деп қарастырылған. Мұндайда инвестициялық құқықтың институттары мынамен сыпатталады: олардың нормалары бір мезгілде құқықтың басқа (негізгі) салаларын реттеу мәнін құрастырады.

Түйін сөздер: investment, investment legislation, foreign investment, investment law, investment relations.

ЮРИДИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: В условиях дальнейшего развития рыночных отношений особую актуальность приобретают внутренние организационно-структурные вопросы правовой системы. Важность своевременного решения вопроса о правовой системе и ее компонентах вытекает из необходимости повышения эффективности права в регулировании общественных отношений и обеспечении надлежащего применения его норм.

С момента обретения независимости Республика Казахстан разработала политику «открытых дверей» для иностранных инвесторов, желающих вкладывать средства в экономику страны. Со временем изменившиеся подходы и механизмы создали благоприятную среду для инвесторов, а также соответствующие поправки в законодательство. Сегодня Казахстан – динамично

развивающаяся страна с большим потенциалом. Безусловно, становление и развитие инвестиционного права происходило не в одночасье, а основывалось на разрешении давних споров и проблем.

В данной статье рассматривается, что система инвестиционного права как комплексной отрасли права состоит из правовых институтов, которые характеризуются своим влиянием на инвестиционные отношения и различаются по размеру. При этом институты инвестиционного права характеризуются тем, что их нормы одновременно составляют сущность регулирования других (базовых) отраслей права.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционное законодательство, иностранные инвестиции, инвестиционное право, инвестиционные отношения

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Annotation. In the context of further development of market relations, the internal organizational and structural issues of the legal system are particularly relevant. The importance of timely resolution of the issue of the legal system and its components arises from the need to increase the effectiveness of law in regulating public relations and ensuring the proper use of its norms.

Since gaining independence, the Republic of Kazakhstan has developed an "open door" policy for foreign investors willing to invest in the country's economy. Over time, the changed approaches and mechanisms have created a favorable environment for investors, as well as appropriate amendments to the legislation. Today, Kazakhstan is a rapidly developing country with great potential. Of course, the formation and development of investment law did not appear overnight, but was based on the resolution of long-standing disputes and problems.

This article considers that the system of investment law as a complex branch of law is composed of legal institutions that are characterized by their impact on investment relations and differ in size. In this case, the institutions of investment law are characterized by the fact that their rules simultaneously form the essence of the regulation of other (basic) areas of law.

Key words: investment, investment legislation, foreign investment, investment law, investment relations

Инвестициялық құқық құқықтың кешенді саласы ретінде құқықтың әртүрлі салаларымен тығыз өзара байланысты. Құқық жүйесінің құрамдас элементтері ретінде құқықтың салалары бір-бірімен түйіседі және өзара әрекеттер жасайды. Құқық жүйесінің көп деңгейлілігі әртүрлі деңгейдегі байланыстарды тудырады.

Инвестициялық және азаматтық құқық - инвестициялық құқық үшін азаматтық құқық - «аналық» сала, немесе инвестициялық-құқықтық нормалардың «негізгі тіркелген орны». Инвестициялық қатынастардың едәуір бөлігі - азаматтық-құқықтық қатынастар, тараптардың теңдігінде емес, бағану билігіне негізделген қатынастар-инвестициялық жалпылама-құқықтық

қатынастар. Демек, инвестициялық және азаматтық құқық арасында шектеулер құқықтық реттеу әдісімен жүргізіледі.

Инвестициялық және әкімшілік құқық - бұлардың өзгешеліктері құқықтық реттеудің табиғи мәні мен әдісінен көрінеді. Императивтік әдістің көмегімен реттелетін инвестициялық қатынастар - инвестициялық жалпылама-құқықтық қатынастар; олардың атқарушы билік саласында (мемлекеттік басқару) пайда болған түрлері - әкімшілік қатынастарға жатады: мемлекеттік басқарудағы инвестициялық қатынастар және инвестициялық қызметтің мемлекеттік реттеудегі қатынастар, оның ішінде инвестицияларды лицензиялау, сертификаттау, мемлекеттік қолдау, инвесторлардың әкімшілік жауапкершілігі, т.б.

Инвестициялық және халықаралық жалпылама құқық - инвестициялық және халықаралық құқықтың өзара іс-әрекеті халықаралық инвестициялық жалпылама құқықтың пайда болуына жеткізді. Халықаралық инвестициялық жалпылама құқықтың реттеу саласына халықаралық жалпылама құқық субъектілері арасында, шетел инвестициялары саласында ең алдымен мемлекеттер, халықаралық ұйымдар мен халықаралық жалпылама құқықтың басқа да субъектілерімен арасында туындайтын қатынастар жатады.

Инвестициялық және халықаралық жекеменшік құқық - олардың шектелу негізіне құқықтық реттеудің табиғи мәні мен әдісі алынады, мұндағы халықаралық жалпылама құқықтан өзгешелігі сол - шетел инвестициялары жөніндегі халықаралық инвестициялық жеке меншік құқықтың субъектілері арасында қатынастар пайда болады. Олардың өзара іс-әрекеті нәтижесінде аралас құқықтық институт - халықаралық инвестициялық жеке меншік құқығы қалыптасады.

Инвестициялық және қаржылық құқық- инвестициялық және қаржылық құқықтың ортақтығы мемлекет пен әртүрлі халықаралық қаржы ұйымдарының (МБРР, МФК, МАР, МАГИ, т.б.) инвестициялық қызметке кеңінен қатысуымен сыпатталады. Мұнда мемлекеттік (бюджеттік) инвестицияларды жоспарлау мен жүзеге асыруда пайда болатын қатынастар инвестициялық қатынастардың өзіндік тобын құрайды. Инвестициялық және қаржылық құқық шеңберінде кейін мемлекеттік қарыз мемлекеттік (бюджеттік инвестициялаудың) аралас құқықтық институттар құрылды.

Инвестициялық және тау-кен құқығы - бұлар өзара тығыз байланысты, жер қойнауын пайдалану саласындағы инвестициялық қатынастар құқықтың екі саласының реттеу мәні. Бұлардың өзара іс-әрекеті нәтижесінде жер қойнауы саласында инвестициялардың құқықтық реттеуі ретінде аралас құқықтық институттар инвесторлардың жер қойнауын пайдалану құқығы, жер қойнауын пайдалануға инвестициялық келісімшарттар - концессия, өнім бөлісі жөніндегі келісім, сервистік келісімшарт, т.б. пайда болды.

Ең соңында инвестициялық құқық (қылмыстық инвесторлардың заңнаманы бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілігі) құқықпен, еңбек (инвесторлардың тәртіптік және материалдық жауапкершілігі) құқығымен, экологиялық (инвесторлардың қызметті жүзеге асыруда экологиялық талаптарды сақтауы) құқық пен жер (инвесторлардың жер пайдалану құқы)

құқығымен өзара іс-әрекет жасайды. Егер құқықтың негізгі саласына сыпаттама беруде оның бір саласын екіншісінен шектеу проблемасы басты болып келсе, құқықтың кешенді саласына сыпаттама жасауда оның құқықтың аралас салаларымен өзара байланысы мен өзара іс-әрекетін көрсету маңызды [1, 42б.].

Құқық функциялары - оның құқық субъектілерінің қызмет әрекеттеріне ықпал етудің негізгі бағыттары. Құқық теориясында құқықтың реттеушілік, қорғаушы, тәрбиелік және идеологиялық функциялары дәстүрлі болып келеді. Бұл соңғысына - идеологиялық функцияға ерекше екіпін жасалған: идеология функция қоғамдық қатынастар мен адам өмірінің рухани саласын [2, 123б.] реттеу мен қорғауға бағытталады деп саналды.

Қазіргі уақытта құқық функцияларының негізгі бөлінісі - реттеушілік және қорғаушылық функциялар сақталған. Құқық-қоғамдық қатынастардың негізгі реттеушілерінің бірі, іс-әрекеттің белгілі бір ережелерін белгілейді, сөйтіп қоғамдық қатынастарды реттейді (реттеушілік функция).

Құқықтың қорғаушылық функциясы құқықтың өзін-өзі қорғауынан көрініс алады, егер құқықтық талаптар бұзылған жағдайда оны бұзғандар үшін тиісті құқықтық зардаптар туындайды. Шын мәнінде құқық реттеуші және қорғаушылық функция атқарады, бірақ, біздің ойымызша, бұл жерде құқықтың тәрбиелік функциясының маңызын бағаламауға болмайды. Сонымен бірге құқық қоғамдық қатынастарды реттейді және құқықтық нормаларды мемлекеттік мәжбүр ету шараларымен қамтамасыз етеді, сондай-ақ азаматтарды заңды құрметтеу және оның талаптарын еркімен орындауға тәрбиелейді. Жалпы құқықтық нигилизмнің қазіргі жағдайында құқықтың тәрбиелік рөлі ерекше жоғары. Заң алдындағы жауапкершіліктің басталғанын анықтайтын қорғаушылық нормаларды орнықтыру көмегімен ғана құқықтық талаптардың орындалуын қамтамасыз ету мүмкін емес, ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде құқықтың мақсатын толық көлемінде жүзеге асыру керек. Осы функцияға қандай анықтама берілетін болады (егер «тәрбиелік функция» термині қолайлырақ деп табылмаса), мәселе онда емес, азаматтардың заңды құрметтеу сезімін қалыптастырудың, оны тиісінше орындаудың тиісті алғышарттарын объективті түрде жасау керек.

Сонымен, инвестициялық құқық реттеушілік, қорғаушылық және тәрбиелік функцияларды атқарады. Инвестициялық құқықтың реттеушілік функциясы инвестициялық құқық инвестицияларды жүзеге асырудың тәртібі мен негіздерін анықтауына байланысты. Инвестициялық құқықтық қорғаушылық функциясының мәні мынада: инвестициялық құқық инвесторлардың, инвестициялық қатынастарға қатысушылардың субъективтік құқықтары мен міндеттерін қорғайды және оларды қалпына келтіруге ықпал жасайды. Инвестициялық құқықтың тәрбиелік функциясының мәні мынадан көрініс алады: инвестициялық құқық азаматтарды заңды құрметтеуге тәрбиелейді, өйткені өркениетті елде заңға мойынұсынушылық - норма.

Инвестициялық құқықтың табиғаты мен құқықтық реттеу әдісіне анықтама берумен бірге, оның негізгі принциптеріне сыпаттама берудің маңызы да кем емес. Инвестициялық құқықтың принциптері инвестициялық қатынастарды реттеу мен регламентациясын жүзеге асырудағы анағұрлым елеулі сәттер мен

идеялардан көрініс алады.

Құқықтың жалпықұқықтық принциптері мемлекеттің Негізгі заңы - Конституцияда көрініс алады. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында мынадай принциптер тұжырымдалған: демократия, халық билігі, Конституция мен заңдардың мәртебелілігі, идеологиялық және саяси көптектілік, меншіктің барлық нысандарының теңдігі, халықаралық құқық принциптері мен нормаларын құрметтеу, жеке бастың құқықтары мен бостандығын құрметтеу, тең құқылық, құқықтық әдеттілік (Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясының 1, 3, 4, 5, 6, 8, 12, 13 баптары[3]). Алайда, идеологиялық және саяси көптектілікті құқықтың принципі ретінде көрсетудің қажеті бар ма екен. Халықаралық құқық принциптері мен нормаларын құрметтеу принципіне қатысы бар, мұнда мемлекеттің сыртқы ішкі саясатының принциптері сөз етіліп отырған болар. Соңғы ережеге де нақтылық керек сияқты, ұлттық құқық нормалары алдында халықаралық нормалардың басым принципі деп нақтылаған дұрыс сияқты.

Жалпықұқықтық принциптер өз тарапынан құқықтың жеке салаларына тән принциптерді анықтайды. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінде[4] (2 бап) бекітілген Азаматтық құқық принциптері: азаматтық заңнамамен реттелетін қатынастарға қатысушылардың теңдік принципі; келісімшарт еркіндігінің принципі; жеке меншік істеріне өрескелдікпен араласуға жол бермеу принципі; азаматтық құқықтарды кедергісіз жүзеге асыру принципі; азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру принципі; азаматтардың құқықтарын сот арқылы қорғау принципі, тең құқылық, меншік нысандарының теңдігі, жеке бастың құқықтары мен бостандығын құрметтеу, құқықтық әділеттілік жалпықұқықтық принциптермен; демократизм, құқық пен заңдылықтың үстемдігі жанама принциптермен қорғалады. Жекеменшік-құқықтық салалар ретіндегі құқық салаларының жекеменшік-құқықтық, жалпылама-құқықтық сыпаты бар, сонымен бірге құқықтың бірыңғай және басқа кешенді саласының принциптері - бір басқа.

Құқық принциптерін оның қалыптасуы мен дамуының басталуы мен негізгі идеялары деп түсінеді. Сондықтан құқық принциптерінің қалыптасу үрдісінің объективтілігін танумен бірге олардың мазмұнын анықтайтын экономикалық және әлеуметтік заңдылықтардың бірқалыпты сыпатын ескеру керек. Қоғамдық дамудың заңдылықтарының өзгеруі нәтижесінде негізгі құқықтық принциптердің өзгерістері болады, бұл экономикалық қатынастардың сыпатына байланысты. Мұның ең алдымен, құқықтың негізгі (іргелі) салаларына қатысы бар, осы салалардың жекеленген принциптері социализм кезінде де болды, нарықтық қатынастардың қалыптасу және даму жағдайында экономиканың дамуының объективті заңдарын дәл көрсете алатын басқа да принциптермен (әкімшілік-жарлықтық жүйенің социалистік принциптері деп аталатын) өзгертілді.

Жылдам дамушы нарықтық қатынастар өмірге құқықтың классикалық (немесе дәстүрлі) салаларының жаңа принциптерін ғана емес, құқықтың тұтас құқықтық институттары, қосалқы салалары мен салаларын әкелді. Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алғаннан бері құқықтың бүкіл жүйесі қайта

құрылды, атап айтқанда, құқықтың кешенді сапасы ретінде инвестициялық құқықтық қалыптасты.

Жалпыға белгілі болғандай, құқықтық нормаларға енген ережелер ғана құқық принциптері болады. Инвестициялық қатынастардың әр түрлерінің құқықтық реттелуінің тепе-теңдігінде байқалатын (инвестицияларды, бағалы қағаздарға айналдырылған инвестицияларды жүзеге асыруға байланысты) инвестициялық заңнаманың жетілдірілмеуіне орай, инвестициялық құқықтың жалпы принциптерін жасау көп жағдайда теориялық сыпат алады. Біздің ойымызша, бұл - тек инвестициялық заңнаманың ғана емес, республиканың бүкіл заң жүйесінің кемшілігі. Өйткені инвестициялық қызметтің, инвестициялық саясаттың негізгі бастауларын заң жүзінде айқындамайынша, мемлекетте экономика мен әлеуметтік саланың қалыпты қызмет істеуін қамтамасыз етуге болмайды.

Қолданылып жүрген инвестициялық заңнаманың нормаларындағы принциптердің құқықтық нысаны жоқ, оларды тек негізгі ережелерді талдау көмегімен айқындауға болады. Мынаны атап өткен жөн: осы принциптер өзінің мазмұны бойынша әртүрлі және инвестициялық құқықтың құқықтық институттарының салалық принциптерінің дербес топтарын құрайды. Инвестицияларды жүзеге асыру шеңберінде мына принциптерді бөліп шығаруға болады: қызметін жүзеге асыру үшін инвестордың нысандар мен тәсілдері еркін таңдау принципі; инвесторлардың құқықтарын толық және сөзсіз қорғау принципі; кірістерді пайдалану кепілдігінің принципі; мемлекеттік органдардың инвесторлармен жұмыс істеудегі қызметінің жариялылық принципі; мемлекет меншігіне алу мен реквизициялауда инвесторлардың құқықтарының кепілдігі принципі. Сондай-ақ салалық принцип ретінде халықаралық шарттар (келісімдер) нормаларының ұлттық инвестициялық заңнамалар алдында артықшылық принципін атауға болады.

Жоғарыда аталған принциптер инвестициялық құқықтың әртүрлі құқықтық институттарына тән ішкі салалық болып табылады. Құқықтық институттардың кез келгенінің шеңберінде олардың әрқайсысына тән принциптерді атауға болады, мысалы, мемлекеттік қаржыларды ұқыпты және тиімді пайдалану принципі; инвестицияларды мемлекеттік қорғау институты үшін преференциялар беру принципі тән.

Солай бола тұрса да, осы принциптердің кейбіреулері салааралық сыпатқа иелік етеді, халықаралық шарттар (келісімдер) нормаларының ұлттық заңнамалар нормалары алдындағы артық принципін алалық: егер Қазақстан Республикасы мақұлдап бекіткен халықаралық шартпен басқа ережелер белгіленген болса, халықаралық шарттың ережелері қолданылады. Сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау принципі де салааралық принцип ретінде қолданылады, өйткені экологиялық құқық пен табиғат ресурстары салалары (жер, су, тау-кен, орман т.б. құқықтар) үшін қоршаған ортаны қорғау принципі маңызды, сонымен бірге инвестициялық құқық үшін жер қойнауын жедел пайдалану мен товарлар мен қызмет түрлерін дамыту маңызды, мұның өзі елде қалыптасқан экологиялық жүйені бұзуға әкеп соқпауы керек.

Инвестициялық құқықта салааралық қана емес, жалпы құқықтық

принциптер де көрініс алады. Мысалы, демократизм, құқық, заңдылық, теңқұқылықтың, меншіктің барлық нысандарының теңдік, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандығының, құқық әділеттігінің мәртебесі. Аталған принциптер инвестициялық құқықтың сыпаттамалық ерекшеліктерін көрсетеді, атап айтқанда, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандығы принципі инвестордың құқықтары мен мүдделерін толық және сөзсіз қорғау принципіне көрініс алады.

Инвестициялық құқықтың негізгі принциптерінің қатарына инвестициялық құқық субъектілерінің теңдігі принципі де жатады, өйткені ол инвестициялық құқықтың бар мазмұнына ықпал жасайды. Осы принцип инвесторлардың инвестициялық қызметті жүзеге асыруда құқықтарының теңдігінен көрінеді. Азаматтық құқықтан айырмашылығы сол - бұл принцип өзінше көрінеді, өйткені инвестициялық құқықтың субъектілерінің бір тобы басқаларынан көлемінің мол болуымен ерекшеленеді. Соған қарамастан, инвесторлардың теңдік принципі Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік кодексінде негізгі принцип ретінде бекітілген [5, 56б.].

Инвестициялық құқықтық азаматтық-құқықтық принципі ретінде келісімшарт еркіндігінің принципі көрініс алады. Келісім шарт еркіндігінің принципі азаматтық құқықтың бүкіл жүйесі арқылы өтеді. Егер әкімшілік - жарлық жүйесі жағдайында әдеттегідей келісімшарттар жоспарлы сыпат алса, ал нарықтық қатынастар жағдайында ол анағұрлым толық мәнінде көрінеді. Солай бола тұрса да, келісімшарт еркіндігі шексіз болмайды, ол әділеттілік, адалдық, салиқалық[45] арқылы белгіленген белгілі бір табиғи шеңберде жұмыс істейді. Инвестициялық құқықта келісімшарт бірге басқа да өзіндік белгілерге иелік етеді, нарықтық қатынастар (оның ішінде инвестициялық қатынастар да) - бұл азаматтық-құқықтық (немесе жекеменшік-құқықтық) қатынастар ғана емес, жалпылама-құқықтық қатынастар. Сондықтан жекеменшік-құқықтық инвестициялық қатынастарда келісімшарт еркіндігі толық көлемінде көрінеді, ал жалпылама-құқықтық инвестициялық қатынастарда шектеулі, көлемде байқалады.

Пайдаланылған қайнар көздер тізімі

1 Кулагин Г.П., Перельман М.Г. Управление инвестиционным процессом в европейских странах СЭВ. – Москва., 2014 . – 328 с.

2 Scharzenberger G. Foreign Investments and International Law. - London., 2003. – 765 с.

3 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) // <https://adilet.zan.kz>

4 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ // <https://adilet.zan.kz>

3. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz>

5 Баталова Н. В. Правовые вопросы инвестиционных соглашений. Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности. - М., 2011. – 635 с.

УДК 347.77.043

Жангазиев Т.Т.

Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ-сы, temirlan.zhangaziev @narhoz.kz

ЛИЦЕНЗИЯЛАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйіндеме. Мақалада лицензиялау институтының мәні туралы мәселе талданады. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген лицензиялау мақсаттары мен критерийлері қарастырылады. Лицензиялаушы органдардың қызметін құқықтық реттеуге байланысты құқықтық және ұйымдастырушылық сипаттағы мәселелер зерттеу пәні болып табылады. Автор қазіргі уақытта лицензиялау саласында қолданылып жүрген негізгі нормативтік құқықтық актілерге, сондай-ақ оларды қолдануға байланысты туындайтын кейбір мәселелерге талдау жасады.

Түйін сөздер: лицензиялау, лицензиялық бақылау, лицензиялау туралы ереже, лицензиялық талаптардың бұзылуы, мемлекеттік бақылау, лицензиялау органы, нормативтік-құқықтық реттеу.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА ЛИЦЕНЗИРОВАНИЯ

Аннотация. В статье анализируется вопрос о сущности института лицензирования. В этих целях подвергнуты разбору цели и критерии лицензирования, предусмотренные законами Республики Казахстан. В статье рассмотрены общие проблемы лицензирования отдельных видов предпринимательской деятельности. Предметом исследования являются проблемы правового и организационного характера, связанные с правовым регулированием деятельности лицензирующих органов. Автором проанализированы основные нормативные правовые акты, действующие в настоящее время в сфере лицензирования, а также некоторые проблемы, возникающие в связи с их применением.

Ключевые слова: лицензирование, лицензионный контроль, положение о лицензировании, нарушения лицензионных требований, государственный контроль, лицензирующий орган, государственное управление, нормативно-правовое регулирование.

LEGAL ASPECTS OF THE LICENSING INSTITUTE

Abstract. The article analyzes the question of the essence of the institution of licensing. For these purposes, the goals and criteria for licensing, provided for by the laws of the Republic of Kazakhstan, were analyzed. The article deals with the general

problems of licensing certain types of entrepreneurial activity. The research subject includes legal and organizational problems of regulation of the activities of licensing authorities. The author analyzes the basic statutory instruments in the sphere of licensing, and some problems of their application. The author detects the problems of licensing supervision, including the absence of a precise list of compulsory licensing requirements.

Keywords: licensing, public licensing violation, licensing regulation, licensing supervision, licensing authority, government control, normative regulation.

Лицензиялаудың құқықтық институтының маңыздылығы оның лицензиялау жүйесінің бөлігі бола отырып, қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді құралы ретінде әрекет етуінде. Оның нормаларымен реттелетін лицензиялау қызметін жүзеге асыру нәтижесінде лицензияға үміткерлер мен лицензиясы бар заңды және жеке тұлғалар ерекше құқықтық мәртебеге ие болады, бұл да лицензиаттың құқық бұзуға әкімшілік қабілетінің кеңейімімен байланысты.

Кең көлемді құқықтық-нормативтік базаға қарамастан, лицензиялау институтының құқықтық аспектісі толық зерттелмеген. Бұл қоғамда институттың табиғаты мен құқықтық табиғаты туралы мәселе пікірталас тудырады. Мүмкін біз онымен келісе аламыз, бірақ ішінара ғана. Лицензиялауды кәсіпкерлік қызметтің жекелеген түрлерін заңдастырудың бір түрі десек әлдеқайда дұрысырақ болар еді.

Жалпы, бұл көзқарастар лицензиялау құбылысының бірнеше аспектілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда:

Біріншіден, рәсімдеу процедурасы ретінде лицензиялау лицензиатта лицензияланатын қызмет түрі саласында ерекше әрекетке қабілеттіліктің және деликттік әрекетке қабілеттіліктің пайда болуының міндетті шарты болып табылады.

Екіншіден, лицензиялау құқықтық институт ретінде лицензияларды беру, қайтарып алу, күшін жою, тоқтата тұру, лицензиялық қатынастар субъектілерінің лицензиялық ережелерді орындауын қадағалау және осы ережелерді бұзушыларды жауапкершілікке тарту саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі болып табылады.

Үшіншіден, лицензиялау мемлекеттік басқару нысаны, мемлекеттік саясат құралы ретінде белгілі бір қызмет түрлерін жүзеге асыру кезінде кәсіпкерлердің қызметіне ықпал етудің белгілі бір тұтқасы ретінде қарастырылады.

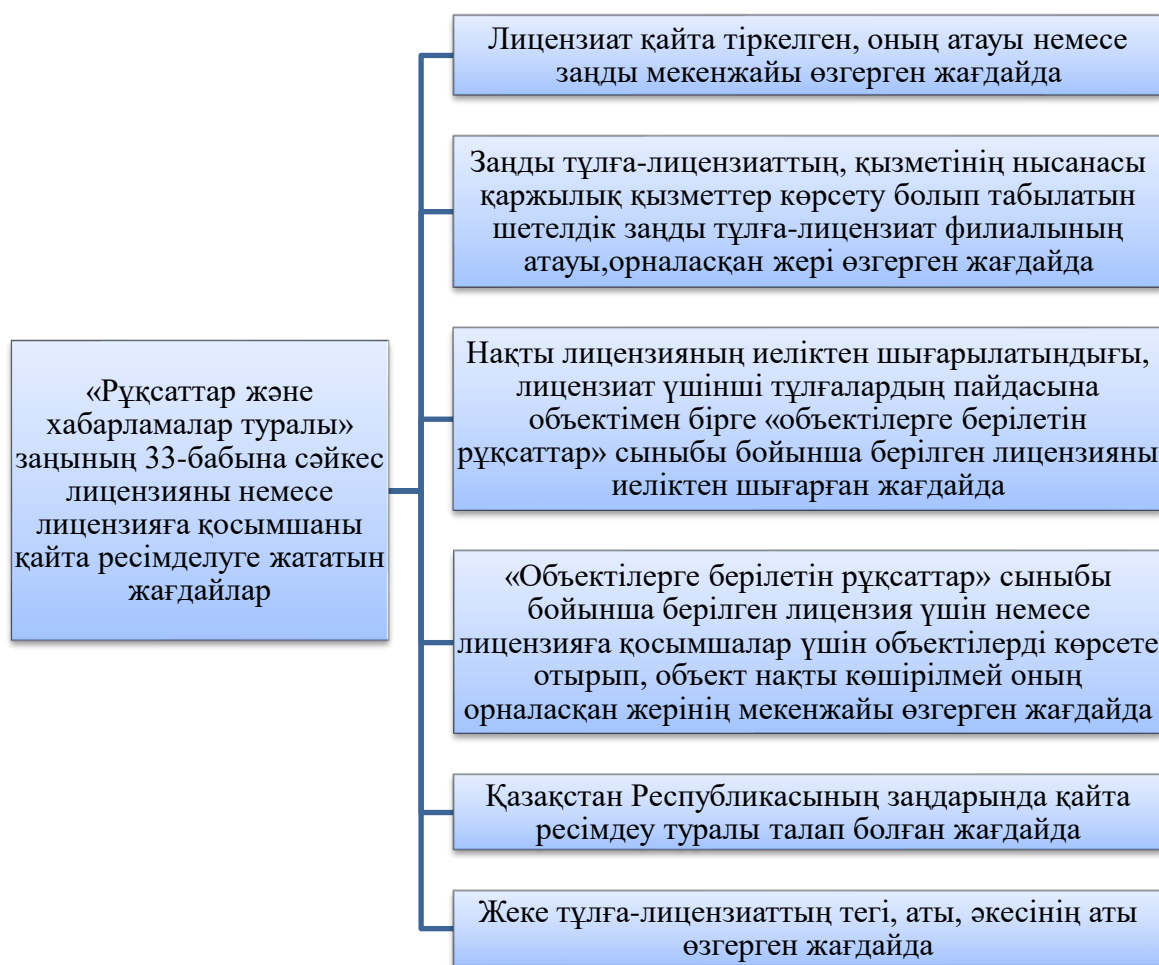
Төртіншіден, лицензиялау құзыретті органдар қызметінің ерекше түрі ретінде мемлекеттік органдар өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын лицензияларды беру, қайтарып алу, тоқтата тұру жөніндегі шаралар кешені болып табылады.

Бұл жерде, біздің ойымызша, лицензиялау мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерінің кешені болып табылатынын жақтайтын «бюрократиялық» бейтараптық жасалған сияқты. Көбінесе лицензиялау жеке құқық қызметі саласындағы ұлттық мүдделерді қамтамасыз етудің кең таралған тәсілдерінің бірі болып табылады.

«Лицензия» термині латын тілінен аударғанда «licentia» «бостандық, құқық» деген түсінікті береді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 19 бабы 5 пунктiне сәйкес лицензия Қазақстан Республикасының «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» заңнамасында белгіленген тәртіппен беріледі [1].

Қазақстан Республикасының «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» заңына сәйкес лицензиялау – лицензияны және (немесе) лицензияға қосымшаны және лицензияның және (немесе) лицензияға қосымшаның телнұсқасын беруге және қайта ресімдеуге, рұқсатты бақылауды жүзеге асыруға, лицензияның қолданылуын тоқтата тұруға, қайта ресімдеуге және тоқтатуға байланысты іс-шаралар кешені және (немесе) лицензияға қосымшалар болып табылады [2]. Аталған заңның 33-бабына сәйкес лицензияны немесе лицензияға қосымшаны қайта ресімделуге жататын жағдайлар 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Лицензияны немесе лицензияға қосымшаны қайта ресімделуге жататын жағдайлар

Ескерту – [2] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Лицензиялау - қоғамдық қатынастарды реттеудің ерекше әдісі: лицензиаттың лицензиялау органдарымен, мемлекеттік қадағалау және бақылау органдарымен қарым-қатынасы билікке бағынуға негізделген. Лицензия талап етілетін қызмет түрлері аталған заңның 28-бабында көзделген. Егер қызмет

Қазақстан Республикасының заңнамасымен тыйым салынғандарды қоспағанда заңда көрсетілген тізімде жоқ болса, оны жүзеге асыру үшін рұқсат талап етілмейді.

Лицензия алу процедурасы бірнеше кезең арқылы өтеді. Заңның 29-бабына сәйкес лицензиялар лицензиардың орналасқан жері бойынша беріледі. Лицензияны және (немесе) лицензияға қосымшаны алу үшін өтініш беруші белгілі бір қызмет түріне лицензия алу шарттарына сәйкес құжаттарды ұсынады.

Лицензияны тікелей алғаннан кейін лицензиат өзінің атын өзгерту, заңды мекенжайын өзгерту және лицензияны қайта ресімдеу тәртібі заңның 33-бабында көзделген. Сондай-ақ, аталған заңның 4-тармағында лицензияны немесе лицензияға қосымшаны қайта ресімдеу туралы өтінішті, жағдайларда, өтініш берушінің өтініші туындаған күннен бастап күнтізбелік отыз күн ішінде беруге тиіс екендігі айқындалған. лицензияны немесе лицензияға қосымшаны қайта ресімдеу үшін негіз болған өзгерістер қарастырылады. Лицензияны және немесе лицензияға қосымшаны қайта ресімдеуді лицензиар құжаттарды тапсырған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде жүзеге асырады.

Лицензия беруден бас тарту Заңның 32-бабында көзделген, сондықтан лицензияны немесе лицензияға қосымшаны беруде талаптарға сәйкессіздіктер толықтай көрсетіліп негіздеме жасалады.

Лицензиялау процесі мемлекет белгілі бір шарттарды немесе талаптарды алға қоюына байланысты жүзеге асырылады, олардың сақталуы сатылатын тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыруды қамтамасыз етеді. Осы қарапайым процедураның арқасында тек нағыз кәсіби ұйымдар мен компаниялар жұмыс істей алады. Лицензиялауды жүзеге асыру үшін ең жақсы қызметкерлер таңдалады, өйткені олар қателессе, лицензияланған компаниямен байланысы бар көптеген компаниялар зардап шегуі мүмкін. Мемлекеттік лицензия алу белгілі бір дәрежеде тануға қол жеткізуді білдіреді. Оны алмаған жағдайда, тиісті нарыққа кіру процесі айтарлықтай қиындауы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, дұрыс жүргізілген лицензиялау белгілі бір стандарттарға сәйкес келмейтін шаруашылықты жүргізуші субъектілерді жоюға мүмкіндік береді, осылайша қарапайым азаматтар біліктілігі жеткіліксіз кәсіпкерлерден қорғалады. Егер кәсіпкер лицензиялаудың тиісті ережелерін нақты сақтаса және оның өндірісіндегі барлық нәрсе барлық қажетті ережелер мен ережелерге сәйкес келсе, лицензиялау процесі оның бизнесінің дамуын тым аз болса да қиындатпай, тез және оңай өтеді. Басқаша айтқанда, лицензиялау сапаны бақылау құралы болып табылады, бірақ тыйым салатын құрал емес.

Негізінен құқықтық әдебиеттерде лицензиялау кәсіпкерлікті заңдастыру нысанын мемлекеттік тіркеумен қатар қарастырылады [3].

Лицензия алған кәсіпкердің өзі өз бизнесін адал бәсекелестіктен қорғаудың кепілі болып табылатын мемлекеттің қолдауымен тиісті нарыққа оңай кіре алады. Мемлекет бақылаушы және реттеуші орган болып табылады, ол өз аумағында лицензиялау жүргізе отырып, нарықтардың қалыпты жұмыс істеуі үшін барлық қажетті жағдайларды жасайды, соның арқасында мемлекет қазынасына тұрақты түсімдер қамтамасыз етіледі.

Ғылыми ортада Қазақстан Республикасының «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» заңымен реттелген лицензиялау саласындағы құқықтық қатынастардың субъективті құрамын кеңінен түсіндіретін көзқарастар бар. Сонымен, лицензиялық қатынастарға барлық мемлекеттік билік органдары, атап айтқанда: Парламент атынан заң шығарушы билік органдары, түрлі министрліктердің атқарушы билік органдары, ҚР соттары қатысатынын атап өту қажет.

Жоғарыда аталған органдардың барлығы жанама түрде лицензиялық қатынастардың субъектілері болып табылатын сияқты: олар лицензиялау саласында жалпы құқықтық нормаларды қабылдайды, лицензиялау мәселелері бойынша сот ісін қарайды. Алайда олар түсіндірме берілген Заңмен қамтылатын лицензиялық қатынастарға тікелей қатыспайды, өйткені аталған нормативтік акт қызметтің жекелеген түрлерін лицензиялауға байланысты туындайтын құқықтық қатынастардың субъектілерін нақты айқындайды.

Лицензиялау туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілік Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 463-бабына сәйкес кәсіпкерлік немесе өзге де қызметпен айналысқаны, сол сияқты іс-әрекеттерді тіркеусіз, рұқсатсыз жүзеге асырғаны, сондай-ақ өтінішті жібермегені үшін туындайды. Сондықтан рұқсат беру, тіркеу, хабарлама жіберу міндетті жағдайларда, егер бұл әрекеттерде қылмыстық жазаланатын әрекет белгілері болмаса, - жеке тұлғаларға он бес, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне жиырма бес мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. Әкімшілік құқық бұзушылықтар жасау, кәсіпкерлікпен айналысу үшін заттары тәркіленіп немесе алынбай, орта кәсіпкерлік субъектілері үшін – қырық, ірі кәсіпкерлік субъектілері үшін – жүз елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде; әкімшілік құқықбұзушылық нәтижесінде алынған құжаттар немесе лицензиясыз өзге де қызмет табыстарды (дивидендтерді), ақшаны, құндылықтарды тәркілеуге әкеледі.

Әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған дәл сол әрекеттер – жеке тұлғаларға – отыз, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – елу, орта кәсіпкерлік субъектілеріне сексен, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне – бес жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл төлеуге міндеттеледі [4].

Қылмыстық кодекстің 214-бабына сәйкес заңсыз кәсіпкерлік, заңсыз банк қызметі, сондай-ақ кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу, егер бұл әрекеттер азаматқа, ұйымға немесе мемлекетке ірі зиян келтірсе немесе табыс алумен байланысты болса ірі көлемде немесе акцизделетін тауарларды үлкен көлемде өндіру, сақтау, тасымалдау немесе өткізуге жауаптылық көзделген. Жалпы бұл әрекеттер екі мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға, не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. мүлкін тәркілеу болып табылады. Осы қылмыстың саралау белгілері болса мүлкін тәркілеумен, бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға, не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады [5].

Түптеп келгенде, лицензиялау пәні – лицензияларды беру, қайтарып алу, тоқтата тұру, қайтарып алу, лицензиялау ережелерінің орындалуын қадағалау және лицензиялық қатынастарды бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту бойынша кәсіби қызмет процесінде дамитын қоғамдық қатынастардың ерекше шеңбері болып табылады. Яғни басқаша айтқанда, біз белгілі бір қызмет түрімен айналысатын субъектілерге мемлекеттің ықпалы тұрғысынан қоғамдық қатынастар туралы айтып отырмыз.

Сонымен бірге лицензиялық құқықтық қатынастарды ашу кезінде пайда болатын ерекшеліктерін байқау қиынға түседі

- біріншіден, субъектілердегі ерекшеліктер (бір жағынан, мемлекеттік орган, ал екінші жағынан - кәсіпкер);
- екіншіден, белгілі бір қызмет түріне қатысты ерекшеліктер;
- үшіншіден, осы қатынастарға қатысушылардың субъективті құқықтары мен заңды міндеттеріндегі ерекшеліктер [6, 371б.].

Лицензиялаудың заңды сипаттамалары үшін реттеуші және қорғанғыс функцияларын қамтитын функционалды критерийді қарастыру қызықты. Сонымен қатар жүйенің лицензиялау критерийлері лицензиялау принциптерін де қамтиды.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі практикалық мәселелердің шешімін алдын-ала анықтай алатын екі маңызды теориялық тұжырым жасауға мүмкіндік береді:

1. Кез келген жағдайда қызметтің бір бөлігін лицензиялау немесе бір қызметті жүзеге асыру үшін бірнеше лицензияны талап ету мүмкін емес; Осылайша, қосымша лицензияларды пайдалану, мысалы, алкоголь өнімдерін сатып алуға немесе сақтауға, Қазақстан Республикасының Үкіметі қабылдаған нормативтік құқықтық актілерге қайшы келетін кәсіпкерлікті жүргізу үшін қосымша әкімшілік кедергілерді қалыптастыру болып табылады.
2. Лицензиялаудың жалпы үлгісіне және белгілі бір саладағы қызмет мазмұнына сәйкес лицензиялау бақылаудың басқа нысандарымен қамтылмаған қызмет түрлеріне ғана жатады; сондықтан лицензия тек алкогольді сатып алу, сақтау және жеткізу үшін ғана емес, сонымен қатар бөлшек сауда мақсатында да талап етілуі керек. Бажсыз лицензиялау негізінен еңбек пен қаражаттың негізсіз жұмсалыуына әкеліп соғатын және кәсіпкерлердің құқықтарын шектейтін қажетсіз механизм болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ. (01.01.2022 жаңартылған) / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_/history
2. Рұқсаттар және хабарламалар туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 16 мамырдағы № 202-V ҚРЗ. (07.03.2022 жаңартылған) / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000202/history>
3. .Алексеева О.Е. Правовые проблемы легитимации предпринимательства // Государство и право. 2019. N 5. С. 146 - 152.

4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. (02.03.2022 жаңартылған) / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235/history>

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ. (02.03.2022 жаңартылған) / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000022>

6. Актуальные проблемы гражданского права. Выпуск 14: сборник работ выпускников Российской школы частного права / А. В. Егоров, А. Г. Федько, И. А. Галяутдинова.— М. : Статут, 2019. — 511 с.

УДК 347.65

Жетев Р. Д.

*Магистрант Евразийской юридической академии им. Д.А. Қунаева
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, Zheteu@list.ru*

НАСЛЕДСТВЕННОЕ ПРАВООТНОШЕНИЕ

Аннотация: Значение наследования и состоит в том, что каждому члену общества должна быть гарантирована возможность жить и работать с сознанием того, что после его смерти все приобретенное в материальных и духовных благах перейдет согласно его воле, а если он ее не выразит, то согласно воле закона к близким ему людям.

Наследственное право, несмотря на свою консервативность, было, остается и будет актуальным в любом государстве. Каждый человек рано или поздно сталкивается с неизбежностью – становится наследником (получая завещанное или перешедшее к нему по закону имущество своего родственника) и единожды наследодателем (при этом еще при жизни имея возможность распорядиться, кому из наследников завещать свое имущество).

Все правовые системы мира исходят из сочетания двух основополагающих принципов: свободы завещания и охраны интересов семьи. Урегулировать все вопросы передачи имущества наследникам, конечно же, предпочтительнее до смерти наследодателя.

В данной научной статье упоминается, что появление частной собственности у граждан Казахстана сформировало новое отношение к вопросу ее передачи другим лицам в случае смерти собственника. Традиционно наибольшее количество споров между наследниками возникает, если в наследство входят объекты недвижимости. Именно в этой ситуации между наследниками возникает наибольшее количество споров, избежать которых можно, имея представление об основных положениях наследственного права.

Ключевые слова: наследование, завещание, наследственное правоотношение, завещательное правоотношение, правоотношение с подназначением наследника, правоотношение по приращению наследственных долей.

МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Түйіндеме: Мұрагерліктің маңызы мынада: қоғамның әрбір мүшесіне ол қайтыс болғаннан кейін материалдық және рухани байлықта жинағанның бәрі оның еркіне қарай өтетінін, ал егер ол оны білдірмесе, оның өмір сүруіне және жұмыс істеуіне кепілдік беру керек. , содан кейін заңның еркіне сәйкес жақын адамдарға.

Мұрагерлік құқық өзінің консерватизміне қарамастан, кез келген мемлекетте өзекті болды, қалады және болады. Әрбір адам ерте ме, кеш пе, сөзсіз жағдайға тап болады – ол мұрагер (өз туысының өсиет еткен немесе заң бойынша өзіне берілген мүлкін алатын) және бір рет мұра қалдырушы (мұрагерлердің қайсысына өз мүлкін өсиет етіп қалдыруға билік ету мүмкіндігі болған кезде) болады. .

Әлемнің барлық құқықтық жүйелері екі іргелі қағидаттардың: ерік бостандығы мен отбасының мүдделерін қорғаудың жиынтығынан туындайды. Әрине, мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін мүлікті мұрагерлерге берудің барлық мәселелерін шешкен дұрыс.

Бұл ғылыми мақалада Қазақстан азаматтарының арасында жеке меншіктің пайда болуы меншік иесі қайтыс болған жағдайда оны басқа тұлғаларға беру мәселесіне жаңаша көзқарас қалыптастырғаны туралы айтылады. Дәстүрлі түрде мұрагерлер арасындағы даулардың ең көп саны мұраға жылжымайтын мүлік кіретін болса туындайды. Дәл осы жағдайда мұрагерлер арасында даулардың ең көп саны мұрагерлік құқықтың негізгі ережелерін білу арқылы болдырмауға болады.

Түйін сөздер: мұрагерлік, өсиет, мұрагерлік құқықтық қатынас, өсиеттік құқықтық қатынас, мұрагерді қосалқы тағайындаумен құқықтық қатынас, мұрагерлік үлестерді ұлғайту жөніндегі құқықтық қатынас.

HEREDITARY LEGAL RELATIONSHIP

Annotation: The significance of inheritance lies in the fact that each member of society must be guaranteed the opportunity to live and work with the knowledge that after his death everything acquired in material and spiritual wealth will pass according to his will, and if he does not express it, then according to the will of the law to people close to him.

Inheritance law, despite its conservatism, was, remains and will be relevant in any state. Each person sooner or later faces the inevitability - he becomes an heir (receiving the property of his relative bequeathed or transferred to him by law) and once a testator (while still having the opportunity to dispose of which of the heirs to bequeath his property).

All legal systems of the world proceed from a combination of two fundamental principles: freedom of will and protection of the interests of the family. It is, of course, preferable to settle all issues of transferring property to heirs before the death of the testator.

This scientific article mentions that the emergence of private property among the citizens of Kazakhstan has formed a new attitude towards the issue of its transfer to other persons in the event of the death of the owner. Traditionally, the greatest number of disputes between heirs arises if the inheritance includes real estate. It is in this situation that the greatest number of disputes arise between the heirs, which can be avoided by having an idea of the basic provisions of inheritance law.

Key words: inheritance, testament, inheritance legal relationship, testamentary legal relationship, legal relationship with the sub-appointment of the heir, legal relationship for the increment of hereditary shares.

Наследственное правоотношение - это одна из сложных разновидностей гражданских правоотношений, это те общественные отношения, которые связаны с переходом имущества наследодателя к его наследникам.

Наследование - это целый комплекс отношений, возникающих в связи со смертью физического лиц [1, с.41]. Для преемства в правах и обязанностях наследодателя мало наступления одного юридического факта (открытия наследства), необходима система фактов, состав юридических фактов, где наряду с центральным событием (смертью) важное место занимают действия, т. е. волевое поведение людей [2, с.54-68].

В соответствии со ст. 7 Гражданского Кодекса основаниями для возникновения, изменения и прекращения гражданских прав и обязанностей (гражданских правоотношений) являются действия и события [3]. Гражданские права и обязанности не могут существовать вне правоотношений.

В юридической литературе так сложилось, что возникновение наследственных правоотношений связывают с событием - смертью человека, т. е. началом наследственных правоотношений является открытие наследства. Однако по нашему мнению, возникновение наследственных правоотношений следует связывать с таким юридическим фактом, как завещание. Это правоотношение можно назвать завещательным правоотношением. Завещание представляет собой одностороннюю сделку, а сделка, как известно, - юридический факт, который порождает правовые последствия (правоотношения) для многих лиц. Завещательное правоотношение (правоотношение, возникшее в связи с составлением завещания) - это правоотношение, которое возникает до открытия самого наследства, т. е. в то время, когда завещатель был еще жив.

Наследственное правоотношение прекращается, когда наследство или его часть перейдут непосредственно к наследнику. Далее наследник является субъектом уже не наследственных отношений, а отношений собственности, аренды и т. п. - т. е. вещных и обязательственных правоотношений, возникших при жизни и по воле наследодателя [1, с.48].

В целом в состав наследственного правоотношения входят следующие правоотношения: завещательное правоотношение, правоотношение из факта открытия наследства, правоотношение отказа от наследства, правоотношение по исполнению завещания, правоотношение из завещательного отказа, правоотношение из возложения, правоотношения по разделу между

наследниками наследственного имущества, правоотношения кредиторов в отношении наследственного имущества, правоотношение, возникающее в связи с правом представления, правоотношение с подназначением наследника, правоотношение по приращению наследственных долей, правоотношение в связи с охраной и управлением наследства.

Все названные гражданские правоотношения могут по полному праву именоваться наследственными: они возникают по поводу наследства, т. е. опосредуют передачу наследственного имущества от наследодателя к наследникам (или кредиторам). Собственно, весь комплекс наследственных отношений можно назвать наследованием в широком смысле слова. Ведь смена наследодателя как субъекта в любом из существовавших при его жизни правоотношений невозможна без возникновения целого комплекса наследственных отношений, причем если без одних (отношения по охране наследственного имущества, раздел, легат и др.) переход наследственного имущества может быть осуществлен, то без других (открытие наследства) он невозможен [1, с.53].

Субъектами наследственных правоотношений являются наследодатель и наследник [4, с.723].

Наследодателем признается лицо, после смерти которого осуществляется наследственное правопреемство [1, с. 7]. Наследодателями могут быть любые граждане Республики Казахстан, а также лица без гражданства и иностранные граждане, проживающие на территории Республики Казахстан. Наследование после юридического лица невозможно, так как юридические лица не умирают, а прекращаются [4, с.723].

Для наследодателя дееспособность не имеет значения, если это наследование по закону. Иначе обстоит дело при наследовании по завещанию. Если гражданин (наследодатель) сделал в установленной законом форме распоряжение о судьбе принадлежащего ему имущества на случай своей смерти, он называется завещателем, а сам документ, в котором им было сделано такое распоряжение, - завещанием [5, с.52]

Так как завещание является односторонней сделкой, то оно должно удовлетворять всем условиям действительности юридических сделок. А это значит, что совершить сделку, т. е. действие, направленное на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей [3, с. 147], может только лицо, обладающее способностью своими действиями приобретать и осуществлять гражданские права, создавать для себя гражданские обязанности и исполнять их, иначе говоря, обладающее дееспособностью в полном объеме [3, с. 17].

Следует отметить, что дееспособность завещателя важна на момент совершения самого завещания. Завещание, совершенное дееспособным лицом, не станет недействительным, если впоследствии завещатель утратил свою дееспособность (например, в связи с заболеванием душевной болезнью и объявлением его ввиду этого в установленном порядке недееспособным). И наоборот, если завещание было совершено недееспособным, то такое завещание

будет недействительным, даже если впоследствии гражданин стал дееспособным (например, душевнобольной выздоровел).

От того, будет ли завещание впоследствии признано действительным или нет, будет зависеть дальнейшее развитие наследственного правоотношения и его субъектный состав.

Наследник - это лицо, призываемое к наследованию в связи со смертью гражданина (наследодателя). Наследниками могут быть все субъекты гражданских прав. Если для завещателя состояние его дееспособности имеет большое (существенное) значение, то для наследника дееспособность значения не имеет [1, с.291-292].

Для того чтобы стать наследником, достаточно обладать общегражданской правоспособностью. Согласно п. 1 ст. 1044 ГК РК наследниками по завещанию и закону могут быть граждане, находящиеся в живых в момент открытия наследства, а также зачатые при жизни наследодателя и родившиеся живыми после открытия наследства.

Наследниками по закону могут быть только физические лица, а это граждане Республики Казахстан, иностранные граждане и лица без гражданства. Круг наследников по закону и порядок их призвания к наследству четко определен законом. Новеллы Гражданского кодекса предусматривают восемь очередей наследников по закону, в их число могут войти родственники до пятой степени родства.

Наследниками по завещанию могут быть граждане как входящие, так и не входящие в круг наследников по закону, а также юридические лица или государство. Завещатель сам решает судьбу своего имущества и самостоятельно определяет, кого назначить своим преемником. Тем самым завещателю предоставлено право самостоятельно определять дальнейший субъектный состав наследственного правоотношения.

Особым субъектом наследственного правоотношения является государство. Государство может быть наследником как по завещанию, так и по закону.

Дело в том, что существует определенная разница в том, что лежит в основе наследственного преемства - закон или завещание.

Так, если в силу п. 1 ст. 1083 ГК РК наследство признано выморочным, то оно переходит к государству по закону. В случае, если имущество было завещано государству, то оно не признается выморочным, и государство является наследником по завещанию [3, с.293].

Но особого внимания заслуживают такие категории наследников, как *nasciturus*, недостойные и отсутствующие. Рассмотрим по порядку.

Закон признает право наследования за лицами, зачатыми при жизни наследодателя и родившимися после его смерти (*nasciturus*).

Так, согласно п. 4 ст. 1077 ГК РК при наличии зачатого, но не родившегося наследника раздел наследства может быть произведен лишь после рождения такого наследника. Если зачатый наследник рождается живым, то остальные наследники вправе произвести раздел наследства только с выделом причитающейся ему наследственной доли. Для охраны интересов

новорожденного к участию в разделе может быть приглашен представитель органов опеки и попечительства.

Признавая право наследования за лицами, зачатыми при жизни наследодателя и родившимися после его смерти, не следует делать вывод, что не родившийся еще ребенок является субъектом права наследования. Закон охраняет долю в наследстве зачатого, но еще не родившегося ко времени открытия наследства наследника только как будущего, возможного субъекта. Таким образом, эмбриональное состояние человека вовсе не является юридически безразличным фактом. Как отмечается в литературе, «наследственное право было первым, где охранялись права лица зачатого, но еще не родившегося к моменту смерти наследодателя».

Если ребенок рождается живым, он становится наследником и притом с обратной силой ко времени открытия наследства; если же он рождается мертвым, то он считается юридически не существовавшим. Мертворожденные дети наследниками не являются.

В отличие от Гражданского Кодекса некоторых стран, где для признания ребенка наследником требуется, чтобы ребенок родился жизнеспособным, Гражданский Кодекс Республики Казахстан не выдвигает таких требований, ребенок может быть признан наследником, если он прожил после своего рождения хотя бы какое-то время [6, с.54].

Следует учитывать, что к числу таких наследников относятся не только дети наследодателя, но и все потенциальные наследники как по закону, так и по завещанию.

В законе предусмотрены случаи, когда наследники не допускаются к наследованию. Таких наследников называют недостойными наследниками.

В мировой практике уделяется большое внимание этому вопросу. Эвентуальный наследник может совершить такие действия, что допущение его к наследованию противоречило бы чувству справедливости. Так, например, во Франции наследники отстраняются от наследства, как недостойные наследники, в трех случаях (ст. 727 ФГК). В первую очередь отстраняется тот, кто осужден за причинение смерти или за попытку причинить смерть умершему (наследодателю). Во вторую очередь недостойными преемниками признаются лица, предъявившие против умершего (наследодателя) уголовное обвинение, вследствие которого суд приговорил его к смертной казни, а затем это обвинение было признано судом оговором. (С 1982 г. смертная казнь во Франции отменена, следовательно, данное основание отпадает). В третью очередь - это недонесение совершеннолетним наследником полученных им сведений об убийстве наследодателя судебным органам.

По английскому праву от наследования устраняются лица, причинившие смерть наследодателю. Основанием этого является общее правило, по которому выгода, приобретенная от преступной деятельности, является незаконной. Так, лицо, виновное в умышленном убийстве, не может получить выгоды, вытекающей для него из завещания или смерти его жертвы [6, с.30].

В статье 1045 ГК РК, регулирующей наследственные правоотношения по устранению от наследования недостойных наследников, не достойные наследники делятся на три категории.

К первой категории относятся недостойные наследники, которые умышленно лишили жизни наследодателя или кого-либо из возможных наследников либо совершили покушение на их жизнь. Данное положение четко указывает на умысел совершенных действий. В отношении лиц, совершивших противоправные действия такого характера по неосторожности, данная норма применяться не должна.

Ко второй группе относятся лица, которые умышленно препятствовали осуществлению наследодателем последней воли и этим способствовали призванию их самих или близких им лиц к наследованию либо увеличению причитающейся им доли наследства (п. 2 ст. 1045). Для применения данной нормы необходимо, чтобы противоправные действия лица обязательно носили умышленный характер. При этом направленность умысла значения не имеет: лицо может быть отстранено от наследования независимо от того, действовало ли оно в целях получения наследства или его противоправные действия были вызваны другими побуждениями.

Третью группу «недостойных наследников» составляют родители после детей, в отношении которых они лишены родительских прав и не были восстановлены в этих правах к моменту открытия наследства, а также родители (усыновители) и совершеннолетние дети (усыновленные), уклонявшиеся от выполнения возложенных на них в силу закона обязанностей по содержанию наследодателя.

Следует учитывать, что данное правило применимо только к наследованию по закону. В силу того, что завещательное распоряжение отражает волю наследодателя, нельзя не признать право наследования за недостойными родителями и недостойными детьми, если завещатель, простив им их вину, оставил «недостойным наследникам» все свое имущество или его часть.

Все обстоятельства, по которым наследники отстраняются от наследства в качестве недостойных, устанавливаются судом. При этом не имеет значения, в рамках какого судопроизводства гражданин признается недостойным наследником. Обстоятельства недостойности могут быть установлены в порядке уголовного судопроизводства, а также в порядке гражданского.

Заслуга Гражданского Кодекса Республики Казахстан заключается еще в том, что он определил новую категорию наследников - отсутствующие наследники. Отсутствующие наследники - это те лица, место нахождения которых неизвестно. Установление их места нахождения и призвания к наследованию является обязанностью остальных наследников, исполнителя завещания и доверительного управляющего наследством.

Если призванный к наследованию отсутствующий наследник, место нахождения которого установлено, в течение шести месяцев не отказался от наследства, то остальные наследники обязаны известить его о разделе наследственного имущества. В том случае, если через три месяца после такого извещения отсутствующий наследник не выразит своего желания об участии в

разделе наследства, тогда остальные наследники могут произвести раздел самостоятельно, с учетом его доли.

Если через год после открытия наследства отсутствующий наследник не объявится и о его месте нахождения будет неизвестно, то наследники могут произвести раздел наследственного имущества, выделив долю отсутствующего наследника

К числу отсутствующих наследников законодатель относит зачатых, но еще не родившихся наследников. С той разницей, что отсутствующие наследники - это субъекты права, а зачатые, но не родившиеся - это только предполагаемые наследники, с условием, что они родятся живыми.

Так как наследственное правоотношение представляет собой довольно сложный вид гражданских правоотношений, его субъектный состав может претерпевать и другие изменения. Прежде всего, эти изменения связаны с событиями и действиями, т. е. с юридическими фактами. А это - отказ наследника от своей доли в наследстве и призвание к наследованию последующих очередей, либо подназначенного наследника и многое другое [1, с.296-298].

Список использованной литературы

1. Корчеловская Л.И. Объекты наследственного преемства в условиях экономических преобразований. Дис. канд. М., 2011.
2. Акатов А.А. Юридические факты в советском наследственном праве. Дис. канд. Саратов, 2015.
3. Гражданский Кодекс РК (Общая часть) от 27 дек. 1994г. Учебно-практическое пособие. – Алматы: Норма К, 2019.
4. Гражданский кодекс РК (Особенная часть): Комментарий. Изд. 2-е / Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. Алматы: Жеті жарғы, 2011.
5. Братусь С.Н. Советское гражданское право: Субъекты гражданского права. М.: Юрид. Лит., 1999. с.30.
6. Гренкова О.В. Наследование в Англии и Франции. (Сравнительно-правовое исследование). Дис. кад. М., 2008.

ӘОЖ 343.847

*Жұмбаев Д.У.**Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ-сы*

ТҮЗЕУ ЖҰМЫСТАРЫ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Осы мақалада түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаның Орталық Азия мемлекеттерінің тәжірибесінде құқықтық реттелу ерекшеліктері қарастырылды. Түзеу жұмыстары түріндегі жазаның Кеңес Одағында пайда болған жазалардың бір түрі екендігін ескеретін болсақ, аталған жаза түрі бұрынғы Кеңес Одағына кірген мемлекеттердің бірқатарының қылмыстық жазалар жүйесінде сақталынып қалды, ал бірқатар мемлекеттер оның ішінде Балтық аумағының мемлекеттері, Молдова осы жаза түрін жазалар жүйесінен алып тастады. Ал Орталық Азия мемлекеттерінің барлығы аталған жаза түрін өздерінің жазалар жүйесінде сақтап қалды. Осы Орта Азиялық мемлекеттердің қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамаларын талдау көрсеткендей түзеу жұмыстары түріндегі жазаның мазмұны, ол жазаны тағайындау, орындау және өтеу тәртібі бойынша ұқсастықтар бар. Тек қырғызстандық заңшығарушылармен қазақстандық заңшығарушылар сияқты аталған жаза түрінің мазмұнына, оны тағайындау, орындау және өтеу тәртіптеріне қатысты ерекшеліктер енгізуге ұмтылыс жасалды.

Кілт сөздер: түзеу жұмыстары, жаза, орындау, тағайындау, өтеу, жалақы, сотталған.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ В ПРАКТИКЕ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В данной статье рассмотрены особенности правового регулирования уголовного наказания в виде исправительных работ в практике государств Центральной Азии. Учитывая, что наказание в виде исправительных работ является одним из видов наказаний, возникших в Советском Союзе, данный вид наказания сохранялся в системе уголовных наказаний ряда государств, вступивших в бывший Советский Союз, а ряд государств, в том числе государства Прибалтики, Молдова, исключили данный вид наказания из системы наказаний. А все государства Центральной Азии сохранили данный вид наказания в своей системе наказаний. Анализ уголовного и уголовно-исполнительного законодательства этих среднеазиатских государств показывает, что существуют аналогии по содержанию наказания в виде исправительных работ, порядку его назначения, исполнения и отбывания. Только кыргызстанскими законодателями, как и казахстанскими

законодателями, было предпринято стремление внести исключения в содержание данного вида наказания, порядок его назначения, исполнения и отбывания.

Ключевые слова: исправительные работы, наказание, исполнение, назначение, возмещение, заработная плата, осужденный.

FEATURES OF THE APPLICATION OF PUNISHMENT IN THE FORM OF CORRECTIONAL LABOR IN THE PRACTICE OF CENTRAL ASIAN STATES

Abstract. In this article, features of legal regulation of criminal penalties in the form of correctional labor in the practice of Central Asian states were considered. Taking into account the fact that the punishment in the form of correctional labor is a type of punishment that originated in the Soviet Union, this type of punishment was retained in the system of criminal penalties of a number of states that entered the former Soviet Union, and a number of states, including the Baltic states, Moldova, excluded this type of punishment from the system of punishments. And all Central Asian states have retained this type of punishment in their system of punishments. The analysis of the criminal and penal enforcement legislation of these Central Asian states shows that there are similarities in the content of punishment in the form of correctional labor, the procedure for its appointment, execution and serving. Only Kyrgyz legislators, as well as Kazakh legislators, have made an attempt to introduce exceptions to the content of this type of punishment, the procedure for its appointment, execution and serving.

Keywords: correctional labor, punishment, execution, appointment, repayment, salary, convicted.

Басқа мемлекеттердің түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаны қолдану тәжірибесін талдау арқылы аталған жаза түріне қатысты өзіміздің отандық нұсқасын жетілдіруге қажетті мәліметтер алуға болады.

Тәжікстанның Қылмыстық заңнамасында түзеу жұмыстары түріндегі жазаны реттеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер сотталғанның жалақысынан ұстап қалынатын сома мөлшеріне, осы жаза түрі тағайындалмайтын тұлғаларға, жазаны өтеу орнына қатысты орын алған.

Түзеу жұмыстары жазасын орындау кезінде сотталғанның жалақысынан ұстап қалынатын соманың төменгі шегі жалақының он пайызы, ал жоғарғы шегі жалақының отыз пайызын құрайды. Сонымен қатар бұл жаза түрі сотталғанның жұмыс орнынан басқа, жазаны орындаушы орган белгілейтін сотталғанның тұрғылықты ауданының шегіндегі жұмыс орнында өтелуі мүмкін[1].

Түзеу жұмыстары жазасы тағайындалмайтын тұлғалар шеңбері келесідей:

- әскери қызметшілер;
- он алты жасқа толмаған тұлғалар;
- зейнеткерлік жасқа толған тұлғалар;
- жүкті әйелдер;
- бала күтіміне байланысты демалыстағы тұлғалар;

- бірінші және екінші топтағы мүгедек тұлғалар[1]. Егер осы жаза түрін өтеу кезінде сотталған тұлғалар жоғарыда аталған тұлғалар мәртебесіне иеленетін болса, онда ондай сотталғандар әрі қарай жазасын өтеуден босатылады[1].

Тәжікстанның Қылмыстық жазаларды атқару туралы кодексінің алтыншы тарауы түзеу жұмыстары жазасын орындау тәртібіне арналған. Егер Тәжікстанның Қылмыстық заңында аталған жаза түрі кәмелетке толмағандарға қатысты қолданылмайды деп белгілесе, ал Жазаларды атқару заңында керісінше, кәмелетке толмағандарға қатысты қолдануға болатындығы көрсетілген, сондай-ақ оларға тағайындалған жағдайда олардың жүріс-тұрысына тиісті қадағалауды қамтамасыз ету және олардың өндірістік мамандық алғандығын қамтамасыз ету қажеттегі белгіленген[2].

Басқа орынға жұмысқа орналастырған жағдайда жазаны атқарушы орган мүмкіндігінше сотталған тұлғаның мамандығын ескеруі және оның еңбекке қабілеттілігін ескеруі тиіс. Алайда мамандығына сәйкес келмейтін өзге жұмыс түрлерін ұсынған жағдай сотталған тұлға одан бас тартуға құқығы жоқ.

Осы жаза түріне сотталған тұлғаның жазаны өтеу мерзімі жалпы еңбек өтіліміне есептеледі, бірақ жеңілдік және жалақыға үстеме сома алуға мүмкіндік беретін өтілімге есептелмейді. Ал сотталғанға жазаны өтеу кезінде берілетін жыл сайынғы демалыс мерзімі он сегіз күнмен шектеледі.

Сонымен қатар жалақысынан ұстап қалу түріндегі шектеуден басқа сотталған тұлғаға шектеулер мен тыйым салулар қолданылуы мүмкін:

- белгілі бір уақыт аралығында тұрғын үйінен кетіп қалуға тыйым салынады;

- демалыс күндері, сондай-ақ демалыс кезеңінде тұрғылықты жерінен кетіп қалуға тыйым салу;

- қаланың (ауданның) белгілі бір жерлерінде болуға тыйым салу;

- тіркелу үшін түзеу істері бойынша инспекцияға айына екі рет келуге міндеттеу[2].

Бұл тыйым салуларды қолдану бірқатар шарттарға байланысты, атап айтқанда жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне, сотталғанның жеке басына, жазаны өтеу кезіндегі оның жүріс-тұрысына қарай, сонымен қатар сотталған тарапынан болашақта жасалуы мүмкін құқықбұзушылықтардың алдын алу мақсатында белгіленуі мүмкін, Мұндай тыйым салулар алты айға дейінгі мерзімге тағайындалуы мүмкін және қажет болған жағдайда жазаны өтеу мерзіміне қарай тағы алты айға ұзартылуы мүмкін. Бұл тыйым салу шаралары сотталғанның жұмысының бар жоғына қарамастан қолданыла береді[2].

Сондай-ақ осы жазаға сотталған ұзақтығы төрт айдан асатын мерзімге науқастанатын болса, жазаны орындаушы орган ондай сотталғанды жазаны өтеуден босату туралы ұсыныспен сотқа жүгіне алады.

Аталған жаза түрінің тәжікстандық нұсқасы өте қатаң болып табылады, өйткені жалақыдан ұстап қалу мөлшері басқа мемлекеттермен салыстырғанда өте жоғары, сондай-ақ осы жаза түрінің мазмұнындағы тыйым салушы элементтері түрлерінің көптігі жазаны қатаңдата түседі.

Осы жоғарыда қарастырған мемлекеттердің аталған жазаны қолданудағы тәжірибесінен Қырғыз Республикасының тәжірибесі ерекше десек болады. 2017 жылы қабылданған Қырғыз Республикасының Қылмыстық кодексінің 67-бабында түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаның мазмұнына қатысты ережелер белгіленген[3]. Жалпы қырғыздық нұсқадағы жазалардың басым көпшілігі төрт санатқа бөлінген, мұндай ерекшелік түзеу жұмыстары жазасына қатысты қолданылған. Атап айтқанда

1) I санат: кәмелетке толмаған тұлғалар үшін екі айдан төрт айға дейін, басқа жеке тұлғалар үшін бір жылдан бір жыл алты айға дейінгі мерзім;

2) II санат: кәмелетке толмаған тұлғалар үшін төрт айдан алты айға дейін, басқа жеке тұлғалар үшін бір жыл алты айдан екі жылға дейінгі мерзім;

3) III санат: кәмелетке толмаған тұлғалар үшін алты айдан тоғыз айға дейін, басқа жеке тұлғалар үшін екі жылдан екі жыл алты айға дейінгі мерзім;

4) IV санат: кәмелетке толмаған тұлғалар үшін тоғыз айдан бір жылға дейін, басқа жеке тұлғалар үшін екі жыл алты айдан үш жылға дейінгі мерзім[3].

Сонымен бірге сотталған тұлға негізгі жұмыстан басқа қосымша жұмыс жасайтын болса, онда жазасын негізгі жұмыс орны бойынша өтелетіндігі туралы ережені бөліп көрсеткен, осы жерде айта кетейік, жоғарыда қарастырылған мемлекеттерде мұндай нақтылау орын алған жоқ.

Жалақыдан ұсталатын соманың пайыздық мөлшері жиырмадан жиырма бес пайызға дейінгі мөлшерді қамтыған. Жоғарыда қарастырылған мемлекеттердің ішінде пайыздық соманың төменгі мөлшері ең жоғары мемлекет болып табылады.

Қырғызыстандық нұсқадағы түзеу жұмыстары түріндегі жаза тағайындалатын тұлғалар қатарында тұрақты жұмысы жоқ тұлғалар, екі қабат әйелдер, бала күтіміне байланысты демалыстағы әйелдер мен еркектер, мерзімді әскери қызметтегі әскери қызметшілер, осы жазаның мерзімі аяқталғанға дейін зейнеткерлік жасқа толатын тұлғалар қарастырылған. Қырғызыстандық нұсқадағы ерекшелік бала күтіміне байланысты демалыстағы әйелдермен қатар еркектерде жатқызылған, ал мұндай жағдай жоғарыда талданған елдердің заңнамаларында орын алмаған. Сонымен бірге жазаны өтеп жүріп зейнеткерлік жасқа толатын тұлғаларда жатқызылған, біздің ойымызша қырғызыстандық заңгерлер бұл жағдайда өте орынды шешім қабылдаған, себебі, басқа қарастырылған елдердің тәжірибесінде жазаны өтеп жүріп зейнеткерлік жасқа толса, ондай тұлғаларды жазадан босатады немесе басқа жаза түрімен алмастырады, ал қырғызыстандық нұсқада мұндай жағдайдың алдын алу бойынша шаралар қолданылған.

Егер басқа мемлекеттерде аталған жаза түрін өте жүрген кезде сотталған тұлға жұмыстан шығып қалатын болса, онда оған өз бетімен жұмыс табу немесе еңбекпен қамту органдары арқылы жұмысқа орналасу міндеті жүктелсе, қырғызыстандық нұсқада сотталған тұлға жұмыстан шығып қалғаннан кейін жұмысқа орналасуға бір айлық уақыт береді, егер жұмыс таппаса онда жазасы басқа жаза түрімен ауыстырылады және басқа жазаға ауыстыру келесідей тәртіпте жүзеге асады:

1) I санаттағы түзеу жұмыстары - I санаттағы қоғамдық жұмыстарға;

- 2) II санаттағы түзеу жұмыстары - II санаттағы қоғамдық жұмыстарға;
- 3) III санаттағы түзеу жұмыстары - III санаттағы қоғамдық жұмыстарға;
- 4) IV санаттағы түзеу жұмыстары - IV санаттағы қоғамдық жұмыстарға [3].

Аталған жазаны өтеу кезінде сотталған тұлға бала күтіміне байланысты демалысқа шығатын болса, оның жазаы келесідей тәртіпте айыппұл жазасына ауыстырылады:

- 1) I санаттағы түзеу жұмыстары - I санаттағы айыппұлдың елу пайызын;
- 2) II санаттағы түзеу жұмыстары - II санаттағы айыппұлдың елу пайызын;
- 3) III санаттағы түзеу жұмыстары - III санаттағы айыппұлдың елу пайызын;
- 4) IV санаттағы түзеу жұмыстары - IV санаттағы айыппұлдың елу пайызын[3].

Алайда қырғыз заңшығарушылары 2021 жылы жаңа Қылмыстық заңдарын қабылдап үлгірді[4]. Жаңа мазмұндағы түзеу жұмыстары түріндегі жаза енді санаттарға бөлінбейтін болды және қандай қылмыс санаттары бойынша тағайындалатындығы көрсетілді, атап айтқанда онша ауыр емес және ауыр емес қылмыстарға екі айдан үш жылға дейінгі мерзімге, сотталғанның жұмыс орны бойынша өтелетін, ал қосымша жұмыс атақаратын болса, негізгі жұмыс орны бойынша өтелетін жаза түрі ретінде қарастырылған[4].

Ал осы жазатүріне сотталғанның жалақысынан ұстап қалудың төменгі шегі он пайызға дейін төмендетілді, ал жоғарғы шегі бұрынғыдай жиырма бес пайызда қалды.

Түзеу жұмыстары тағайындалмайтын тұлғалардың құрамы толықтырылып, нақтыланды. Атап айтқанда түзеу жұмыстары жазасы келесідей санаттағы тұлғаларға тағайындалмайды:

- еңбекке қабілетсіз деп танылғандарға;
- өндірістен қол үзіп жұмыс жасайтындарға;
- әскери қызметшілерге;
- жазаны өтеу мерзімі аяқталғанған дейін зейнет жасына толатындарға;
- үш жасқа дейін баласы бар әйелдерге;
- үш жасқа дейінгі балалардың жалғыз ата-анасы болып табылатын еркектерге;
- I және II топтағы мүгедектерге;
- тұрақты тұратын жері жоқ тұлғаларға;
- тұрақты жұмыс орны жоқ тұлғаларға[4].

Ал жазасын өте жүрген кезде жұмысын жоғалтқан сотталғандар бір айлық мерзім ішінде өз еркімен жаңа жұмыс таппаса, онда ондай сотталғанның жазасы қырық сағаттан үш жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстар түріндегі жазамен ауыстырылады[4].

Бұл жаза түрін орында жән өтеу тәртібі 2017 жылы 31 қаңтарда қабылданған Қырғыз Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің ережелерімен реттеледі[5]. Осы жаза түрін орындау барысында сотталған жалақысынан ұстап қалу жүргізу кезінде ұсталынған соманың елу пайызы жазаны орындаушы пробацция органының арнайы есеп-шотына аударылады, бұл сол пробацция органының жұмыс жетілдіру мақсатында жасалады[5].

Тағы бір ерекшелік сотталғанның материалдық жағдайының нашарлауымен қатар, еңбекке адал қарағандығы үшін көтермелеу шарасы ретінде сотталғаннан ұсталатын жалақы сомасын азайту туралы сотқа ұсыныс жасалады.

Ал Түркменстандық Қылмыстық заң бойынша да түзеу жұмыстары түріндегі жаза түрі қарастырылған[6], мазмұны жоғарыда бірқатар мемлекеттерде орын алған түзеу жұмыстары жазасының мазмұнына ұқсас келеді, тек бір ерекшелігі жаза бойынша жалақыдан ұстап қалудың мөлшерінің төменгі шегі бойынша ең аз мөлшер белгілеген мемлекеттердің бірі болып табылады және ол бес пайызды ғана құрайды, ал жоғарғы шегі басқа мемлекеттердің қылмыстық заңнамасындағыдай жиырма пайызды құрайды. Осы жаза түрін орындау мен өтеу тәртібі Түркменстандық Қылмыстық-атқару заңнамасында[7] белгіленген және жоғарыда қарастырылған мемлекеттермен салыстырғанда қандай да бір ерекшелік жоқ десек болады. Сонымен бірге 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енетін Түркменстандық Қылмыстық заңнамада аталған жаза түрінің мазмұны елеулі өзгерістерге ұшырамаған, тек аталған жаза түрі тағайындалмайтын тұлғалар қатарында он төрт жасқа толмаған балаларды жалғыз өзі тәрбиелеп отырған ер адамдар белгіленген.

Өзбекстанның жазалар жүйесінде бұл жаза түрі орын алған. Осы жаза түрі орын алатын басқа мемлекеттердің тәжірибесімен салыстырғанда, өзбекстандық нұсқа бойынша аталған жазаның жазалаушы элементтері өте қатал сипатқа ие десек болады, себебі жазаның мерзімінің төменгі шегі алты ай, ал жоғарғы шегі үш жыл, сондай-ақ жалақыдан ұсталуға жататын соманың көлеміде жоғары он пайыздан отыз пайызға дейінгі аралықта[8]. Өзбекстандық нұсқаның бір ерекшелігі бұл жаза жұмысы жоқ тұлғаларға қатысты тағайындалады, ал оларға жұмысты жазаны орындайтын орган анықтайды және ондай жұмыс орны басқа мемлекеттердің тәжірибесіндегідей, сотталғанның тұрып жатқан ауданымен шектелмеген.

Ал жазаны орындау мен өтеу тетігі бойынша өзбекстандық нұсқада да қандай да бір ерекшеліктер мен айырмашылықтар орын алмаған[9].

Біздің қолданыстағы Қылмыстық заңмен белгіленген түзеу жұмысы жоғарыда аталған мемлекеттермен салыстырғанда ең қатаң сипатқа ие болып келеді, себебі жазаның жазалаушы элементі ретінде танылатын жалақыдан ұстап қалудың мөлшері өте жоғары, атап айтқанда он пайыздан елу пайызға дейінгі мөлшерде. Біз қарастырған мемлекеттің басым көпшілігінде ұстап қалуға жататын соманың жоғарғы шегі жиырма бес пайызбен ғана шектелген, тек Тәжікстан Республикасының Қылмыстық заңында ғана бұл сома отыз пайызды ғана құрайды. Сондай-ақ сотталған тұлға жазаны өтеу кезінде еңбекке деген қабілеттілігін жоғалтатын болса, ол осы жазаны әрі қарай өтеуден босатылуы мүмкін не болмаса ол жаза түрі айыппұл жазасымен ауыстырылуы мүмкін. Ал өзіміз білетіндей, жоғарыда қарастырылған мемлекеттердің барлығының қылмыстық заңдарында еңбекке қабілетсіз тұлғаларға бұл жаза түрі тағайындалмайды немесе осы жазаны өтеу кезінде орын алатын болса, оны әрі қарай өтеуден босатылады. Осы жерде түзеу жұмыстарының қазақстандық нұсқасы өте қатаң сипатқа ие деген тоқтамға келуге болады және бұл еліміздің

жүргізіп жатқан кәзіргі қылмыстық жазаларды ізгіліктендіру саясатына қайшы келеді деген ойдамыз.

Сонымен бірге қазақстандық тәжірибеде осы жаза түрін өтеуде де ерекшеліктер орын алған, егер қарастырылған мемлекеттердің барлығының тәжірибесінде жазаны өтеу белгілі бір уақыт аралығымен шектелетін болса, қазақстандық нұсқа айлық есептік көрсеткішпен белгіленетін белгілі соманы өтеуден тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года № 574 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.12.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397325&pos=436;-26#pos=436;-26
2. Кодекс исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан от 6 августа 2001 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.07.2017 г.) / https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30586704&pos=327;-54#pos=327;-54
3. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 года № 19 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.07.2021 г.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34350840&pos=938;-56#pos=938;-56
4. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 127 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.04.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065&show_di=1&pos=866;-26#pos=866;-26
5. Уголовно-исполнительный кодекс Кыргызской Республики от 31 января 2017 года № 17 (Вводится в действие Законом КР от 24 января 2017 года № 10 с 1 января 2019 года) (В редакции Закона КР от 15 мая 2019 года № 62, 10 марта 2021 года № 29, 28 октября 2021 года № 126)// <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111528>
6. Уголовный кодекс Туркменистана от 12 июня 1997 года № 222-I (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.11.2021 г.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286&pos=373;-56#pos=373;-56
7. Уголовно-исполнительный кодекс Туркменистана от 25 марта 2011 года № 164-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.05.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31344356&pos=6;-106#pos=6;-106
8. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года № 2012-XII) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.05.2022 г.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421110&pos=724;-27#pos=724;-27
9. Уголовно-исполнительный Кодекс Республики Узбекистан (утвержден Законом Республики Узбекистан от 25 апреля 1997 года № 409-I) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.05.2022 г.)//https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421376&pos=349;-46#pos=349;-46

ӘОЖ 343.847

Жұмабаев Д.У.*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ-сы***ТҮЗЕУ ЖҰМЫСТАРЫ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫҢ БҰРЫНҒЫ КЕҢЕС
ОДАҒЫНА КІРГЕН МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ
ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түйіндеме.. Бұл мақалада түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаның бұрынғы Кеңес Одағы аумағындағы мемлекеттердің тәжірибесінде қолданылу ерекшеліктері мазмұндалған. Атап айтқанда келесідей мемлекеттердің қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамалары талданды: Грузияның, Азербайжанның, Ресейдің, Беларусьтің, Арменияның және Украинаның.

Аталған жаза түрінің ерекшелігі, ол жаза түрі бұрынғы Кеңес Одағына кірген бірқатар мемлекеттерде ғана қолданылады, ондай мемлекеттердің қатарында Қазақстанда бар.

Осы мемлекеттердің қылмыстық және қылмыстық атқару заңнамаларының түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаға қатысты сәйкес ережелерін талдау арқылы ұлттық жазалар жүйесіндегі түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаны белгілейтін нормаларды жетілдіруге қажетті ұсыныстар қалыптастыруға болады.

Айта кету қажет бұл мемлекеттердің аталған жаза түрін қолдану бойынша салыстырмалы талдаудан түзеу жұмыстары жазасының қазақстандық нұсқасы ерекше деген қорытынды жасауға болады.

Кілт сөздер: түзеу жұмыстары, қылмыстық жаза, жазаны атқару, мерзім, жалақы, өтеу, сотталған.

**ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ
ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ В ПРАКТИКЕ ГОСУДАРСТВ,
ВОШЕДШИХ В БЫВШИЙ СОВЕТСКИЙ СОЮЗ**

Аннотация. В данной статье изложены особенности применения уголовного наказания в виде исправительных работ в практике государств на территории бывшего Советского Союза. В частности, проанализировано уголовное и уголовно-исполнительное законодательство следующих государств: Грузии, Азербайджана, России, Беларуси, Армении и Украины.

Особенностью данного вида наказания является то, что он применяется только в ряде государств, входивших в бывший Советский Союз, среди которых есть и Казахстан.

Анализируя соответствующие положения Уголовного и Уголовно-исполнительного законодательства этих государств относительно уголовного наказания в виде исправительных работ, можно сформировать необходимые

предложения по совершенствованию норм, устанавливающих уголовное наказание в виде исправительных работ в национальной системе наказаний.

Следует отметить, что из сравнительного анализа этих государств по применению данного вида наказания можно сделать вывод, что казахстанский вариант наказания в виде исправительных работ уникален.

Ключевые слова: исправительные работы, уголовное наказание, исполнение наказания, срок, заработная плата, отбывание, осужденный.

FEATURES OF THE APPLICATION OF PUNISHMENT IN THE FORM OF CORRECTIONAL LABOR IN THE PRACTICE OF STATES THAT ENTERED THE FORMER SOVIET UNION

Annotation. This article describes the features of the application of criminal punishment in the form of correctional labor in the practice of States on the territory of the former Soviet Union. In particular, the criminal and penal enforcement legislation of the following states was analyzed: Georgia, Azerbaijan, Russia, Belarus, Armenia and Ukraine.

The peculiarity of this type of punishment is that it is applied only in a number of states that were part of the former Soviet Union, among which there is Kazakhstan.

Analyzing the relevant provisions of the Criminal and Penal Enforcement legislation of these States regarding criminal punishment in the form of correctional labor, it is possible to form the necessary proposals for improving the norms establishing criminal punishment in the form of correctional labor in the national system of punishments.

It should be noted that from the comparative analysis of these states on the application of this type of punishment, it can be concluded that the Kazakh version of punishment for correctional labor is unique.

Keywords: correctional labor, criminal punishment, execution of punishment, term, salary, serving, convicted.

Түзеу жұмыстары түріндегі жазаның құқықтық табиғатын түсіну үшін, бұл жаза түрінің басқа мемлекеттерде қолданылу тәжірибесін талдау қажетті. Айта кету қажет бұл жаза түрі тек қана бұрынғы Кеңес Одағына мүше болған елдерге тән, ал қалған алыс шетел мемлекеттерінде аталған жаза түрі мүлдем орын алмаған. Осы аталған жағдайға байланысты бұрын Кеңес Одағына мүше болған мемлекеттердің аталған жазаны қолданудағы тәжірибесіне талдау жүргіземіз.

Бұл жаза түрі бұрынғы Кеңес Одағына кірген мемлекеттердің ішінде Молдова Республикасында, Балтық теңізі жағалауындағы мемлекеттерде Литва Республикасында, Латвия Республикасында, Эстония Республикасында қолданылмайды, ал қалған мемлекеттердің жазалар жүйесінде орын алған.

Сондай мемлекеттердің бірі болып Грузия танылады. Грузияның Қылмыстық кодексінің 45-бабында түзеу жұмыстары түріндегі жазаға қатысты ережелер белгіленген және ол ережелер жазаның нақты мерзімдеріне, жалақыдан ұсталатын соманың мөлшеріне, сондай-ақ жазаны өтеуден жалтарудың құқықтық салдарына қатысты мәселелерді қарастырған[1]. Бұл жазаның төменгі

шегі екі ай, ал жоғарғы шегі екі жыл мерзімнен тұрады, өтелу орны сотталғанның жұмыс орны болып табылады, ал сотталғанның жалақысынан ұстап қалынатын сома мөлшері жалақының бес және жиырма пайызы аралығында.

Ал жазаны орындау және өтеу тәртібіне қатысты мәселелер «Қамауға алумен байланысты емес жазаларды орындау тәртібі және пробация туралы» Грузияның Заңында қарастырылған[2]. Осы Заңның IX-тарауы осы жазаны орындау және өтеу тәртібін белгілейді. Түзеу жұмыстары жазасын орындаушы орган ретінде пробация бюросы танылады. Пробация бюросы сот үкімінің көшірмесін өзінің орындауына алғаннан кейін сотталған тұлғаның жұмыс орны әкімшілігіне оның жалақысынан сот үкімінде белгіленген мөлшердегі ұстап қалуды жүргізуді талап етеді. Осы жалақыдан ұстап қалуды жүргізуіне байланысты сотталғанның жұмыс орны әкімшілігіне бірқатар міндеттер жүктеледі:

- сотталғанның жалақысынан уақтылы және дұрыс ұстап қалу жүргізу;
- ұстап қалынған соманы белгіленген тәртіпте аудару;
- сотталғанның жүріс-тұрысына бақылау жүргізу;
- сотталғанға қатысты көтермелеу немесе жазалау шараларын қолдану және ол туралы пробация бюросына хабарлау;
- сотталғанды басқа лауазымға ауыстырғандығы немесе оны жұмыстан шығарғандығы туралы пробация бюросын хабарлау[2].

Сотталған тұлғаға жазаны өтеу кезінде жұмыстан шығуға тыйым салынады, тек негізді жағдайлар орын алғанда және пробация бюросының келісімі болған жағдайда ғана жұмыстан шығуға жол беріледі.

Сонымен қатар жұмыс орнының жоқтығына байланысты немесе басқа да дәлелді себептерге байланысты жазаны әрі қарай орындау мүмкін болмаса, Пробация ұлттық агенттігі өзі құрған кәсіпкерлердің немесе кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырушы заңды тұлғаның көмегімен ондай сотталғандарды жұмыспен қамтамасыз етеді. Ал сотталғанның материалдық жағдайы нашарлаған кезде жұмыс беруші және пробация бюросы сотқа жалақыдан ұстап қалудың мөлшерін азайту туралы ұсыныс жасай алады.

Сотталған тұлға жазасын өтеуден өрескел жалтарған жағдайда, оның жазасы бас бостандығынан айыру жазасымен немесе бас бостандығын шектеу жазасымен ауыстырылуы мүмкін, бұл жерде түзеу жұмысының бір күні бас бостандығын шектеудің бір күніне, ал түзеу жұмысының үш күні бас бостандығынан айырудың бір күніне тең деген есеппен ауыстырылады.

Байқап отырғанымыздай, түзеу жұмыстары түріндегі жазаның грузиялық нұсқасына Кеңестік заманда аталған жазаға қатысты орын алған тәжірибе елеулі ықпалын тигізген. Жазаның мерізіміне, ұстап қалу мөлшеріне, жазаны өтеу орнына және т.б. қатысты ережелер Кеңестік кезеңдегі қылмыстық және еңбекпен түзеу заңнамаларында орын алған ережелерден бастау алған десек қателеспейміз. Мұндай үрдіс бұрынғы Кеңес Одағы аумағындағы мемлекеттердің заңнамаларында орын алады.

Арменияның Қылмыстық заңнамасында[3] түзеу жұмыстары жазасы негізгі жаза түрі ретінде белгіленген. Армяндық нұсқадағы бұл жазаның ерекшелігі жазаны өтеу орнында, егер осы жаза түрін өздерінің жазалар

жүйесінде қарастыратын басқа мемлекеттердің басым көпшілігінде, оның ішінде Қазақстанда аталған жаза түрін орындау ретінде сотталғанның негізгі жұмыс орнын қарастырған, ал Арменияда түзеу жұмыстары сотталғанның жұмыс орнынан басқа осы жаза түрін орындайтын органмен белгіленетін сотталғанның тұрғылықты ауданынан басқа жердегі жұмыс орны қарастырылуы мүмкін. Осы жерден Кеңестік кезеңде қолданылған ережелердің сақталғандығына байқауымызға болады.

Азербайжандық жазаларды қолдану тәжірибесінде де аталған жаза түрі қолданылады, бұл елдің Қылмыстық заңы бойынша жазаның мерзімі екі айдан екі жылға дейінгі мерзімді қамтиды, жалақыдан ұстау мөлшеріде басқа мемлекеттердегі секілді бес пайыздан жиырма пайызға дейінгі мөлшерден тұрады. Жазаның орындау сотталғанның жұмыс орны бойынша жүзеге асады. Бұл жаза түрін реттеудегі ерекшелік осы жаза түрінің қандай санаттағы тұлғаларға қатысты қолданылмайтындығы туралы ереже белгіленген, ондай тұлғалар қатарында бірінші дәрежелі мүгедектермен әскери қызметкерлер қарастырылған[4].

Сондай-ақ егер жазаны өтеу барысында сотталған тұлға өзінің бұрынғы жұмыс орнынан жұмыстан шықса және еш жерде жұмыс жасамайтын болса, жазаны орындаушы сотталғанға үш ай ішінде жұмысқа орналасуды ұсынады, қажет болған жағдай оған жұмысқа орналасуға көмектеседі. Ал егер дәлелсіз себебтерге байланысты жұмысқа орналаспаса, сотталғанға қатысты шара қолданады. Жұмыссыз сотталған жұмыспен қамту органына есепке тұруға міндетті және ол орган ұсынған жұмыстан бас тартуға құқығы жоқ[5]. Түзеу жұмыстары жазасын өтеуші сотталған еңбек занамасында белгіленген демалысты пайдалануға құқылы және оның осы жазаны өтеу мерзімі оның жалпы жұмыс өтілім мерзіміне саналады.

Сонымен қатар сотталған тұлға қосымша жұмыс жасайтын болса, оның қосымша жұмыс бойынша алатын жалақысынан да ұстау жүргізіледі. Ұстап қалу келесідей сомалардан жүргізілмейді:

- зейнетақыдан;
- жәрдемақылардан;
- бір рет берілетін төлемдерден;
- іссапарға баруына байланысты өтемақы ретінде төленетін жалақы жүйесінде қарастырылмаған төлемдерден;
- өзгеде төлемдерден[5].

Азербайжан қылмыстық-атқару заңнамасында белгіленген түзеу жұмыстары түріндегі жазаны орындауға қатысты ережелердің басым көпшілігі Кеңестік заманнан келе жатқан ережелер болып табылады.

Аталған жаза түрін қолдануда украиналық тәжірибенің де өзіндік ерекшелігі бар. Жаза мерзімі төменгі шегі алты ай, ал жоғарғы шегі басқа мемлекеттердегі сияқты екі жылды құрайды. Осы жаза түріне сотталған тұлғаның жалақысынан ұстап қалу мөлшерінің төменгі шегі он пайызды құраса, жоғарғы шегі басқа мемлекеттерде бекітілгендей, жиырма пайызды құрайды. Ал осы жаза түрлері тағайындалмайтын тұлғалардың шеңбері басқа

мемлекеттермен салыстырғанда өтек кең десек болады. Атап айтқанда бұл жаза келесідей тұлғаларға қатысты тағайындалмайды:

- екі қабат әйелдерге;
- бала күтіміне байланысты демалыстағы әйелдерге;
- еңбекке жарамсыз тұлғаларға;
- он алты жасқа толмаған тұлғаларға;
- зейнет жасына жеткен тұлғаларға;
- әскери қызметшілерге;
- Украинаның Арнайы байланыс және ақпаратты қорғау мемлекеттік қызметіне;
- құқыққорғау органдарының қызметкерлеріне;
- нотариустарға;
- жеке сот орындаушыларына;
- судьяларға;
- прокурорларға;
- адвокаттарға;
- мемлекеттік қызметкерлерге;
- жергілікті өзін-өзі басқару органдарының лауазымды тұлғаларына[6].

Украина Қылмыстық-атқару кодексінің 9-тарауы осы жаза түрін өтеу және орындау тәртібіне арналған. Жазаны өтеу барысында сотталған тұлғаға еңбек құқығын шектеумен қатар, жүріп-тұруына қатысты шектеу белгіленуі мүмкін. Атап айтқанда Украина Қылмыстық-атқару кодексінің 42-бабының 4-тармағына сәйкес осы жаза түріне сотталған тұлғаларға пробация органдарының келісімінсіз Украинаның аумағынан тыс жерлерге кетуге тыйым салынады[7].

Беларусь Қылмыстық заңнамасы бойынша түзеу жұмыстары алты айдан екі жылға дейінгі мерзімге тағайындалады және сотталғанның жұмыс орны бойынша өтеледі. Осы жаза бойынша сотталғанның жалақысынан ұстап қалу сомасы оның он пайызынан жиырма бес пайызына дейінгі соманы құрайды, бірақ ол ай сайынғы бір базалық өлшемнен төмен болмауы тиіс[8]. Аталған жазаны тағайындауға болмайтын тұлғалардың түрлеріде әртүрлі, атап айтқанда ондай тұлғалар қатарында шетел азаматтары да, Беларусь Республикасында тұрақты тұрмайтын азаматтығы жоқ тұлғаларда, тұрақты жұмысы жоқ туберкулездің ашық нысанымен ауыратын тұлғаларда бар[9].

Беларусьтің Қылмыстық-атқару заңнамасының 7-тарауы түзеу жұмыстары жазасын орындау тәртібіне арналған. Осы жаза түрін белгілейтін сот үкімі күшіне енгенге дейін сотталушы тұлға жұмыссыз қалған жағдайда оған он бес күндік мерзім ішінде өз бетімен жұмыс табу ұсынылады, ал егер аталған мерзім ішінде жұмыс таба алмаса, жергілікті жерлердегі еңбекпен қамту органдарында тіркеледі. Мұндай органдар ұсынған жұмыстардан аталған жаза түріне сотталған тұлғалардың бас тартуына құқықтары жоқ. Бұл ереже жаза өтеп жүрген сотталғандар жазасын өтеу кезінде жұмыстан шығып қалғанда да қолданылады. Беларусь Қылмыстық заңының ережелерімен осы Қылмыстық-атқару заңының[9] ережелері арасында тағы бір қарама-қайшылық орын алуда, атап айтқанда Қылмыстық кодексте аталған жаза түрі кәмелетке толмағандарға тағайындалмайтындығы белгіленген, ал Қылмыстық-атқару кодексінің 37-

бабының 6-тармағында он сегіз жасқа толмаған аталған жаза түріне сотталғандардың жүріс-тұрысына бақылау жүзеге асырылатындығы туралы ереже белгіленген[9].

Беларусь заңшығарушылары да аталған жаза түріне сотталғандардың материалдық жағдайы нашаралаған жағдайда жалақысынан ұсталатын соманың пайыздық мөлшерін азайту мүмкіндігін қарастырған.

Ресейлік тәжірибеде аталған жаза түріне қатысты басқа мемлекеттердің тәжірибесімен салыстырғанда айырмашылық жоқ деуге болады. Ресейлік Қылмыстық заң бойынша бұл жаза түрі жұмысы бар тұлғаларға қатысты да, жұмысы жоқ тұлғаларға қатысты да тағайындалады, егер жұмысы бар тұлғаға тайғайындалатын болса, жаза оның жұмыс орнында өтеледі, ал егер жұмысы жоқ тұлғаға қатысты тағайындалса, жаза қылмыстық-атқару инспекциясымен келісе отырып, жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен анықталатын, бірақ сотталғанның тұрғылықты мекен-жайы орналасқан аудан шегіндегі жұмыс орындарында өтейді. Жалақыдан ұстап қалу сомасының төменгі мөлшері бұл елдеде ең төмен болып саналады және бес пайызды құрайды, ал жоғарғы шегі жиырма пайызды құрайды. Жаза түрі тағайындалмайтын тұлғалар ішінде әскери қызметкерлерде қарастырылған, бірақ олардың түрлері нақтыланған, атап айтқанда әскерге шақыру бойынша әскери қызметін өтеп жатқан әскери қызметшілерге, егер олар сот үкімі шығарылған сәтте заңмен белгіленген шақыру бойынша әскери қызметінің мерзімін өтеп болмаса, сондай-ақ қатардағы және сержанттық құрамдағы әскери лауазымдарда контракт бойынша әскери қызметін өтеушілерге тағайындалмайды[10].

Ал аталған жазаны орындау және өтеу тәртібіне қатысты мәселелер бойынша ережелер РФ Қылмыстық-атқару кодексінде[11] қарастырылған. Ресейде де аталған жазаны орындау бойынша ерекшеленетіндей тетіктер белгіленбеген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Уголовный кодекс Грузии / Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ, 41(48), 13/08/1999// <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=236>
2. Закон Грузии «О порядке исполнения наказаний, не связанных с заключением под стражу, и пробации»// <https://matsne.gov.ge/en/document/download/21610/29/ru/pdf>
3. Уголовный кодекс Республики Армения/Принят 18.04.2003//<http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show#9>
4. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 года № 787-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353&pos=776;-43#pos=776;-43
5. Кодекс Азербайджанской Республики об исполнении наказаний (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 года № 908-

IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.05.2020 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420206&pos=350;1#pos=350;1

6. Уголовный кодекс Украины от 5 апреля 2001 года № 2341-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418109&pos=429;-47#pos=429;-47

7. Уголовно-исполнительный кодекс Украины от 11 июля 2003 года № 1129-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.03.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418034&pos=430;-48#pos=430;-48

8. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.01.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&pos=553;-54#pos=553;-54

9. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь от 11 января 2000 года № 365-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.05.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414827&pos=356;-2#pos=356;-2

10. "Уголовный кодекс Российской Федерации" от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 25.03.2022) // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

11. "Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации" от 08.01.1997 N 1-ФЗ (ред. от 21.12.2021) // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_12940

УДК 459. 01

Избасарова К.Ж.

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының аға оқытушысы, з.ғ.м.

Таужанова Р.Ж.

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының профессоры, з.ғ.к.

Кокешбаева М.Р.

Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының аға оқытушы, қ.м.

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАЗАНЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Түйіндеме.. Бірқатар жағдайларда қылмыстық ұйымдар қатарлас экономикаға немесе айтарлықтай көлемдегі «қара» нарық экономикасына негізделген бәсекелесетін билік құрылымдарын құрады. Олардың мемлекетке және оның өкілдеріне қарсы күш жұмсауға заңмен қарастырылған мемлекеттік монополияға таласатынын білдіреді және олармен келтірілген зиянның көлемі көптеген лаңкестік топтардың қызметінен пайда болатын зиян мөлшерінен айтарлықтай артады. Қылмыстық ұйымдар азаматтық қоғамды бұзады, ішкі саясаттағы кернеулікті қайшыластырады, мемлекеттік басқару мен құқықтық тәртіп сақталуына қатер төндіреді. Егер үкімет әлсіреген немесе тұрақсыз болса, олардың қызметі аса қауіпті. Мемлекеттік басқарудың әлсіздігі немесе олармен

күрес жүргізу бойынша жартылай күш салу жағдайында қылмыстық ұйымдар өз ықпалының көлемін және өз күшін сезінген сайын, осындай топтардың үкіметтік құқық қорғау шараларын бейтараптандыруға ғана бағытталған.

Қылмыстық ұйымдар мемлекетпен тікелей тайталасуға бара бермейді. Баламалы жолдардың бірі – құқық қорғау шараларын бейтараптандыру мақсатында мемлекеттік билік органдарына ену немесе оларды сыбайлас жемқорландыру. Жалпы мақсат – үкімет бетімен жіберуші позицияға тұрып, осындай ұйымдарға қатысты немесе оның қызметін жою үшін күрделі шаралар қолданбайтын жағдай жасау.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАКАЗАНИЙ ЗА ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Аннотация. Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности не даёт общего определения «организованная преступность». В ней используется операционалистский подход, при котором сложное явление определяется путём описания составляющих его самостоятельных элементов.

Организованные преступные формирования разнообразны, имеют как географическую, так и национальную специфику, и различаются по степени глобализации: они могут действовать в пределах одного города, страны и даже выходить за пределы отдельных государств, становясь транснациональными.

Организованная преступность достаточно часто устанавливала международные контакты, однако до середины XX века эти связи были нерегулярными и обычно кратковременными, их расцвет начался лишь после того, как интернационализация экономики и распространение торговли нелегальными товарами (наркотики, оружие, «живой товар») привели к значительному росту доходов от трансграничных преступных операций..

Помимо перемещения через границы нелегальных товаров (в первую очередь наркотиков), интернационализация организованной преступности связана со стремлением преступных формирований выбрать для себя юрисдикции, где системы уголовного правосудия действуют недостаточно эффективно, где достаточно легко осуществляются операции по легализации преступных доходов (например, «налоговые убежища»).

COMPARATIVE ANALYSIS OF PUNISHMENTS FOR OFFENSES

Annotation. The United Nations Convention against Transnational Organized Crime does not provide a general definition of "organized crime. It takes an operationalist approach in which a complex phenomenon is defined by describing its constituent elements in their own right.

Organized crime is diverse, with both geographical and national specificities, and varies in the degree of globalization: it can operate within a single city or country and even transcend the boundaries of individual states, becoming transnational.

Organized crime established international contacts quite often, but until the mid-20th century these connections were irregular and usually short-lived; they began to

flourish only after the internationalization of the economy and the spread of trade in illegal goods (drugs, weapons, "live goods") led to a significant increase in the proceeds of cross-border criminal operations.

In addition to the cross-border movement of illegal goods (primarily drugs), the internationalization of organized crime is related to the desire of criminal groups to choose jurisdictions where criminal justice systems are not effective enough and where money laundering operations can easily take place (e.g., tax "tax shelters").

Біріккен Ұлттар Ұйымының ұйымдасқан қылмыскерлікпен күресі. Ұйымдасқан қылмыскерлік – мемлекет пен қоғам үшін анағұрлым талқыланушы қылмыс түрі. Өл өзінің басқа құрылымды элементтеріне басқарушы ықпал етеді, қоғамдағы тек экономикалық ғана емес, әлеуметтік, моральдық – психологиялық, әлеуметтік - мәдени процестерге де айтарлықтай әсер етеді.

Ұйымдасқан қылмыскерліктің мемлекетпен де, қоғаммен де бақыланбайтын қаржылай және экономикалық зор мүмкіндіктер бар. Оның мемлекет пен қоғамды тонау арқылы зор табыс табу мақсатында мемлекетке тойтарыс беру және ішкі басқару жүйесі бар. Қылмыскерлік қоғамдастықтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, қазіргі заманға сай материалдық – техникалық құралдармен жабдықталған жауынгерлік құрылымдары, өзгешіл күш құрылымдары құрылған. Қылмыстық құрылымдар экономикалық және ғылыми қызметтің түрлі саласындағы мамандарды, құқықтық және басқа да мәселелер бойынша кеңесшілерді ұстауға қабілетті. Қазіргі уақытта ұйымдасқан қылмыскерліктің мемлекеттік органдарда, мықты және ықпалды позицияларды, уәкілетті құрылымдарда өз мүдделерін қорғайтын қуатты аппараты бар.

Алайда жалпы алғанда бұл құбылыс заңсыз тауарлармен қызметтер нарығын құру және пайдалану жолымен қаржылай табыс және билікке қол жеткізетін, ішкі құрылым ұйымдарымен және басқа да топтармен кең көлемде жүзеге асырылатын күрделі қылмыстық қызмет түрлері ретінде сипатталған. Бұл қылмыстар, көбінесе мемлекеттік шекаралардың сыртына шыққан қоғамдық және саяси қайраткерлердің сыбайлас жемқорлығымен, пара алуымен немесе құпиялы мәмілелермен және үркітумен, қорқытумен, зорлық – зомбылықпен байланысты.

Оған қоса, ұйымдасқан қылмыскерлік нарықтағы заңды кәсіпкерлік нарықтағы заңды кәсіпкерлік қызметке ұқсас қылмыстық дүниені оңтайлы қайта ұйымдастыру процесі ретінде анықталады. Бірақ қылмыстық кәсіпкерлік қызмет өз мақсаттарына қол жеткізу үшін заңсыз тауарлармен және қызметтермен мәмілелер жасау, нарықта монополия орнату, соттық қудалау тәуекелдігін азайту үшін бәсекелестерге және құқық қорғау органдарына қатысты сыбайлас жемқорлықты және қорытуды пайдалану секілді өзгешіл заңсыз қызмет түрлеріне қатысады.

Қылмыскерлік кеңейіп ғана қоймай, табысты да болуда. Ұйымдасқан қылмыскерліктің интернационалдануы есірткі дәрілерді, ұрланған дәрілерді, ұрланған заттарды, қару жарақты және басқа да заңсыз тауарлар мен қызметтерді сату нарықтары кеңейінде көрініс алып жаты, олар бүкіл әлемде қапталған қылмыстық коммерциялық ұйымдар желісі арқылы

жеткізіліп, жүзеге асырылады. Осы мәмілелердің көлемі жүздеген миллиард долларды құрайды, ол көптеген елдердің ұлттық бюджетінен біраз артық.. Олардың өзіндік ішкі тіршілік ережелері, мінез – құлық қағидалары және олар құқыққа қайшы әрекеттердің көптеген түрлерімен өзгешеленеді. Басқа түріне кәсіпқойлар жатады. Осындай ұйымдардың мүшелері белгілі бір қылмыстық ой – жоспарды орындау мақсатында бірігеді. Осындай түрдегі ұйымдар тұрақты емес және олардың құрылымы дәстүрлі түрдегі ұйымдардай қатаң емес. Кәсіпқойлар тобын жалған ақша жасаушылықпен автокөлік ұрлаумен, қарақшылықпен қиянат көрсетумен т.б. айналысатын жасақтар жатады. Кәсіпқой қылмыстық ұйымның құрамы үнемі өзгеріп тұруы мүмкін және оның мүшелері түрлі бірқилы қылмыстық ұйымның құрамы үнемі өзгеріп тұрады. Оған қоса белгілі бір аймақтарды бақылайтын көптеген ұйымдасқан топтар бар.

БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік кеңесі қылмыскерліктің алдын алу және қылмыстық сот төрелігі бойынша комиссияның екінші сессиядағы БҰҰ бас хатшысының «Ұйымдастырылған қылмыстық қызметтің жалпы қоғамға әсері» атты баяндамасында ұйымдастырылған қылмыстық қызметке жалпы сипаттама берілген. Оның ішінде осы құбылыстың сипатын түсіндіретін көрсеткіштер тізімі берілген:

- ұйымдасқан қылмыскерлік экономикалық негізде біріккен қылмыстық тұлғалар құрылымдарының әрекеттері. Осы топтар орта ғасырлық Еуропада болған феодализм дәуіріндегі бандаларға өте ұқсас. Олар экономикалық пайданы заңсыз қызметтер мен тауарларды ұсыну арқылы немесе заңды қызметер мен тауарларды заңсыз формада ұсыну арқылы табады.

- ұйымдасқан қылмыскерлік құпиялы қылмыстық қызметке ниеттенеді, оның барысында иерархиялы құрылған құрылымдар көмегімен заңсыз әрекеттердің көмегімен заңсыз әрекеттердің жоспарлануы және жүзеге асырылуы немесе заңсыз құралдар арқылы заңды мақсаттарға қол жеткізу реттеледі;

- ұйымдасқан қылмыстық топтарда тұтынушыларға заңсыз тауарлар мен қызметер ұсынуға жартылай немесе толық монополия орнату үрдісі бар, өйткені осылайша анғұрлым жоғары табыс табу кепілдендіріледі [1].

Заңсыз қылмыстық топтар көптеген табысы мол заңды қызмет түрлерінде енеді. Ұйымдасқан қылмыскерліктің қазіргі түсінігіне жан – жақты талдама БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік кеңесімен өткізілген Ұйымдасқан трансұлттық қылмыскерлік бойынша ішкі істер министрліктері деңгейінде өткізілген дүниежүзілік конференцияда беріледі. Конференцияның анықтамалық құжатында, нақты айтқанда «ұйымдасқан қылмыскерлік» термині қолданылатын шарттар анықталған:

- біршама тұрақты негіздегі құқыққа қайшы қызметке қатысу мақсатымен біріктірілген тұлғалар қылмыстық ұйымның мүшесі болып саналады. Әдетте олар заңмен тыйым салынған тауарлармен қызметтерді немесе заңсыз арналар бойынша (мысалы алдау немесе залымдық нәтижесінде) түсетін заңды тауарларды ұсынып, қылмыстық кәсіпкерлік қызметпен айналысады. Ұйымдасқан қылмыскерлік үнемі заңмен тыйым салынған салалардағы заңды нарықтық операциялардың жалғасы болып табылады. Оның бөлек күшті

жақтары заңды нарықтағы кәсіпкерлік қызметте басшылық алынатын негіз қалаушы пайымдармен шарталады: нарықтағы қол жеткізілген орынды сақтау және кеңейту;

- ұйымдастырылған қылмыстық топтардың заңмен тыйым салынған тауарлар мен қызметтерді ұсыну бойынша қызметті айтарлықтай дәрежедегі бірлесімі және ұйымдастыруды талап етеді.

Бірқатар жағдайларда ұйымдасқан қылмыскерлік иерархиялық көрсеткіш бойынша құрылған ірі ұйымдар түрінде көрініс алады, олардың құрылымы дәстүрлі корпоративтік бірлестіктерге ұқсас. Бірақ ұйымдасқан қылмыскерлік ұйымдардың нақты белгілі бір құрылымы болмайды, олар көлемі бойынша айтарлықтай ірі емес, икемділігімен, авантюризммен, тез дағдылану қабілетімен ерекшеленеді.

Ұйымдасқан қылмыскерліктің шынайы күші және тиімділігі оның аморфтылығымен шатталған. Рәсімделген корпоративтік құрылымдарға қарағанда, ұйымдасқан қылмыскерлік қоғамдағы әлеуметтік байланыстар желісіне ұқсайды. Жақсырақ түсіну үшін бұл құрылымдарды шағын не ірі ұйымдарға немесе рәсімделген құрылымдарға не бейресми желелерге бөлу тарапынан емес, шағын құрылымдар ірі құрылымдарға, ал бір желідегі икемді ұйымдар бюрократиялық құрылымдарға үзіліссіз айналуы тарапынан емес, шағын құрылымдар ірі құрылымдарға, ал бір желідегі икемді ұйымдар бюрократиялық құрылымдарға үзіліссіз айналуы тарапынан қарастырған жөн. Кейбір топтар бір деңгейдегі қалыптасқан иерархиялық құрылымның элементтерін анағұрлым төмен деңгейлеріндегі қарым – қатынастардың икемді жүйесімен үйлестіре алады.

Жоғарыда көрсетілген халықаралық әдістемелерге ұйымдасқан қылмыскерлік әлеуметтік мимикрияның жоғары деңгейін иеленгендігін қосқан жөн:

- ұйымдастырылған қылмыстық құрылымдар, күрделі әлеуметтік өзін - өзі басқаратын және өзін - өзі өндіретін құбылыс бола тұра, қылмыстық әдет – ғұрыппен, қылмыстық актілермен қатар, өз қызметіне құқық бұзушылармен де, заңға бағынышты азаматтармен де жасалған құқыққа қайшы және заңды әлеуметтік әрекеттердің көп деңгейлі және тармақталған жүйесін кіргізеді;

- ұйымдастырылған қылмыстық құрылымдар әлеуметтік институттардың дисфункциясымен тікелей байланыста дамып, тарихи кезеңде нақты аймақта заңсыз және заңды жолдармен белгілі бір объективті

қоғамдық қажеттіліктерді қамтамасыз етеді;

- ұйымдастырылған қылмыстық құрылымдар қоғамдық қатынастарды рефорсалау кезеңі ішінде қылмыстық немесе делинквентті болып табылмайтын белгілі бір әлеуметтік топтардың нақты саяси және экономикалық мақсатарына қол жеткізу құралы ретінде қолданылуы мүмкін.

Ұйымдастырылған қылмыстық құрылымдар қызметі кеңеюінің өзі қоғам үшін ең қатерлі қауіпті тудырып отыр. Ұйымдасқан қылмыскерлік қоғамның түбегейлі негізі ретінде қызмет ететін құқықтық және саяси сипаттағы негіз қалаушы құндылықтарды бұзады. Ол қоғамның осы құндылықтар сүйенетін қағидаларын жоққа шығарып, өзінің «антиқұқықтарын» құрады. Ұйымдасқан

қылмыскерліктің жұмыс орындарын және адамдардың ауқаттылығын қамтамасыз ететін күш ретіндегі және билік құрылымдарының басқару, заң шығару және құқықтық тәртіпті қолдау бойынша функцияларын өзіне алуға қабілетті күш ретіндегі имиджі кез келген қоғамға, оның даму деңгейіне және мәдени негіздеріне қарамастан, әсер ету мүмкін [2].

Сыбайлас жемқорлық немесе заңды билік өкілдерін қорқыту көмегімен ұйымдасқан қылмыскерлік негіз қалаушы институттарды бұзып, оларды әрекеттігінен айырады, олар тиімділігін жоғалтқандықтан ғана емес, ұзақ мерзімді болашақта олардың қызметі негізделетін құндылықтардың беделін түсіру арқылы да.

Бірқатар жағдайларда қылмыстық ұйымдар қатарлас экономикаға немесе айтарлықтай көлемдегі «қара» нарық экономикасына негізделген бәсекелесетін билік құрылымдарын құрады. Олардың мемлекетке және оның өкілдеріне қарсы күш жұмсауға заңмен қарастырылған мемлекеттік монополияға таласатынын білдіреді және олармен келтірілген зиянның көлемі көптеген лаңкестік топтардың қызметінен пайда болатын зиян мөлшерінен айтарлықтай артады. Қылмыстық ұйымдар азаматтық қоғамды бұзады, ішкі саясаттағы кернеулікті қайшыластырады, мемлекеттік басқару мен құқықтық тәртіп сақталуына қатер төндіреді. Егер үкімет әлсіреген немесе тұрақсыз болса, олардың қызметі аса қауіпті. Мемлекеттік басқарудың әлсіздігі немесе олармен күрес жүргізу бойынша жартылай күш салу жағдайында қылмыстық ұйымдар өз ықпалының көлемін және өз күшін сезінген сайын, осындай топтардың үкіметтік құқық қорғау шараларын бейтараптандыруға ғана бағытталған жігерден үкіметтің құқық қорғау шараларын бейтараптандыруға ғана бағытталған жігерден үкіметтің орнын басып алуға күш салуға көшуі байқалады.

Қылмыстық ұйымдар мемлекетпен тікелей тайталасуға бара бермейді. Баламалы жолдардың бірі – құқық қорғау шараларын бейтараптандыру мақсатында мемлекеттік билік органдарына ену немесе оларды сыбайлас жемқорландыру. Жалпы мақсат – үкімет бетімен жіберуші позицияға тұрып, осындай ұйымдарға қатысты немесе оның қызметін жою үшін күрделі шаралар қолданбайтын жағдай жасау.

Ұйымдасқан қылмыскерліктен түсетін табыстар үнемі экономиканың басқарылуын қиындатады, себебі олар қоғам шеңберінде ресурстар анағұрлым кең таратылуын қажет ететін жағдайларда инфляциялық қысым асқынуына әсер етуі, экономиканың бөлек секторлары дамуында дисбаланс орнатуы және санаулы ғана тұлғалардың сәндік заттарға шығындарын ұлғайтуы мүмкін.

Оған қоса, «қара» нарық экономикасы салық базасы қысқаруын шарттаған сайын, ол заңды экономикаға зарарлы әсер тигізеді және дамыту саласындағы жігерді және экономиканы теңестіру бойынша күш салуды әлсірете алады.

Ұйымдастырылған қылмыстық қызмет нәтижесінде алынған көптеген миллиондық табыстар терең әзірленген ақшаларды жуып – шаюға тырысу. Соңғы онжылдықтар ішінде ұйымдастырылған қылмыстық қызметтің нәтижесінде пайда болған ірі табыстар осындай енуді міндетті түрде талап етеді. Заңсыз алынған қаражаттар алынуының ашылу тәуекелдігін азайту және операциялар (әсіресе шет елде жүзеге асырылатын операциялар, құрылған

тасымалдау және тарату арналарын ұйымдастырылған құрылымдардың билігіне беру арқылы) жүргізілуін жеңілдету мақсатын көздейді.

Оған қоса, заңсыз алынған қаражатты заңды экономикаға салу, полициямен табыстар тұтқындалуы немесе тауарлар тәркіленуі нәтижесінде жоғалуы мүмкін қауіпті инвестициялар шеңберінен заңсыз алынған қаражаттарды шығарып, оларды заңдастыруға мүмкіндік береді. Қаражаттарын заңды экономикаға бағыттау жолымен қылмыскерлер сырттан қарағанда кәдімгі заңға бағынышты азаматтарға арналғандай болады.

Ұйымдастырылған қылмыстық қоғамдастықтарға кіретін тұлғалардың иелігіндегі кәсіпорындардың заңға бағынышты бәсекелестіктеріне қарағанда артықшылықтары бар, себебі соңғылары алынған табыстардың мөлшерін, өндіріс шығындарын, банктерден алынған несиелер өтелуін ойлауы керек. Оған қоса, ұйымдастырылған қылмыстық құрылымдар осы артықшылығын, қажет болса, зорлық көрсету әдісімен кеңейтуге тырысады. Осындай әдістердің көмегімен монополизацияланған құрылымдар құрылады, ол ұйымдасқан қылмыскерлер бұрынғыданда жоғары табыстар алуына әкеп соғады, ал дәл сол уақытта олардың адал бәсекелестіктері банкроттығын жариялауға мәжбүр болып жатады. Сөйтіп ұйымдасқан қылмыскерліктің заңды экономикаға енуі нарық күштерінің табиғи қызметі бұзылуына әкеп соғады. Ақыр соңында, осының бәрі тұтынушылардың шығындарына әсер етеді, себебі олар қалай болғанда да анағұрлым жоғары баға бойынша ақы төлеуге мәжбүр болады.

Оған қоса, қылмыстық ұйымдар ұлттық және халықаралық деңгейлерде қаржылық және коммерциялық мекемелерге қатер төндіреді.

Парақорлық үшін жауаптылықтың шет мемлекеттердегі көрінісі. Парақорлық қылмысты талдауда тек отандық заңнама нормаларын сараптап, шет мемлекеттердің осы тұрғыдағы заңнама нормаларын салыстырмалы құқықтық зерттеу жүргізбеу үлкен кемшілік болар еді. Француздың атақты заңгері Марк Ансель «Шет ел тәжірибелерін зерттеу заңгерлерге өз елінің заңының табиғатын терең түсінумен бірге, ойлар, пікірлер береді, осы арқылы ел заңдарын жетілдіруге кең өріс ашылады». Біз бірқатар шет мемлекеттердің Қылмыстық кодексінде белгіленген сыбайлас жемқорлық пен парақорлыққа байланысты нормаларға қысқаша тоқтала кетпекпіз. Германия Федеративтік Республикасы Қылмыстық кодексінің 29 –тарауы тұтастай «Лауазымдық қылмыстық іс- әрекеттер» деп аталады [3]. Мұнда парақорлық, лауазымдық қылмыстарға арналған баптар бар. Германияның Қылмыстық кодексі бойынша лауазымдық қылмыстардың субъектісі болып лауазымды тұлғалар, ал пайда табу және парақорлықтың субъектілері болып жария міндеттермен арнайы тапсырмаларды орындауға уәкілетті адамдар танылады. Бұл түсініктің мазмұны Германия Қылмыстық кодексінің II параграфында берілген. Осыған орай, лауазымды адамдар ретінде шенеуніктер мен судьялар, өкімет немесе басқару органдарында мемлекеттік міндетті жүзеге асыратындар болмаса осы қызметті арнайы тапсырмалармен жария міндетті атқаратын лауазымды тұлғалармен қатар, лауазым иесі болып табылмайтын, бірақ заң негізінде өзіне тапсырылған міндетті адал атқаруға арнайы уәкілеттік алған адамдар жатқызылады.

Францияның Қылмыстық кодексі 1982 жылы қабылданған, 1994 жылдан күшіне енген осы кодекс 4 кітаптан тұрады. Осы кодекстің 4 –кітабы «Ұлтқа мемлекетке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар туралы» деп аталады, кітаптың 3-бөлігінің 2- тарауында «мемлекеттік қызметтегілердің мемлекеттік басқару органдарына жасалған қол сұғушылығы туралы» деп аталады. Парақорлыққа байланысты Франция Қылмыстық кодексінде «Адалдық парызын бұзуға байланысты» (432 -10, 432 - 16) деп атлатын баптар бар. Адалдық сертін бұзуға қатысты қылмыстарға заңда көрсетілген негіздерге байланысты деген сылтаумен заңсыз ақша қаражаттарын жинау; пара алу және абыройды саудаға салу; заңсыз пайда табу; мемлекеттік ұйымдар үшін қызмет көрсетулер мен тауар нарығындағы кандидаттардың еріктілік пен теңділік бостандықтарын бұзу; бөтеннің мүлкін заңсыз алу және талан -таражға салу жатады.

Франция Қылмыстық кодексі бойынша жария лауазым иесінің түсінігі берілмеген. Осы елдің Қылмыстық кодексіне сәйкес лауазымдық қылмыстар субъектісі болып өкіметтік билік өкілі, мемлекеттік аппарат органдарының қызметін атқаратындар, аралас түрдегі мемлекеттік ұйымдарда қызмет ететін лауазымды адамдар (егер сол ұйымдарда мемлекет 50 пайыздан жоғары капиталға ие болса) саналады.

Испанияның жаңа Қылмыстық кодексі 1995 жылы қабылданды [4]. Мұнда мемлекеттік қызметшілердің өз өкілдерін пайдаланып жасаған теріс әрекеттеріне кең көлемде түсінік берілген. Қылмыстық кодекстің XIX бөлігі «мемлекеттік өкіметке қарсы қылмыстарға» арналған.

Осы бөлік мемлекеттік қызметшілердің және басқарудағы тұлғалары лауазымдық қылмыстары (404 – 406 баптар), міндеттерін орындамағаны үшін қылмыстық қудалау (407 – 409 баптар), бағынбаушылық және жәрдем көрсетуден бас тарту (410 -412 баптар), құжаттарды сақтау және құпиялықты сақтау және құпиялықты бұзуға байланысты қиянаттар (413 -418 баптар), парақорлық (419 – 431 баптар), беделді пайдалану (428 -431 баптар), ысырап етушілік (432 – 435 баптар), алдау және заңсыз алым (436 – 438 баптар), мемлекеттік қызметшілердің келісімдер жасау және қызмет өкілдігін атқару кезінде шектен шығуына (439 -445 баптар) арналған. Аталған қылмыстардың көпшілігінің субъектісі - лауазымды тұлғаға арнайы түсінік берілмеген. Ал, мемлекеттік қызметшіге заңның тікелей көрсетуімен немесе сайлау қорытындысы нәтижесінде, болмаса тағайындау арқылы мемлекеттік қызметшіге заңның тікелей көрсетуімен немесе сайлау қорытындысы нәтижесінде, болмаса тағайындау арқылы мемлекеттік функцияларды атқарғандар (ҚК 25 – бабы 2 – бөлігі) жатады деп көрсетілген. Сондай – ақ, парақорлық үшін присяжный заседательдер де, сарапшылар да, басқа да жария функцияларды атқаратындар қылмыстық жауапкершілікке тартылады деп көрсетілген.

Польша Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша пара алу термині қолданылмайды. Бірақ, мұндай іс - әрекет жасағандар Қылмыстық кодекстің 228 – бабына сәйкес, мүліктік немесе жеке пайданы жария функцияны атқаруға байланысты аталған үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Ал, *Италия Республикасының Қылмыстық кодексі* 1930 жылы қабылданған, ол 1990 жылғы

заңмен толықтырылған. Осы заңға байланысты лауазымды тұлғалар болып заңдылық, сот немесе әкімшілік функцияларды орындайтын адамдар танылады. Италия Қылмыстық кодексінде парақорлық үшін жауаптылық 317 –бапта, сатып алу 318 -320 баптарда, сатып алуға арандатушылық 323 – бапта қарастырылған. Америка Құрама Штаттарында лауазымдық қылмыстар үшін жауаптылық Федералдық және штат заңдарында көрсетілген. *Ақш Федералдық* заңының 18 заңдар жинағында лауазымды қылмыстар туралы арнайы тарау жоқ, мұндай іс - әрекеттер туралы жауаптылық заңның «Парақорлық, арам пайдалар немесе жария биліктегі өз қызметін теріс пайдалану» (I - тарау), «Лауазымдық тұлғалар және жалдамалы қызметшілер» (93 - тарау), «Қорқытып талап ету және қорқыту» (41 - тарау), «Сайлау және саяси іс - әрекеттер» (29- тарау) деп аталатын бөліктерінде реттелген. Осы заңдарға сәйкес пара алудың субъектісі болып АҚШ конгресінің мүшелері, АҚШ атынан әрекет ететін тұрақты комиссия мүшелері, қызметшілер, жалдамалы қызметшілер, атқарушы өкімет органдарының ресми функциясын атқаратын адамдар, присяжныйлар, сайлау арқылы немесе ресми түрде тағайындалған жария биліктің лауазымды тұлғалары, заң шығарушылық немесе атқару органдарының қызметшілері (ақылы немесе ақысыз) егер олар жылына 130 күннен кем емес осындай қызметтер атқарса танылады.

АҚШ – тың үлгі қылмыстық субъектісіне «жария қызметшілер» немесе «партиялық лауазымдық тұлғалар» да жатқызылған, әр штаттың қылмыстық заңы бұл қағиданы өз ерекшеліктеріне қарай қабылдаған..

Көптеген шет мемлекеттер парақорлықтан басқа да сыбайлас жемқорлық жөнінде де арнайы заңдар қабылданып, қылмыстық жауаптылықты көздеген. Мысалы, АҚШ – та 1990 жылы 17 қазанда «Үкімет шенеуніктері мен қызметшілерінің этикалық мінез – құлық принциптері туралы», 1978 жылы «Үкімет шенеуніктері мен қызметшілерінің қызметшілерінің этикалық мінез – құлық принциптері туралы», 1978 жылы «Үкімет мекемелеріндегі этика туралы» заң, Ұлыбританияда «Азаматтыққызмет мәртебесі туралы», Герман Федералдық Республикасында «Мемлекеттік қызмет туралы» Федералдық заң, Францияда «Мемлекеттік қызметтің бас статусы туралы» заң (1946 ж.) бар.

АҚШ – тың нормативтік актілерінде шенеунікке мемлекеттік қызметен басқа ақылы қызметті атқаруға шектеу қойылған, қызмет өкілдерін пайда табу көзіне айналдырмауға, кез келген сыйлық, сияпат алуға тиым салынған, осындай ұйымдардың затарын жеңілдікпен сатып алуға болмайды. Бұл елдің заңдары бойынша мемлекеттік қызметшілер өзіне ұсынылған кез келген сыйлықтан бас тартуы керек.

Швейцария Қылмыстық кодексінде әр түрлі сыйлықтарды алғаны үшін (316 бап) қылмыстық жауаптылық арнайы көрсетілген. Италия Қылмыстық кодексінде қызмет өкілдігін пайдаланып, жемқорлыққа жол бергені үшін (319 - бап) қылмыстық жауаптылық нормасы бар. Ұлыбританияда «Сыбайлас жемқорлықты тойтару түрлері » туралы заң бар. Бұл заң 1889 жылы қабылданып 1906, 1916 жылдары толықтырылған. Аталған заң бойынша мемлекеттік келісім -- шартты жеке компаниялармен байланыстыру мәселесінде жемқорлыққа жол берген қызметшілер қатаң жазаланды.

Нидерланды Республикасының қылмыстық заңы бойынша сыбайлас жемқорлық жөнінде арнайы баптар бар. Бұл мемлекеттің заңында жемқорлыққа сыйақы алғандар 362 – бап, сол сыйақыны бергендер 177 –бап бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Жеке сектордағы жемқорлық іс - әрекеттер үшін жауаптылық осы елдің Қылмыстық кодексінің 328 –бабында арнайы белгіленген.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстық құқықтық норма АҚШ – тың федералдық деңгейдегі заңдарында жан – жақты қамтылған. АҚШ заңдар жинағынан 2 және 93 тарауларында, «Үкіметтегі этика жөніндегі» 1928 жылғы, «Ірі алаяқтық туралы» 1988 жылғы, «Сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі » 1989 жылғы заңдарында және жекелеген штаттардың Қылмыстық кодексінде жемқорлық қылмыстардың жалпы және арнайы нормалары әдейілеп көрсетілген. Құрама Штаттар заңына сәйкес мемлекеттік қызметші немесе заң шығарушы, атқарушы, сот билігі саласында істейтін лауазымды тұлғалар тек заңда көрсетілген реттерде ұйымдар мен басқалардың мүддесіне қызмет көрсетеді. Бұл шартты бұзған кінәлі адамдар 5 мың доллардан аспайтын айыппұл немесе 1 жылдан аспайтын мерзімге бас бостандығынан айыру жазасына, болмаса көрсетілген екі жазаға қатар тартылуы мүмкін.

Америкалық қылмыстық - құқықтық доктрина парақорлықты төрт түрге бөледі. Олар: жария әкімшілік қызметіне қол сұққаны үшін парақорлыққа бару; коммерциялық парақорлық; кәсіподақ қызметіне байланысты прарақорлық; спорт саласындағы парақорлық. Штаттардың Қылмыстық кодексінде бұл доктриналар одан әрі жетілдірілген. Нью – Йорк штатының Қылмыстық кодексі жария мемлекеттік қызметке байланысты пара алу немесе партиялық лауазымға байланысты пара алу, сондай – ақ куәгер мен алқа заседательдерінің пара алуы деп парақорлық түрлерін даралап көрсеткен. Яғни, осы заң пара алу жауаптылығын лауазымды адамның қызмет өкілдігін теріс пайдаланып, бұрынырақ жасаған жақсылығы, жария мемлекеттік қызметшілерге өз құзіреті шеңберінде заңды әрекеттерді жүзеге асырғаны үшін параны алғыс ретінде беру деп жіктелген [5].

АҚШ үлгі Қылмыстық кодексінде жауапты жария қызметшілердің әр түрлі сыйлықтар алғаны үшін қылмыстық жауаптылық түрлері көрсетілген.

Парақорлық пен сыбайлас жемқорлыққа байланысты ТМД елдерінде де әр түрлі заң нормалары қабылданған. Эстон Республикасы 1992 жылы ТМД елдерінің ішінде біріншіболып Қылмыстық кодексті қабылдады. Осы кодекстің 160 –бабына сәйкес, лауазымды тұлға болып меншік нысанына қарамастан, әкімшілік қадағалау, ұйымдастырушылық, биліктік, шұғыл функцияларды атқаратын ұйымдар, кәсіпорындар мен мекемелерде қызметістейтіндер танылады. Молдава, Беларусь, Украина Республикасының жаңа Қылмыстық кодекстерінде де лауазымды тұлғаға Эстон Қылмыстық кодексіндегі секілді анықтама берілген.

Өзбекстан Республикасы 1994 жылғы 22 қыркүйекте қабылданған Қылмыстық кодекстерінде лауазымды қылмыстарға жеке тарау арналмаған, бұл тұрғыдағы қылмыстар «Басқару тәртібіне қарсы қылмыстар» деген тарауда көрсетілген. Пара алу (210- бап), пара беру (211 - бап), парақорлыққа делдалдық

(212 - бап) үшін арнайы нормалар көзделген. Қылмыс субъектісі - лауазымды тұлғаларға мемлекеттік немесе мемлекеттік емес ұйым, кәсіпорын, мекеме қызметкерлері жатқызылған.

Қылмыстық заңда лауазымды адам, жауапты лауазымды тұлға, өкімет өкілі деген терминдерге анықтама береді. Өзбекстан Қылмыстық кодексінің 214 – бабында қызметшіні сатып алу үшін қылмыстық жауаптылық белгіленген, бірақ қылмыстық заңда қызметші түсінігі көрсетілмеген.

Қырғызстан Республикасы Қылмыстық кодексінде лауазымды қылмыскер туралы «Мемлекеттік өкіметке қарсы қылмыстар» деген арнайы тарауда белгіленген. Парақорлық түрлері мұнда пара, сыйлық, параға сатып алу, лауазым бергені үшін пара алу (312 бап), параны қорқытып талап ету, пара беру деп бөлінген. Парақорлыққа делдалдық үшін жауаптылық Ресей Федерациясы Қылмыстық кодексінде де жоқ. Ал сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстық – құқықтық заңдар тек Қазақстан, Украина, Беларусь Республикасында ғана қабылданған. Ресей Федерациясында сыбайлас жемқорлыққа қатысты заң жобасы бірнеше рет талқыланды, әлі күнге қабылданған жоқ. ТМД елдерінің Парламентарлық Ассамблеясы «Сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі» модельдік заңды 1999 жылы 3 сәуірде қабылдаған, бірақ көптеген ТМД елдерінде жемқорлық туралы заңдар әзірге жоқтың қасы.

Ұлыбританияда жәбірленушіге берілетін құқықтық мәртебенің өзіндік ерекшеліктерін оның құқық қорғау жүйесінің өзгешеліктерімен тікелей байланыстырады. Іс қарау барысында жәбірленуші осы жүйенің әр түрлі тізбектерінің арасында «көшіп жүреді». Ең алдымен полиция қызметкерлері іс бойынша тергеу амалдарын жүргізеді, жәбірленушіден жауап алып, хаттама жасайды. Ал іс сотқа берілгеннен кейін, ол Король тақтасының сотына немесе Патша прокуратурасының қарауында болады. Аталмыш екі орган полицияның пікірінен тәуелсіз түрде, өз бетінше тергеу жүргізеді.

Англияда барлық сот істері әдетте төменгі сатыдағы сот - халық сотында қаралады, ал егер іс ауыр қылмыспен байланысты болса, ол жоғары сатыдағы сот – Корольдің алқалылар сотының қарауына беріледі. Мұндай жағдайда жәбірленуші психологиялық сипаттағы қиындықтарға тап болады, себебі ол екі мәрте процедурадан өтуге тиіс.

Қылмыстық сот төрелігі жүйесінде жәбірленушіге қандай да бір ерекше мәртебе берілмейді. Оның келген залалдың құнын өтеу туралы өтініш беруге құқығы жоқ. Даулы жағдай туындағанда және сотта іс қарауда пайдасы тиюі мүмкін болған ретте ғана оның айғақ беруі қажет болады. Яғни жәбірленуші айғақ беріп, сол арқылы тергеуге жәрдем беруге міндетті қатардағы азамат болып табылады. Осыған байланысты Ұлыбританияның сот төрелігін жүзеге асыру жүйесін қарама – қайшылыққа толы әрі жәбірленуші үшін қолайсыз жүйе деп атайды. Ғылымдардың пікірінше, Англияның сот төрелігі жүйесі құқық бұзушының сот тәртібінде қудалауды және істің әділетті қаралуын қамтамасыз етуге бағытталған, ал оның құрбаны болған адамның мүдесі есепке алынбайды. Жәбірленушілерді қажетті ақпаратпен қамтамасыз етудің жоғары деңгейде екенін атап өтпесе болмайды. Өйткені, полиция офицерлерінің міндетіне қылмыс құрбандарына қолдау көрсететін ұйымдардың және жергілікті билік

органдарының тарапынан қандай көмек берілуі мүмкін екенін хабардар ету кіреді. Полиция қызметкерлері жәбірленушіге тергеудің барысы, қылмыс жасады деген Сезіктінің анықталғаны, істі сотта қараудың нәтижесі туралы хабарлап отыруға тиіс.

Ал, Америка Құрама Штаттарындағы жәбірленушілердің құқықтық мәртебесін реттеу жүйесінің ағылшындық үлгіден айырмашылығы оның әкімшілік реттеу әдістерінен бас тартуында. АҚШ – тың Қылмыс құрбандарының құқықтары туралы алғашқы билль 1980 жылы қабылданды. Қазіргі кездегі қолданыстағы заңдардың ішінде 1982 жылы қабылданған Қылмыс құрбандары мен куәлерді қорғау туралы федералдық заң жәбірленушілердің сот процесіне қатысу және қорғалау құқығын, жәрдем алу құқығын нығайта түскен негізгі құжат болады. Оның басты қағидалары: кезек күттірмес жедел медициналық жәрдем көрсету; олардың қылмыстық процестегі рөлі мен орнын түсіндіру; қорғау мақсатымен құқық қорғау органдары қолдануы мүмкін шаралар туралы, сондай – ақ айыпталушының қамауға алынғаны, оның іс сотта қаралғанға дейін босатылғаны туралы, сондай – ақ айыпталушының қамауға алынғаны, қылмыстық істің тоқтатылғаны немесе оны қозғаудан бас тартылғаны жөнінде ақпарат беру: жәбірленуші немесе куәгер жұмыс істейтін кәсіпорын әкімшілігін оның құқық қорғау органдармен жұмыс істеп жатқанынан хабардар ету; көлік беру, қонақ үйден орнын алып беру сияқты өзге де көмек көрсету.

Бұл заң барлық деңгейдегі әділет органдары үшін қылмыс құрбандарына және куәлерге деген көзқарастың құқықтық стандарттарын анықтайтын басты нормативтік негіз болып табылады.

1984 жылы Қылмыс құрбандарының құқықтары туралы билль қабылданды. Бұл құжат арқылы қылмыс құрбандарына әлеуметтік қолдау жасау жүйесіне елеулі өзгерістер енгізіледі.

1990 жылы АҚШ Конгресі жаңа федералдық заң қабылдап, онда жасалған қылмыстың салдарынан келген залалды реституция тәртібімен өтеуге назар аударылған. Ол бойынша, қылмыс құрбаны: 1) тұлғаның қадір – қасиетіне құпиялылық сақталатындай әділдікпен, сыйлап қарауға; 2) айыпталушыдан қажетті қорғалуға; 3) сот отырысы жайында хабардар болуға; 4) өз мүддесіне өкілдік етуге және іс қараудың барлық сатыларында сөз сөйлеуге; 5) процесс бойы мемлекеттік айыптаушымен кеңесуге; 6) кінәліден залалды өтеп алуға (реституция құқығы); 7) айыпталушыға шығарылған үкім, оның жазаны өтеуі және қамаудан босатылуы туралы ақпарат алуға құқылы.

АҚШ – тың жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің тағы бір артықшылығы, соңғы жылдары АҚШ соттарында қылмыс құрбандары мен куәлерге арналған «күтіп отыратын қауіпсіз бөлмелер» құрыла бастады. Полиция жұмысының ұйымдастырылуына келсек, бұл жерде қылмыс құрбандарымен сөйлесу әдістеріне көп назар аударылатынын атап өту керек. Полицейлер қылмыстық әрекетке душар болып, ауыр күй кешіп отырған олардан жауап алғанда сыйлаушылық пен сыпайылық танытуға тиіс. Көптеген штаттардың полиция учаскелерінде құрбандармен жұмыс жасайтын арнайы бөлімдер құрылған. Әдетте, бұл бөлімдердің қызметкерлері - тәжірибесі мол

және психолог дағдысы бар әйелдер. Қылмыстың жасалғаны туралы белгілі болған сәтте олар жәбірленушілермен жолығады да, оларға кәсіби деңгейде қажетті эмоциялық қолдау көрсетеді, құқықтық мәселелер бойығыша кеңестеме, басқа да көмек береді.

АҚШ заңнамасы бойынша, прокурорлардан қылмыс құрбандарына сыйлаушылықпен қарау ғана емес, оларға қажеті кеңестеме беру түрінде жұмыс жүргізу оларға қажетті кеңестеме беру түрінде жұмыс жүргізу талап етіледі. Жәбірленушілер қалаған уақытында прокурорға келіп, істің барысымен танысып шығуға, айыптау тарапының қылмыскерге жазаның қандай түрін тағайындауды талап ететінін білуге және бұл жөнінде өз пікірін айтуға құқылы.

Бұрын АҚШ заңнамасында айыпталушылардың құқықтары жәбірленушілердің құқықтарына қарағанда әлдеқайда кең болатын. Сотта қылмыстың құрбаны «айыптаудың куәсі» деген рөл атқаратын, яғни жәбірленуші куә ретінде айғақ беретін, ал оның жеке пікірі есепке алынбайтын. Қылмыс саны күрт артып, қылмыс құрбандарының құқықтарын қорғау жөніндегі қоғамдық қозғалыстың белсенділігінің арта түсуінің арқасында ғана жағдай өзгереді. Мұның өзі қылмыс құрбандарының құқықтарын кеңейту жолдарын іздестіруге итермелейді.

Жәбірленушілермен жұмыс жасауда белсенділік таныта бастаған пенитенциарлық мекемелер болса, бұл жерде негізгі салмақ «пэроул» деп аталатын жүйелер – шартты түрде мерзімінен бұрын босатып, түрмеден шыққандардың мінез – құлқына қадағалау орнататын арнайы бағдарламаларға түседі. Осындай шартпен босату мәселесін арнайы комиссиялар шешеді, олар сотталғандардың арасында егжей – тегжейлі сауалнама жүргізіп, осының негізінде оларды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға болатын – болмайтыны туралы шешім қабылдайды. Сонымен қатар, осы комиссиялар жәбірленушінің сотталушыны шартты түрде мерзімінен босату туралы шешімге қалай қарайтыны туралы пікірін құпия түрде сұратып алады. Сонымен қатар сотталушының бостандыққа шығатын күні мен жағдайы туралы жәбірленушілерге жазбаша түрде ақпарат берілуге тиіс.

Қазақстан Республикасының заңнамаларында, жақын және алыс шет мемлекеттердің қылмыстық кодекстерінде және басқа да негізгі заңнамаларында ұйымдасқан қылмыс қарастырылады.

Ұйымдасқан қылмыскерлік – отандық криминология үшін әзірше жаңа зерттеу нысаны болып табылады. Осы келеңсіз құбылысты анықтауға бірнеше қызықты әдістемелер әзірленген. Сонымен қатар ұйымдасқан қылмыскерліктің мәнін түсіну үшін оны халықаралық зерттеудің тәжірибесіне назар аудару тиімді.

Осы бағыттағы анағұрлым қарқынды жұмыс Біріккен Ұлттар Ұйымының VIII Қылмыскерліктің алдын алу және құқық бұзушыларға шара қолдану бойынша конгресіне (Гавана, 1990ж) дайындық кезеңі ішінде жүргізіледі. БҰҰ хатшылығымен дайындалған құжатта көрсетілгендей, ұйымдасқан қылмыскерліктің түрлі факторлармен, оның ішінде этностық, экономикалық факторлармен шартталған көптеген түрлерін бір тұжырыммен анықтауға болмайды.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары ішінде әлемдегі ұйымдасқан қылмыскерліктің тез өркендеуі байқалуда. Бұл қатерлі үрдіс технологиялар мен байланыс құралдары дамуындағы айтарлықтай жетістіктермен және халықаралық коммерциялық және экономикалық қызмет, тасымалдаулар, туризм аясы кеңеюімен шартталған. Трансұлттық қылмыстық ұйымдар қалыптасқан халықаралық жағдайды тиімді пайдаланып жүр.

БҰҰ –ның ұйымдасқан қылмыскерлікпен күрес жүргізу мәселелері бойынша халықаралық семинарында ұйымдасқан қылмыскерлік дамуының екі негізгі жолдары белгіленеді. Біріншіден, ол тыйым салынған қызмет түрлері (мүліктік қылмыстар, ақшаны жуып – шаю, есірткі заттардың заңсыз айналымы, валюталық операциялар ережелерінің бұзылуы, қорқыту, жезөкшелік, құмарлық ойындары, қару – жарақ және антиквариат саудасы) және екіншіден, экономика саласына қатысу (тікелей немесе қиянат көрсету секілді құралдар қолданыуымен). Заңды экономикалық қызметке қатысудың осындай түрі үнемі бәсекелестіктің құқыққа қайшы әдістерін қолдануға итермелейді.

БҰҰ құжаттарында ұйымдасқан қылмыскерлік ретінде қылмыскерлікті кәсіп қылған және зорлық – зомбылық, қорқыту, сыбайлас жемқорлық, ірі көлемді ұрлықтар секілді заңсыз құралдар секілді қолданумен әлеуметтік қадағалаудан қорғану жүйесін құрған қылмыскердің тұрақты және басқарылатын қоғамдатықтарының бұқаралық қоғамдастықтарының бұқаралық жиындықтары ретінде де түсіндіріледі. БҰҰ сарапшылары ұйымдасқан қылмыскерлікті бірнеше түрге бөлінеді. Олардың бірін, дәстүрлі түрін, иерархия принципі бойынша құрылған мафиялық жанұялар құрайды. Міне осындай мәселелер Қазақстанда ғана емес барлық елдерде етек алуда.

Пайдаданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Біріккен Ұлттар Ұйымының сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 мамырдағы N 31 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000031>
- 2 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы N 410-V Заңы.
- 3 Уголовного уложения Федеративной Республики Германия по состоянию на 30 ноября 2020 года с изменениями и дополнениями, вступившими в силу с 1 января 2021 года. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>
- 4 Уголовное право зарубежных стран (Особенная часть) : учебно-методическое пособие / Н. Е. Крылова, А. В. Малешина, А. В. Серебренникова; Моск. гос. ун-т имени М. В. Ломоносова, юрид. ф-т. - М. Статут, 2019.
5. Америка Құрама Штаттарының кодексі туралы. АҚШ федералды заңдарының жинағы 2011. <https://kk.eferrit.com/%>.

УДК 343.1

Кокешбаева М.Р.*Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының аға оқытушысы, құқық магистрі***Избасарова К.Ж.***Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі***АДАМНЫҢ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ДЕ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ**

Аннотация: Осы мақалада Қазақстан Республикасындағы адам мен азаматтың конституциялық құқықтарына қарсы қылмыстар қарастырылады. Жалпы бұл мақалада адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына, адам мен азаматтың конституциялық құқықтарына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрлеріне жалпы сипаттама беріледі.

Кез-келген қылмыс қоғамдық қатынастарға зиян келтіру қаупін тудырады немесе тудырады, оған қол сұғушылық үшін қылмыстық заңның нормаларында көзделген, сондықтан барлық жасалған қылмыстардың жалпы объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік қатынастар болып табылады, яғни арасындағы қатынастар адамдар өздерінің әлеуметтік өмір сүру процесінде. Бұл анықтама ең әмбебап болып көрінеді, оның алдында тұрған теориялық және практикалық міндеттерді жеткілікті түрде орындайды. Қоғамдық қатынастарды қылмыстың бұзу «механизмін» талдау кезінде қатынасқа қатысушылар, оның тақырыбы және қатынасқа қатысушылардың әрекеттері оның құрылымымен ерекшеленеді. Қоғамдық қатынастарды бұзу осы элементтерге әсер ету арқылы жүзеге асырылады. Адамның өміріне немесе денсаулығына физикалық зиян келтіре отырып немесе заңда белгілі бір тәртіппен - бостандық, ар-намыс, қадір-қасиет, конституциялық құқықтар, отбасы және кәмелетке толмағандармен өзін-өзі ұстау мүмкіндігі қарастырылған - өзін-өзі ұстау мүмкіндігі арқылы қылмыскер жалпы қоғамдық қатынастарды бұзады.

Кілт сөздер: Конституция, қылмыс, құқық, адам, азамат, кодекс, пакт, азаптаулар, референдум, сайлау.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ КОНСТИТУЦИОННЫХ И ИНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАН

Аннотация: В данной статье рассмотрены преступления против конституционных прав человека и гражданина в Республике Казахстан. В целом исследование данного вопроса дает общую характеристику конституционных прав и свобод человека и гражданина, видов уголовных преступлений против конституционных прав человека и гражданина. Любое преступление причиняет

или грозит причинением вреда общественным отношениям, предусмотренным уголовным законом посягательством на него, поэтому общим объектом всех преступлений являются охраняемые уголовным законом общественные отношения, т. е. отношения между людьми в процессе их социальной жизни. Это определение представляется наиболее универсальным, оно в достаточной мере выполняет теоретические и практические задачи. При анализе «механизма» нарушения общественных отношений участники правоотношения, его предмет и действия участников правоотношения различаются по своей структуре. Нарушение общественных отношений осуществляется путем воздействия на эти элементы. Правонарушитель нарушает общественные отношения путем причинения физического вреда жизни или здоровью человека либо в силу закона, предусматривающего свободу, честь, достоинство, конституционные права, семью и возможность обращения с несовершеннолетними.

Ключевые слова: Конституция, преступление, закон, человек, гражданин, кодекс, пакт, пытки, референдум, выборы.

GENERAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL VIOLATIONS OF CONSTITUTIONAL AND OTHER RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMAN AND CITIZENS

Annotation: This article deals with crimes against the constitutional rights of man and citizen in the Republic of Kazakhstan. In general, the study of this issue gives a general description of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen, types of criminal offenses against the constitutional rights of a person and a citizen. Any crime causes or threatens to cause harm to public relations, provided for by the criminal law, an encroachment on it, therefore, the common object of all crimes are public relations protected by criminal law, that is, relations between people in the process of their social life. This definition seems to be the most universal, it satisfies theoretical and practical tasks to a sufficient extent. When analyzing the "mechanism" of violation of social relations, the participants in the legal relationship, its subject and actions of the participants in the legal relationship differ in their structure. Violation of social relations is carried out by influencing these elements. The offender violates social relations by causing physical harm to human life or health or by virtue of a law that provides for freedom, honor, dignity, constitutional rights, family and the possibility of treating minors.

Key words: Constitution, crime, law, person, citizen, code, pact, torture, referendum, elections.

Қазақстан Республикасында қылмыстық және құқықтық қорғау, ең алдымен, 1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бөлімінде көзделген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына бағынады («Адам және азамат», 10 - 39 баптар). Конституцияның 1-бабы Қазақстан Республикасының өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітетіндігін, оның ең жоғарғы құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатындығын бекітеді. Осы

конституциялық ереже негізінде мемлекетке осы құқықтар мен бостандықтарды тану, сақтау және қорғау міндеті жүктелген [1].

Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар деп Қазақстан Республикасының 2014 жылы Қылмыстық кодексінде көзделген, Қазақстан Республикасының Конституциясында 1995 ж. бекітілген адам мен азаматтың ең маңызды құқықтары мен бостандықтарына қол сұғатын әлеуметтік қауіпті әрекеттерді түсіну керек.

Халықаралық-құқықтық актілер оларға қатысушы мемлекеттерге адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз ететін заңдар қабылдауға заңды міндет жүктейді. Өнерде. Жалпыға бірдей Декларацияның 8-інде адамның негізгі құқықтары «конституциямен немесе заңмен» бекітіліп, бұзушылықтардан қорғалуы керек делінген, ал Азаматтық және саяси құқықтар туралы Пактінің 2-бабында әрбір мемлекет Пакт мойындаған құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру үшін қажетті заңнамалық шараларды қабылдауға міндеттенетіндігі атап көрсетілген [2]. Адамның негізгі құқықтарына кепілдік беретін заңдар қабылдау қажеттілігі бірқатар басқа халықаралық-құқықтық актілерде - БҰҰ-ның декларациялары мен дінге немесе нанымға негізделген төзімсіздік пен кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы конвенцияларында көрсетілген; ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары; әйелдерге қатысты нәсілдік кемсітушілік пен кемсітушіліктің барлық түрлерін жою; апартеидті тоқтату; еңбек және білім саласындағы кемсітушілік және т.б.

Белгілері Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-тарауында көрсетілген қылмыстардың жалпы объектісі адам және азамат конституциялық құқықтары болып табылады. Белгілі бір қылмыстар әрекетсіздік түрінде жасалуы мүмкін. Олардың қатарына келесі құқық бұзушылықтар жатады: 145-бап (Адамның және азаматтың тең құқықтылығын бұзу), 146-бап (Азаптаулар), 147-бап (Жеке өмірге қолсұғылмаушылықты және Қазақстан Республикасының дербес деректер және оларды қорғау туралы заңнамасын бұзу), 148-бап (Хат жазысу, телефонмен сөйлесу, пошта, телеграф хабарлары немесе өзге хабарлар құпиясын заңсыз бұзу), 149-бап (Тұрғынжайға қолсұғылмаушылықты бұзу), 150-бап (Сайлау құқықтарын жүзеге асыруға немесе сайлау комиссияларының жұмысына кедергі жасау), 151-бап (Сайлау құжаттарын, референдум құжаттарын бұрмалау немесе дауыстарды дұрыс есептемеу), 152-бап (Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын бұзу), 153-бап (Кәсіпкерлікке қатысты Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын бұзу), 154-бап (Жұмыскерлер өкілдерінің заңды қызметіне кедергі жасау), 155-бап (Бейбіт жиналысты ұйымдастыруға, өткізуге немесе оған қатысуға кедергі жасау), 156-бап (Еңбекті қорғау қағидаларын бұзу), 157-бап (Ереуілге қатысуға немесе ереуілге қатысудан бас тартуға мәжбүрлеу), 158-бап (Журналистің заңды кәсіби қызметіне кедергі жасау), 159-бап (Ақпараттық ресурстарға қол жеткізу құқығын заңсыз шектеу) [3].

Қылмыстың материалдық анықтамасына негізделген доктринада оның негізгі маңызды қасиеті және маңызды белгілерінің бірі - бұл қылмыс объектісіне

зиян келтіру немесе оны жасау қаупін туғызудан тұратын қоғамдық қауіптілік, яғни «не қол сұғушылық қылмыс жасау нәтижесінде қандай зиян келтірілгеніне бағытталған». Кез-келген қылмыс қоғамдық қатынастарға зиян келтіру қаупін тудырады немесе тудырады, оған қол сұғушылық үшін қылмыстық заңның нормаларында көзделген, сондықтан барлық жасалған қылмыстардың жалпы объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік қатынастар болып табылады, яғни арасындағы қатынастар адамдар өздерінің әлеуметтік өмір сүру процесінде. Бұл анықтама ең әмбебап болып көрінеді, оның алдында тұрған теориялық және практикалық міндеттерді жеткілікті түрде орындайды. Қоғамдық қатынастарды қылмыстың бұзу «механизмін» талдау кезінде қатынасқа қатысушылар, оның тақырыбы және қатынасқа қатысушылардың әрекеттері оның құрылымымен ерекшеленеді. Қоғамдық қатынастарды бұзу осы элементтерге әсер ету арқылы жүзеге асырылады. Адамның өміріне немесе денсаулығына физикалық зиян келтіре отырып немесе заңда белгілі бір тәртіппен - бостандық, ар-намыс, қадір-қасиет, конституциялық құқықтар, отбасы және кәмелетке толмағандармен өзін-өзі ұстау мүмкіндігі қарастырылған - өзін-өзі ұстау мүмкіндігі арқылы қылмыскер жалпы қоғамдық қатынастарды бұзады.

ҚР Қылмыстық кодексінің қолданыстағы редакциясындағы қаралып отырған қылмыстар тобының тобы жеке адамды қорғауға бағытталған қоғамдық қатынастар болып табылады. Сонымен қатар, қылмыстың объектісі-қоғамдық қатынастар жүйесінде белгілі бір құқықтар мен міндеттердің тасымалдаушысы ретінде қарастырылатын адам. Белгілері бойынша бұл қылмыстар ҚР Конституциясында жарияланған адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтауды қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар деп аталатын әдебиетте бір тарауға біріктірілген нақты объект болып табылады.

Соңғы жылдары оқу және ғылыми әдебиеттерде қылмыстың объектісі қоғамдық қатынастар болмауы мүмкін немесе тек қоғамдық қатынастар ғана емес белгілі бір таралуға ие болды деген пікір. Бұл көзқарасты қолдаушылар қылмыстың объектісі ретіндегі әлеуметтік қатынастар ұғымы жалпыға ортақ емес екенін атап көрсетеді, өйткені ол жеке адамға қарсы қылмыстарға қатысты «жұмыс істемейді», «биологиялық болмыс ретіндегі адамның абсолютті құнын» төмендетіп ол «әлеуметтік қатынастардың тасымалдаушысына» айналды.

Мәселе, қол сұғу объектісінің тұжырымдамасы туралы мәселені түбегейлі шешудің айырмашылығында емес, бірыңғай терминологияның жоқтығында. Кейбір қазіргі заманғы зерттеушілер қолданатын анықтамалардың кеңдігін ескере отырып, қоғамдық қатынас ретінде қарастырылған қылмыс объектісінің мазмұнын жоғарыда аталған санаттармен ауыстыру немесе қосу пайдалы болмайды. Қылмыстық кодекстің 3-тарауында көзделген қылмыстық қылмыстардың нақты объектісі 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Сонымен қатар, Конституция меншік құқықтары мен бостандықтарының шеңберін нақты көрсетеді. құқықтар мен бостандықтар шеңбері, әсіресе саяси құқықтар Қазақстан Республикасының кез келген адамына, әрбір және бір азаматына тиесілі. Барлық осы құқықтар мен

бостандықтардың айрықша ерекшелігі-олар кез-келген адамға тән (ал саяси құқықтар Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылады) және оның жеке басынан бөлінбейді.

Тікелей объект-бұл белгілі бір конституциялық құқық немесе тиісті қылмыспен бұзылған адам мен азаматтың бостандығы. Олардың кейбіреулері адам өмірі мен денсаулығы сияқты қосымша заттардың болуымен сипатталады.

ҚР ҚК 3-тарауында көзделген жекелеген қылмыстардың тікелей объектісі конституциялық құқықтар мен бостандықтарды іске асырумен байланысты қоғамдық қатынастар болып табылады, оларда құқыққа қарсы қолсұғушылықтар жүзеге асырылады, мысалы, азаматтардың тең құқықтылығын, тұрғын үйге қол сұғылмаушылықты қамтамасыз етуге бағытталған қатынастар.

ҚР Қылмыстық кодексінің 147-бабы, кейбір жағдайларда бұл қылмыстың міндетті белгісі (ҚР Қылмыстық кодексінің 147-бабы).

3-тарауда аталған қылмыстардың объективті жағы, әдетте, сипатталады, алайда олардың көпшілігі ресми элементтер болып табылады және тиісті баптардың ережелерінде көрсетілген іс-әрекеттер жасалған сәттен бастап түпкілікті болып саналады. Қарастырылып отырған топтың бірқатар қылмыстық қылмыстары (ҚР Қылмыстық кодексінің 152-бабының 1-бөлігі) және бірқатар құрылымдарда салдардың пайда болуы маңызды. Бірқатар композицияларда бұл әдіс қылмыстық қылмыстың міндетті белгісі болып табылады (мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің 149-бабында-заңсыз кіру), немесе, керісінше, міндетті (ҚР Қылмыстық кодексінің 147-бабы) немесе біліктілік белгісі (ҚР Қылмыстық кодексінің 151-бабы). Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстардың субъектісі 16 жасқа толған, есі дұрыс адам болып табылады. Қылмыстық кодекстің осы тарауындағы бірқатар қылмыстарда объект ерекше болып табылады, мысалы, Қылмыстық Кодекстің 159-бабында-адамға ақпарат беруден бас тартқан ресми. Субъективті жағынан конституциялық құқықтар мен бостандықтарға қарсы қылмыстық қылмыстар тікелей ниеттермен сипатталады. Ерекшелік 156-бап (еңбек қауіпсіздігі ережелерін бұзу) абайсызда жасалған. Бірқатар тұжырымдар салдары үшін кінәнің ұқыпсыз түрін көрсетеді.

Конституциялық құқықтары мен бостандықтары бұзылған адамдар (Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар) жәбірленушілер болып табылады.

Бұл мәселеде шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасы айтарлықтай әр түрлі. Бірқатар мемлекеттер - бұрынғы кеңестік республикалар (Ресей, Әзірбайжан, Армения, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан) өздерінің Қылмыстық кодекстерінде I - ресейлік заңды көзқарастарды сақтайды және оларды тараулар (бөлімдер) деп атайды. Ұлыбританияда бұл «конституциялық және басқа да негізгі құқықтар мен бостандықтарға қарсы қылмыс», Молдовада – «саяси, кәсіподақ және басқа да конституциялық құқықтарға қарсы қылмыс», Украинада – «сайлау, еңбек және басқа да жеке құқықтар мен негізгі бостандықтарға қарсы қылмыс»деп аталады. Болгарияның Қылмыстық кодексі «азаматтардың құқықтарына қарсы қылмыстар» үшін жауапкершілікті белгілейді, Латвияның Қылмыстық кодексінде алынған

нормалар «негізгі құқықтар мен бостандықтарға қарсы қылмыстар» тарауында біріктірілген, ал Қытай «демократиялық құқықтар» ұғымын енгізді [4, 446 б.].

Басқа елдерде бұл мәселе басқаша шешіледі. Литваның 2002 жылғы қылмыстық кодекстері, ФРГ (1998 ж. Өзгертулерімен), Испания 1995 ж., Польша 1997 ж. Және Франция 1992 ж. Конституцияларда бекітілген әр түрлі құқықтарға қарсы қылмыстар туралы нормаларды бөлуге тырысады, әр топты - тәуелсіз тарауға бөледі. Сонымен, таңдау қол сұғушылықтың топтық объектісіне негізделеді. Бұл елдердегі заң шығарушылар ар-ождан бостандығына, жеке өмірге қол сұғылмауға, әлеуметтік құқықтарға (қызметкерлердің құқықтарына), сайлау құқықтарына, және т.б. Эстония (2002) мен Литвада теңдікке қарсы қылмыстар туралы арнайы бөлім бар (теңдік қағидаты) Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тараулар санына қарағанда, Түркияның қылмыстық заңнамасында 64-ке дейін қылмыс объектілері анықталған, топтық қылмыстар қарастырылған, тәжірибе жоғары деңгейдегі қылмыс объектісін тұжырымдау қажет болған кезде туындайтын қиындықтардан арылып, «ең аз қарсылықтың» белгілі бір жолын көрсетті [5].

Қолданыстағы Конституцияда қазіргі заманғы адам құқықтары тұжырымдамасына сүйене отырып, құқықтар мен бостандықтардың тізбесі келесі реттілікпен бекітілген: алдымен жеке, содан кейін саяси, содан кейін әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар көрсетілген. Бұл 1948 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясындағы дәйектілік.

Адам құқығы мен азаматтың құқықтары арасындағы айырмашылық жалпы халықаралық және отандық тәжірибеде қабылданған. Азаматтардың саяси құқықтары бар. Тек осы құқықтарға қылмыстық жауаптылықтағы қол сұғушылықтардан олар зардап шегуі мүмкін. Қазақстан Республикасының азаматы болып табылмайтын адамның саяси (мысалы, сайлау) құқықтарын бұзғаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы мәселе туындауы мүмкін емес, өйткені мұндай адамда бұл құқықтар жоқ. Алайда, Қылмыстық кодекстің 3-тарауында тек саяси құқықтарға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мемлекетке заңды тиесілігіне қарамастан барлық адамдарда болатын құқықтарға қол сұғушылық туралы ережелер бар. Әрбір азамат адам болғандықтан, тараудың тақырыбында азаматты бөлек көрсету қажет емес.

Қылмыстық заңдардағы «құқықтар мен бостандықтар», «адам және азамат» тіркестері негізінен декларативті сипатта, заңды емес, саяси мәселелерді шешуге бағытталған. Қылмыстық кодекстің 1-тарауында норма-декларацияның болуы қажет және орынды, ал Ерекше бөлімнің тарауларында қылмыстарды саралау және саралау үшін қажетті және жеткілікті анықтамалар болуы керек.

Қылмыстық кодекстің 3 -тарауында сипатталған, демек, бірыңғай нақты объектіге ие болған қылмыстар іс жүзінде әлеуметтік қатынастардың әр түрлі топтарына - азаматтық, саяси және әлеуметтік (экономикалық, мәдени) адам құқықтарын бұзады. Ғылыми талдау мақсатында, атап айтқанда қылмыстарды жүйелеу мүддесінде қылмыс объектісін одан да бөлшектік бөлу қолданылуы мүмкін сияқты. Жалпылықты дара және жекеменшікті біртұтастықта генералмен білдіретін жеке тұлғаның философиялық категориясының диалектикалық

табиғатынан шыға отырып, біздің ойымызша, кейбір жағдайларда болмыс туралы мәселені қылмыстың нақты объектісі мен топтық объектілері. Бұл жағдайда түр объектісі топтық объект үшін жалпы категория болып табылады. Қылмыстың «топтық объектісі» термині тарауға енгізілген қылмыстардың бір бөлігі үшін бірыңғай объект бола алады. Кейбір жағдайларда топтық объект өзінің атауында немесе көлемінде топқа кіретін қылмыстардың тікелей объектілерімен сәйкес келеді. Алайда, мұндай кездейсоқтық жалпы ереже болып табылмайды және сонымен қатар, Қылмыстық кодекстің шеңберінде әртүрлі топтарға жататын қылмыстарды делимитациялауға кедергі болмайды.

Адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарының сипаты (мазмұны) бойынша қаралатын қылмыстар үш топқа бөлінуі мүмкін:

1. Жеке құқықтар мен бостандықтарға қарсы қылмыстар.
2. Саяси құқықтар мен бостандықтарға қарсы қылмыстар.
3. Еңбек құқықтарына қарсы қылмыстар.

Қорыта келгенде, Қылмыстық кодекстің 3-тарауында қамтылған қылмыстық құқық бұзушылықтарды үш негізгі топқа бөле отырып, оларды төмендегідей жіктеуге болады: адамның және азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарын бұзатын қылмыстық құқық бұзушылықтар (Қылмыстық кодекстің 146, 147, 148, 149, 159 баптар) адамның және азаматтың саяси құқықтары мен бостандықтарын бұзатын қылмыстық құқық бұзушылықтар (Қылмыстық кодекстің 145, 150, 151, 155-баптары), адамның әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен бостандықтарын бұзатын қылмыстық құқық бұзушылықтар және азамат (Қылмыстық кодекстің 152, 153, 154, 156, 157, 158-баптары). Осындай бөлуді жасай отырып, біз Қылмыстық кодексте көзделген құқықтар мен бостандықтардың, бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің маңыздылығы мен әлеуметтік мақсаттарынан ашамыз.

Сонымен, конституциялық құқықтардың қылмыстық-құқықтық қамтамасыз етілуі халықаралық-құқықтық құжаттарға, Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және құқықтық демократиялық мемлекеттің негізгі қағидаларының бірі болып табылатын жеке тұлғаның мүдделерін қорғаудың басымдылығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамыз (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)// «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. – 2022 // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_/
2. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217А Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций в Париже 10 декабря 1948. <https://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights/>
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. (2022.21.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z366>

4. Деревцова, Л. И. Классификация прав и свобод человека и гражданина, основные институты их защиты в современной России // Молодой ученый. — 2019. — №14. — С. 446-449.

5. Егорова, О. А. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод в судебной практике / О.А. Егорова, Ю.Ф. Беспалов. - М.: Проспект, 2020. - 144 с.

УДК 348.041

Куралова Л.А.

Преподаватель Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева

Хавдал К.Х.

Ст. преподаватель Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева

Султанова Ж.А.

Преподаватель Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева

ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ИСЛАМ ДІНІНІҢ НЕГІЗГІ ПОСТУЛАТТАРЫ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ИДЕЯЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУ ТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме.. Құран түскелі он төрт ғасырдан бері, ғылым Құранның ақиқатын дәлелдеп келеді. XX ғасырдың ғылыми-техникалық жетістіктері нәтижесінде табиғат құпиялары, терең мұхиттағы тіршілік, аспан әлемінің ғажайыптары туралы бірқатар жаңалықтар енген болатын. Осы жаңалықтар қаншама ғасыр бұрын түскен Құран аяттарында сипатталған. Мұны ғылым дәлелдеп отыр.

Мұсылман құқығының жүйесі басқа құқықтық жүйелерден айтарлықтай ерекшеленеді. Мысалы, салыстырмалы түрде Рим құқығын алатын болсақ, Рим құқығының қайнар көздері адамның әдеттегі қарапайым құқықтары, заңдар, магистраттық құқық, заңгерлердің кеңестері, мемлекет басшысының қаулысы болса, мұсылман құқығында мұсылман қоғамы Алладан келген бұйрықтар мен ережелерді негізге алады. Бұл ережелер басқа құқық жүйесі сияқты өзгеріске ұшырамайды. Оны өзгертуге, жоққа шығаруға болмайды, тек орындалуға жатады.

Алла Елшісі (с.а.у.) Алла Тағаланың тарапынан негізгі мінез-құлқы ережелерін, мұсылмандардың сенімі үшін нормалар қалыптастырды. Бұл нормалар негізінен қоғамдық уағыздарда қалыптасты. Құқықтық маңызы бар нормалардың тағы бір бөлігі Пайғамбардың мінез-құлқы, тіршілік әрекетінің нәтижесінде қалыптасты. Кейінірек сол және басқа да нормалар мұсылман дінінің және заңның негізгі көздерінде көрініс тапты.

Кілт сөздер: Құран, постулат, шарифат, заң, куәгер, қылмыс, құқық.

ОСНОВНЫЕ ПОСТУЛАТЫ ИСЛАМА ПРОТИВ ПРЕСТУПНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ ИДЕЙ В НЕМ

Аннотация: Со времени поступления Корана, начиная с четырнадцати веков, наука доказывает истинность Корана. В результате научно-технических достижений XX века был представлен ряд открытий о тайнах природы, жизни в глубоком океане, чудесах небесного мира. Эти новости описаны в стихах Корана, которые поступили много веков назад. Это доказывает наука.

Система мусульманского права существенно отличается от других правовых систем. Например, если взять относительно римское право, то источниками римского права являются обычные права человека, законы, магистратное право, советы юристов, постановление главы государства, то в мусульманском праве мусульманское общество исходит из предписаний и положений, исходящих от Аллаха. Эти правила не претерпевают изменений, как другая система права. Оно не может быть изменено, опровергнуто, а только подлежит исполнению.

Посланник Аллаха (с.а.у) сформулировал основные правила поведения со стороны Всевышнего, нормы для веры мусульман. Эти нормы формировались в основном в общественных проповедях. Другая часть норм, имеющих юридическое значение, сформировалась в результате поведения Пророка, жизнедеятельности. Позже те и другие нормы нашли отражение в основных источниках мусульманской религии и права.

Ключевые слова: Коран, постулат, шариат, закон, свидетель, преступление, право

THE MAIN POSTULATES OF ISLAM AGAINST CRIME AND ISSUES OF LEGAL DEVELOPMENT OF IDEAS IN IT

Annotation: Since the arrival of the Qur'an, since fourteen centuries, science has been proving the truth of the Qur'an. As a result of scientific and technological achievements of the twentieth century, a number of discoveries about the mysteries of nature, life in the deep ocean, and the wonders of the heavenly world were presented. This news is described in the verses of the Koran, which were received many centuries ago. Science proves it.

The system of Muslim law differs significantly from other legal systems. For example, if we take relatively Roman law, then the sources of Roman law are ordinary human rights, laws, magistrate law, councils of lawyers, the decree of the head of state, then in Muslim law, Muslim society proceeds from the prescriptions and provisions emanating from Allah. These rules do not undergo changes, like another system of law. It cannot be changed, refuted, but only subject to execution.

The Messenger of Allah (S. A. U.) formulated the basic rules of behavior on the part of the Almighty, the norms for the faith of Muslims. These norms were formed mainly in public sermons. Another part of the norms of legal significance was formed as a result of the Prophet's behavior and life activity. Later, these and other norms were reflected in the main sources of the Muslim religion and law.

Keywords: Quran, postulate, Sharia, law, witness, crime, law.

Адамды Құдай жаратты. Біз өзіміз жасамаған нәрсемізді танып біле алмағандығымыздай, өз-өзімізді де танып-біле алмаймыз. Мінез - құлқымызды да түсіндіру мүмкін емес. Ендеше, қылмыстық әрекеттердің себептерін түсінуге де шамамыз келмейді. Жақсылық пен жамандықты не біле тұра адам неге кей кезде соңғысын тандайды? Э.А.Поздняков айтқандай, бұл "адамның табиғатының ерекше есерлігінің айғағы, соның салдарынан зардап шегеді, азаптанады және сазайын тартады, өзіне де сол керек" [1, 155-156 б.].

Мүмкін, Құдайдың өзі бойымызға әлдебір рақымсыздық инстингтің дарытқан болар? Бұған байланысты Т.Гоббс былай деп жазған: "Адам жаратылысынан зұлым және деструктивті тіршілік иесі; ол өзінен де мықты адам өлтіргіштен қорыққанда ғана сүйікті кәсібінен тартылатын жан алғышқа ұқсайды" [2].

Періштелер адамның күнәға бататынын және қан ағызатынын Құдайға айтты. Дегенмен, адам болмысының қылмыстық, күнәһар сипат алуына Құдай жаратқан барлық дала хайуандарының ішіндегі ең айлакері болған жылан кінәлі еді, ол Хауа ананы жақсылық пен жамандықты тану ағашы жемісінің дәмін көруге көндірді. Әйел адам Құдай бұл ағаштың жемісін жеуге тиым салғанын, оны жеген адамның өлетінін айтып бас тартады. Жылан: "сендер Құдай сияқты жақсылық пен жамандықты білетін боласындар" - деді. Ақырында Хауа ана Құдайдың бұйрығын бұзып, жемістің дәмін татып, Адам атаға да ұсынады. Нәтижесінде Адам ата мен Хауа ана жақсылық пен жамандықты танып - біліп, өздерінің жалаңаштығын түсініп, Құдайдан жасырынып қалады.

Жақсылық пен жамандықты тану ағашы адамның орнына және адам үшін жақсылық пен жамандықтың не екендігін шешуге Құдайдың басымдығының символы еді. Данышпандардың түсіндіруі бойынша, Құдай адамды жазалауының себебі бұйрықты бұзғаны үшін емес, жақсылық пен жамандықтың не екенін шешудің Құдайға тиесілі құқығын иемденіп алуға ұмтылуында еді. Бұл теріс қылықтың жазасы берілді: жылан қарғысқа ұшырап, жер бауырлап, өлексемен қоректенетін болды; әйелге ауырсынып бала туу және еріне бағынып жүру жазылды; ер адамға жерде күйінішпен және маңдай терімен еңбектену бұйырды. Адамдар ажалсыздығынан айырылып, өлгеннен кейін жердің қойнына қайтып, Адам ата жаралған тозаңға айналуы тиіс болды. Олай болса, зұлымдық адам болмысының тереңінде, оның иррационалдық еркіндігінде, оның діни жаратылысынан бөлініп кетуінде жатыр, оның ішкі қайнар көзі [3, 237-б.]. Осы оқиғадан түйеріміз әр теріс қылықтың жазасы бар, жазалау институты - Құдайдың өзі бекіткен, дініміздің негізгі постулаты.

Қатыгездіктің не екенін білмейтін хайуаннан ерекшеленетін адам неге қатыгездік жасауға бейім? Э.Фромм: "Адам - өзі сияқты жандарды ешбір пайдасыз немесе олжасыз жоюға бейім бірден-бір тіршілік иесі" деп айтқан [4, 189-190 бб.].

Құдайдың бізді қанышерлікке бейім қылып жаратуы мүмкін емес, сонда жамандықтың бастауы қайда жатыр? Дж.Б. Рассел Ж.Ж. Руссоның мынадай сөзін келтіреді: "Адам, жамандық жасаушыны алыстан іздеме, ол сенің өзіңсің"

[5, 347-б.]. Құранда: "Кім ізгі іс істесе, сонда өзі үшін. Ал, кім жамандық істесе де өзіне тән. Раббың құлдарына зұлымдық істеуші емес" ("Фуссиләт" сүресі 46-аят). Бұл аятта адамның әр әрекетін өз еркімен жасайтыны, ешкімнің мәжбүрлемейтіні айтылған.

З.Фрейд теориясы бойынша, адамның әрекеттерін хайуандық инстинкт басқарады. Оның пікірінше, адамды бұл инстинкт кернейді, өйткені оған оның жаратылысы себепші [6, 374-б.].

Діни көзқарас бойынша, адамның зұлым мінез-құлқы, қатыгездігі, қылмыс жасауы - адамға "зұлым" күштердің әсерінің нәтижесі. Әулие Августин: "Адамның өз әрекетін таңдауға еркіндігі бар, тек зұлым ерік-жігер әсерімен оған зұлым күштердің кіріп кетуінің нәтижесінде ғана қылмыс жасайды" [7, 41-б.].

Құранда: "Кім бір жақсылық келтірсе, оған ондай он есе бар және біреу бір жамандық істесе, сондай жамандық беріледі. Және олар (жамандық) жасағандар әділетсіздікке ұшыратылмайды ("Әнғам" сүресі, 160-аят). Немесе "Сонда кім тозаңның түйірінің салмағындай жақсылық істеген болса, ол оны (сауабын) көреді. Ал және кім тозаңның салмағындай жамандық істесе, оны (жазасын) көреді" ("Зилзала" сүресі 99-сүресі, 7-8-аяттар).

Сонымен діннің ұстанымы бойынша, адам мінсіз емес, өйткені оның жаратылысына ата-бабасы - Адам ата мен Хауа ананың алғашқы күнәсі өшпес ізін қалдырды, ібілістің азғыруына бейім. Алдап-арбауға қарсы тұра алмай, елігіп кеткен адам қылмысқа да бара алады. Осы орайда біздің барлық әрекеттерімізді біліп отыратын Алла "неге адамның қылмыс жасауына рұқсат етеді?" деген орынды сұрақ қойылады. Бұған Иоанн Дамаскин "Православие дінінің дәл баяндалуы" атты шығармасында Құдай - барлық игіліктің бастауы мен себебі болғандықтан, адамның кез келген ізгі ісі оның мақұлдауымен, жәрдемімен, көмегімен жасалады; теріс істі Құдай қаламайды, бірақ оны жасау-жасамауды "еркіне беріп қояды" [8, 115-б.] деп мойындайды. Августиннің пікірінше, күнәға қатысты ғана адамның ықтияры өзінде болуы мүмкін, ал, игілікке ол Құдай сәтін салса ғана ұмтыла алады [9, 250-253 бб.].

"Сот", "Шариғат", "заң"... Бұл сөздер газет-журнал беттерінен және теледидар экрандарынан көрсетілген уақытта бойымызды үрей билейді. Дегенмен, бұл терминдерді жеңіл қабылдайтын адамдар мұның артында не тұрғанын біле ме екен? Ислам құқықтануы – көпшілігіміз үшін белгісіз кеңістік.

Шариғат заңдары мемлекетпен қабылданып жатқан мыңдаған заңнамаларға қарағанда өзгеше. Өзінің дәлелдеуді қажет етпейтін қағидалары мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай көп қырлы ілім болып табылады. Ол - қоғамдағы барлық деңгейдегі топтардың құқықтары мен міндеттерін есепке алған заңдардың бірегейі. Мысалы, нақты дәлел ретінде Исламдағы әділдік пен теңдік қағидаларын келтіруге болады. Аса құдіретті Аллаһ Тағала айтты: "Әй, мүміндер! Әділдікте мықты тұрып, егер өздеріңнің, әке-шешелеріңнің және жақындарыңның зиянына болса да, Аллаһ үшін айғақ болыңдар; бай немесе кедей болса да. Өйткені Аллаһ екеуіне де тым жақын. (Олардың халін біледі) Ендеше әділдік істеуде нәпсіге ермендер..." ("Ниса" сүресі, 135-аят).

Раббымыз адам баласын Жаратқан соң, оларды өз беттерінше тастап қойған жоқ, керісінше, дұрыс пен бұрысты ажырататын сана беріп, жетістікке

жетіп өсудің де, азапқа ұшырап құлдыраудың да себептерін айқын түсіндіріп, жол көрсетті.

Қылмыстық процесте істі ашу барысында маңызды дүниелердің бірі - саусақ іздері. Осы саланы зерттеушілер де саусақ іздерінің қайталанбайтын бұлтартпас дәлел екенін жақсы білді. Жер жүзінде мыңдаған адамдардың барлығының да саусақ іздері (бармақ таңбасы) әр түрлі болып келеді. Тіпті бір ұрықты, ДНК құрылымы бірдей болып келетін егіздердің өзінде де айырмашылық болады. Саусақ ізінен қайталанбас, ерекше дизайн байқалады. Бұл із сәби дүниеге келмес бұрын, яғни, құрсақтағы кезінде пайда болады екен және қайтыс болғанша зақымдалуға ұшырамаса, өзгеріссіз сақталып қалады. Сол себепті, саусақ ізі – әрбір адам баласының басты ерекшелігі, өзіне ғана тән белгісі. Ғылымда «саусақ ізі – адамның жеке куәлігі» деген түсінік бар. Бұл жаңалық жүздеген ғалымдардың қатысуымен ХІХ ғасырдың соңында ғана анықталды. Ал адам баласы мұндай зерттеулер жүргізуге қауқарсыз болған ғасырда түсірілген Құранда саусақ іздері туралы айтылған: «Адам баласы, Біз сүйектерін жинай алмайды деп есептей ме? Күмәнсіз, оның саусақтарының ұштарын да қалпына келтіруге күшіміз жетеді» («Қийама» сүресі, 3-4 аяттар).

Қылмыстың ашылуына мол үлес қосатын - куәгерлер. Ұлы жаратушы Алла Құран Кәрімде: «Еркектеріннен екі айғақ қойыңдар. Егер еркек болмаса, онда өздерің ұнатқан айғақтардан бір еркек, екі әйел болады...» ("Бақара" сүресі, 282-аят) делінген. Бұның негізгі шарты әр адам мұсылман болуы тиіс. Мұсылман емес дінсіз адамдардан куәлік алынбайды. Бірақ имам Абу Ханифа мәзһабы бойынша дінсіз адамның куәлігі дінсіздер үшін рұқсат етіледі.

Дінсіз адамның Алла тағаланы жоққа шығарғанындай, өз куәлігінде оп-оңай жоққа шығара алады. Куәгер болудың тағы бір шарты - ол ерікті, кәмелет жасына толған адам болуы. Құлдың және кәмелетке толмаған адамдардың куәлігі қабылданбайды. Куәгер жауап беруге тиіс белгілі шарттары бар: адалдық, әділдік, Алланың үкімдерін толық орындаушы, есі дұрыс, мас емес болуы керек.

Ибн Аббас күнәлардың 70 жуық түрін көрсеткен. Саид ибн Джубаир олардың саны 700-ге жуық деп айтқан. Солардың бірнешеуін атап көрсетсек: 1) Уақытынан бұрын парыз намазын орындау; 2) Себепсіз парыз намаздарын қаза қылу; 3) Міндетті зекетті төлемеу; 4) Жаттап алған құранды ұмытып қалу; 5) Алланың мейірімділігінен үміт үзу; 6) Қасақана адам өлтіру; 7) Джихад соғысы кезінде қашып кету; 8) Өсімқорлық; 9) Жетімнің мүлкін иелену; 10) Рамазан айында оразаны себепсіз үзу; 11) Ата-анаға зиян шектіретіндей тілазарлық; 12) Зинақорлық; 13) Жалған куәгерлік; 14) Алкогольдік ішімдік ішу; 15) Ұрлық; 16) Қарақшылық пен басқаның мүлкін иелену; 17) Мұсылманды қорлау; 18) Туыстық қатынасты үзу; 19) Пайғамбарға тіл тигізу; 20) Парақорлық; 21) Өсек тарату т.б.

Егер мұсылман осындай күнәлардың бірін істесе, тәубесіне келмейінше куәгерлік етуге құқығы болмаған. Ислам талаптары тыйым салған мамандықтар бойынша, атап айтқанда, балгер, астролог, сиқыршы, тіршілік иесін бейнелейтін скульптордың куәлігі қабылданбайды. Ата мен әкесінің бала мен немересіне немесе керісінше бала мен немеренің ата мен әкесіне берген куәлігі қабылданбайды. Адам өз-өзіне куәлік ете алмайды. Әйелі немесе күйеуі бір-

біріне қарсы куәлік етуге жол беріледі. Жауына қарсы куәлік беру қабылданады. Ұмытшақ адамдар мен өз-өзіне сенімсіз адамдардан куәлік қабылданбайды.

Адам өлтіруден кейінгі үлкен күнәлардың бірі неке адалдығын бұзу. Бұны кейбір ғалымдар адам өлтіруденде сорақы күнә деп есептейді. Құранда Әл-Исра сүресі 32-аятта: "Зинаға жоламаңдар. Өйткені, Ол анық арсыздық және жаман жол" - делінген.

Құраннан бұрында жазылған барлық ережелерде де неке адалдығын бұзуға тыйым салынған. Сол үшін мұның жазасы өте қатал. Бұл күнәні жасаған адамдарға ел алдында таспен ұрып жазалаған. Құранда Нұр сүресі 2-аятта: "Зинашы әйел мен ердің әрбіріне жүз дүре соғындар. Егер Аллаға, ақырет күніне сенсеңдер; оларға жұмсақтықтарың ұстамасын. Әрі екеуінің жазасын мүміндерден бір тобы көріп тұрсын"- делінген. Шешімді тек қана имам немесе оның орынбасары шығара алады. Басқалардың шешім шығаруға хақы жоқ.

Қазіргі заманда адамдар Алланың жолынан тайып жатыр. Бұның дәлелі ретінде барлық әлемде заңсыздық орыналуда. Зұлымдықтың көбісі халықты жаншуға және күнәсіз адамдарды жаппай өлтіруге бағытталған дамыған елдердің әскери күштерін қолданатын саясаткерлерден шығады. Бұл зұлымдықтың нәтижесінде ақша мен қызмет үшін адам өлтіріп, лаңкестік әрекеттерге жол беріледі. Бүгінгі қоғамда адамдардың алдында адам өлтіру ауыр күнә немесе қылмыс емес, жеңіл әрі қалыпты жағдайға айналды. Исламда адам өлтіру - Аллаға серік қосудан кейінгі екінші ауыр күнә. Шариғат адам өлтіруге діннен және адамгершіліктің шегінен шыққан қоғамға қауіп төндірген, тоқтату мүмкін болмаған жағдайдан басқа уақытта ешқандай құқық бермейді. Шариғат рұқсат берген кек алу мәселелерінде де адам өмірін сақтап қалуға тырысады.

Шариғат заңдарында қылмысты қасақана не абайсызда жасағанына мән береді. Бұл дәстүр талай дауларды сөзбен тоқтатқан билерде де сақталған. Оларда кісіні қасақана өлтіру, ерекше қаталдықпен өлтіру, зорлап-қинап, азаптап өлтіру, екі не одан да көп кісі өлтіру, жан күйзелу және ашу үстінде (аффект жағдайында) кісі өлтіру жағдайларына қатты назар аударған.

Шариғат заңы бойынша жеке меншікке байланысты қылмыстардың екі түрі қарастырылған: ұрлық және тонау. Он дирхамнан артық ұрлаушылардың қолы кесілген. Түнгі ұрлық пен күндізгі ұрлықтың ара-жігі пайымдалады. Түндегі ұрлық аса қауіпті. Қараңғыда ұры өзін еркін сезінеді. Жәбірленуші басқаны көмекке шақырғанымен, қараңғыда ешкім көрмейді, келмейді, ал күндіз бәрі көреді, көмекке келе алады деп санайды. Ұрының ер не әйел екеніне қарамастан қолдары кесілген. Ұрының қолы не аяғы шабылар алдында темір қыздырылып дайындалған. Өйткені, Мұхаммед (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) пайғамбар: "Егер қолын не аяғын шапқаннан соң орнын күйдірмесе, ұрының қаны көп кетіп, қансырап өліп кетуі мүмкін. Ал біздің мақсат өлтіру емес, қылмысы үшін жазалау" деген. Шариғат бойынша тонаушылықты 4-ке бөледі. Олар:

1. Өлтіремін деп қорқытып тонау;
2. Өлтірмей тонап алып, мал-мүлкін пайдалану (біразын);
3. Тоналған мүлікті түгел пайдалану;
4. Тонау өліммен ұштастырылса.

Ал, кісі өлімін 5 түрге бөледі:

1. Қысастықпен кісі өлтіру;
2. Ашу үстінде кісі өлтіру;
3. Абайсызда кісі өлтіру;
4. Соғыста кісі өлтіру;
5. Басқа бір ниетпен кісі өлтіру.

Қысастықпен кісі өлтіргендер міндетті түрде өлтірілген. Қалған түрлері күн төлеген.

Шариғат заңы сауда-саттықта мына нәрселерге тыйым салынады:

1. Арам нәрселерді сату және сатып алуға;
2. Тартып не тонап алынған нәрселерді сату және сатып алуға;
3. Сатушының өз мүлкі болып табылмаса;
4. Құмармен байланысты сауда-саттық істер жасауға;
5. Араластырылған, бір-бірінен ажыратуға болмайтын өнімдерді араластырып сатуға (мысалы, майға басқа бір май, бензинге су т.б.);
6. Сүтқорлық (риба) ниетпен келісім жасауға (яғни өсіммен алу т.б.);

Бұл айтылғандарды арабтар "батил" дейді. Сүтқорлықпен пайдакөрудің күнәсы зинақорлықтан 70 есе ауыр.

Қоғам тірегі де, қуаты да - отбасы. Отбасының бекем болуы көбіне әйел адамдарға байланысты. Алайда әйелдер құқығы жер бетіне ислам діні келгенге дейін адам төзгісіз халде еді. Әйел затының ар-намысын таптау былай тұрсын, оларды тірідей жерге көметін болған. Жахилия дәуірінде дүниеге қыз баланың келуі жанұяны ұятқа қалдыратын жайт саналатын, қыз нәрестелер туыла сала тірідей жерге көмілетін. Тек Құранда ғана сәбилерді өлтіруге тыйым салды: "...жарлылықтан балаларыңды өлтірмендер" де. Сендерді де, оларды да Біз тамақтандырамыз" ("Әнғам" сүресі, 151-аят). Ислам дүниеге келген қыз нәрестелерді өлтіруге тыйым салып қана қойған жоқ, сонымен бірге әйелдерді сыйлауға, жақсы көруге және оған құрметпен қарауға үндейді.

Тек араб елінде ғана емес, әлем бойынша әйелдердің статусы төмен болып, қорланып жатты.

Үнділерде әйелдер ер адамдардың жеке меншігі болып мүлік ретінде саналды. Сати заңы бойынша өлген ерімен бірге әйелі де тірідей өртелген. Бұл әйелінің еріне берілгендігінің нышаны деп түсінген. Осындай тағылық заң XIX ғасырдың ортасында ғана күшін жойды.

Тауратта әйелдерді шайтанның дем берушісі, Адам Атаның жұмақтан қуылуы әйелдің кесірінен деп санаған. Иудейлер заңы бойынша әйел құқықсыз, әке-шешесінің үйінде де күн ретінде қаралған. Әкесі өлсе, ер балалары (бауырлары) қыз баланы сатуға құқығы болған. Қыздардың мирастан үлесі болмағандығы айтпаса да түсінікті. Жапония, Қытай елдерінде әйелдерді шіркеуге кіргізбеген. Бала асырап алу, келісімшарт жасау әйелдерге тән құқық емес еді.

Отбасы - қоғамның негізі. Ислам отбасы құндылықтарына ерекше мән береді. Құран Кәрім ер мен әйел арасындағы бұл табиғи байланысты былай бейнелейді: «сендерге, оған тұрақтауларың үшін өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып, араларыңа сүйіспеншілік, мейірімділік пайда қылғандығы да оның

белгілерінен. Сөз жоқ, осыларды ойланған елге белгілер бар» ("Рұм" сүресі, 21-аят). Қасиетті Құранда жұбайлар арасындағы жақсы қарым-қатынас олардың арасындағы татулықты арттырады. Олар сана-сезімі мен дене жақындығымен біртұтас. Олар бірге келешекке үміт артып, бүгіні үшін тырысады. «Еркектер әйелдерді билеуші, ... жақсы әйелдер бойұсынушылар» ("Ниса" сүресі, 34-аят). Шаңырағы биік отбасының іргетасы - Ислам. Бүгінгі таңдағы қоғам дінсіздік, сенімсіздік вирустарымен зақымдалған, қоғам мен отбасын түбірімен бұзатын некесіз байланыс індетіне бой алдырған.

Құранда ерлер мен әйелдер тек тең құқылы ғана емес, бірін-бірі толықтырып отыратын жаратылыстар. «Сендердің әйелдерің сендер үшін киім сияқты, ал сендер оларға киім сияқтысыңдар...» («Бақара» сүресі, 187-аят) делінген.

Ислам калай жер бетіне нұр болып шашырады, солай әйелдер мен ерлерге теңдей құқық берілді. Әйелдер еркін тыныстап, әйелдік, аналық парыздарын еркін атқаруға мүмкіндік алды. Ислам әйел затына құрметпен қарауды үндеді. Тірідей қыздарын көметін тағылық қағиданы түбегейлі жойды. Керісінше, кімде-кім үш қыз баланы тәрбиелеп өсірсе, жаннаттық деп есептеп, қыз баланың қоғамдағы ролін арттырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Поздняков Э.А. Философия преступления, 155-156 б;
2. Гоббс Т. Левиафан. 4.2. О государстве. - Гоббс Т. Соч. в 2-х т. М., 1991, т.2, 324 ст;
3. Бердяев Н.А. Мировоззрение Достоевского. М., 2001;
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994;
5. Рассел Дж.Б. Князь тьмы. Пер. с англ. Ларионова И.Ю. СПб. "Евразия", 2002;
6. Фрейд З. Я и оно. Тбилиси, 1991, 380 ст;
7. Творения Блаженного Августина. Киев, 1901;
8. Дамаскин Иоанн. Точное изложение православной веры. Ростов-на-Дону. Приазовский край, 1992.
9. Августин А. О Граде Божьем. В 22-х книгах. М. Изд-во Спасо-Преображенского Вааламского монастыря, 1994.

УДК 358.81 А 21

*Марданова А.**Магистрант Евразийской Юридической Академии имени Д.Кунаева*

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Аннотация: в статье рассматриваются исторические аспекты борьбы с транснациональной преступностью, включая ретроспективный анализ транснациональной преступности с момента формирования основ СССР до анализа современного уголовного законодательства.

Целью настоящей статьи является изучение исторических аспектов борьбы с транснациональной преступностью. На сегодняшний день необходимо изучить все исторические этапы формирования транснациональной преступности, начиная от мелких банд, заканчивая организованными преступными группами более высокого ранга.

Ключевые слова: транснациональная преступность, история транснациональной преступности, организованная преступность.

ТРАНСҰЛТТЫҚ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСТІҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйіндеме: Мақалада трансұлттық қылмысқа қарсы күрестің тарихи аспектілері, оның ішінде КСРО-ның іргетасы қалыптасқан сәттен бастап қазіргі қылмыстық заңнаманы талдауға дейінгі трансұлттық қылмыстың ретроспективті талдауы қарастырылған.

Бұл мақаланың мақсаты – трансұлттық қылмыспен күрестің тарихи аспектілерін зерттеу. Бүгінгі таңда шағын бандалардан бастап жоғары дәрежедегі ұйымдасқан қылмыстық топтарға дейін трансұлттық қылмыстың қалыптасуының барлық тарихи кезеңдерін зерттеу қажет.

Түйін сөздер: трансұлттық қылмыс, трансұлттық қылмыс тарихы, ұйымдасқан қылмыс.

HISTORICAL ASPECTS OF THE FIGHT AGAINST TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME

Resume: The article deals with the historical aspects of the fight against transnational crime, including a retrospective analysis of transnational crime from the moment the foundations of the USSR were formed to the analysis of modern criminal legislation.

The purpose of this article is to study the historical aspects of the fight against transnational crime. Today it is necessary to study all the historical stages of the formation of transnational crime, from small gangs to organized criminal groups of a higher rank.

Key words: transnational crime, history of transnational crime, organized crime.

Исторический метод исследования является одним из действенных методов познания, который позволяет нам выяснить, каким исследуемое явление было раньше, каким это явление стало сейчас [1, с.14].

До 1930 годов к основным формам организованной преступности в Казахстане являются формирования, совершавшие бандитизм, то есть нападения на граждан или организации. В данное время бандитизм на территории всего постсоветского пространства носил исключительно политический характер [2, с.72-75]. Задачей правоохранительных органов того периода являлась подавление бандитских группировок жесткими методами. Изложенное обусловлено тем, что бандитские формирования в большей части носили политический характер.

В этой связи на первый план выступала борьба с политическими преступниками. Принимая во внимание изложенное, в УК.КазССР в качестве первой главы особенной части Уголовного закона были предусмотрены государственные преступления [3, с.10]. Организованная преступность того периода была характеризовалась тем, что в союзе сложился особый криминальный мир, где большое значение играли воры в законе. Криминальный мир имел свои законы и традиции, которых придерживались все криминальные группировки.

Ситуация началась меняться в начале 1940 годов, поскольку многие воры в законе, авторитеты и лидеры преступной среды перешли на сторону советских властей и стали защищать родину от посягательств Фашистской Германии. После окончания войны, принимая во внимание сложное социально-экономическое положение в государстве, произошел рост преступности, в большей части, корыстно-насильственного характера. Криминальный мир изменился, поскольку большинство функционирующих на тот момент преступных групп отошли от криминальных воровских традиций.

Характерным признаком организованной преступности стало поиск связей с коррумпированными сотрудниками правоохранительных органов. В начале 1950 годов это стало возможным, принимая во внимание рост теневых форм экономики, коррупция в рядах сотрудников правоохранительных органов, а также неспособность функционирования плановой советской экономики.

Таким образом, возник союз между элитными представителями власти и организованной преступностью, которыми пользовались услугами последних в целях получения недоступных товаров и получения недоступных услуг. Взамен представителям криминального мира предоставлялась помощь в виде защиты от уголовного преследования со стороны правоохранительных органов.

Вышеуказанные обстоятельства повлекли также к росту транснациональных преступлений, которые оказывали помощь в контрабанде товаров для реализации их на территории Союза Советских Социалистических Республик. Организованная преступность того периода нуждалась в помощи

аналогичных формирований в соседних странах, уверенно обретая транснациональный характер.

Развитие организованной преступности в Республике Казахстан приходится на конец 1980 годов. Распад великой державы повлек за собой рост коррупции, которая была связана с различными негативными явлениями и процессами, происходящими в стране. На фоне масштабного всплеска коррупции имели место экономические и социальные проблемы.

Особенностью организованной преступности того периода является состав членов преступных группировок, в большей части состоящих из действующих спортсменов и сотрудников государственных органов. После распада Союза Советских Социалистических Республик организованная преступность характеризовалась живучестью. Наблюдалась тенденция сращивание представителей организованной преступности и сотрудников правоохранительных органов Республики Казахстан.

На фоне установления коррупционных связей с представителями государственных структур, наблюдался рост теневой экономики, которая проявлялась в том, что члены преступных организаций открывали различные подпольные предприятия для получения максимальной материальной прибыли. В этой связи деятельность правоохранительных органов по отношению к действующим преступным группировкам была не эффективной. Ярким примером сращивания организованной преступности и сотрудников правоохранительных органов являются многочисленные факты привлечения к уголовной ответственности сотрудником милиции, чья деятельность была связана с крышеванием теневой экономики [4, с.5].

По истечении определенного периода времени представители организованных преступных группировок взяли под контроль все частные предприятия и учреждения, действующие на территории Республики Казахстан. Причем вести успешную деятельность по вымогательству и крышеванию частного бизнеса позволяли покровительственные связи в высших эшелонах власти.

Среди организованных преступных формирований существовала специализация, поскольку сферы деятельности таких группировок были распределены между собой. Одни преступные группировки осуществляли деятельность по крышеванию частного бизнеса, сутенерству, порнобизнесом, совершению уголовных правонарушений корыстно-насильственного характера, то есть носили исключительно локальный характер. Другие преступные группировки носили ярко выраженный транснациональный характер и специализировались на совершение экономической и обычной контрабанды. Речь идет о наркобизнесе и контрабанде наркотических средств, боеприпасов и иных незаконно хранящихся предметов и веществ.

На фоне роста и произвола организованной преступности в республике применялось законодательство, лишь фрагментарно регламентирующая противодействие организованной преступности и коррупции. На фоне отсутствия специализированного закона «О противодействии организованной преступности», который не принят и по сей день, был принят УК КазССР, в

котором имели место нормы права, регламентирующие уголовную ответственность за совершение преступлений в составе организованных преступных формирований.

Так, в ст.63 УК КазССР была предусмотрена уголовная ответственность за бандитизм, то есть организацию вооруженных банд, создаваемых для нападения на государственные или общественные предприятия, учреждения, организации или граждан. Помимо изложенного в ст.63-2 была предусмотрена уголовная ответственность за организацию или руководство преступной группой либо преступным сообществом [5, с.5].

Если провести сравнительно-правовой анализ с законодательством, регламентирующим уголовную ответственность за совершение уголовных правонарушений в составе организованных преступных формирований, то законодательство того периода показывало отношение законодателя к понятиям «организованная преступность» и «коррупция». Считалось, что в СССР нет коррупции и организованной преступности, которые присущи для стран Западной Европы и Америки.

Анализ юридической литературы показывал, что в 1980 годах отмечалась тенденция сращивания организованной и экономической преступности. Ряд зарубежных экспертов полагали, что под контролем организованной преступности находились не только коммерческие организации и банки. Около 40 процентов государственных компаний также находились под тотальным контролем организованной преступности [6, с.661].

Большое влияние на организованную преступность СССР оказывали иностранные спецслужбы, которые имели тесные связи с представителями криминальных структур, с помощью которых в республиках формировался удобный социально-политический строй, который, по сути, и привел к прекращению существования великой державы. В последующем спецслужбы Соединенных Штатов Америки сделали все возможное для не привлечения к уголовной ответственности лиц, причастных к совершению экономических и государственных преступлений [7, с.536].

Накопление капитала сопровождалось его легализацией посредством открытия собственных предпринимательских структур. Наличие капитала позволило лидерам организованной преступности не только находить криминальные связи в структурах власти, но и проникать в исполнительную и законодательную власть. Таким образом, в Союзе Советских Социалистических Республик сформировалась криминальная элита со своими традициями и особенностями. Фактически можно было говорить о сращивании организованной и должностной преступности. Таким образом, в СССР сформировался особый криминальный мир [8, с.23-24].

В 1997 году после распада СССР был принят первый Уголовный закон независимого Казахстана. Он практически полностью воспроизвел нормы УК КазССР в части противодействия проявлениям организованной преступности. Вместе с тем, принимая во внимание ратификацию международных соглашений «О противодействии организованной и транснациональной преступности», в Уголовном законе появилась ответственность за создание и руководство

транснациональной организованной группой (статья 235-2 УК Республики Казахстан) и создание и руководство транснациональным преступным сообществом или организацией (235-3 УК Республики Казахстан) [9, с.87].

В 2014 году был принят новый Уголовный кодекс Республики Казахстан, в котором были реализованы идеи гуманизации действующего права. Гуманизация в большей степени коснулась уголовных правонарушений небольшой и средней тяжести. Вопросы, связанные с противодействием организованной преступности, предусмотренные в УК Республики Казахстан 2014 года, практически воспроизвели положения УК Республики Казахстан 1997 года.

Так, в статьях 264 и 265 Уголовного закона предусмотрена уголовная ответственность за создание и руководство транснациональной организованной группой, организацией и сообществом, как наиболее опасной формой организованных преступных формирований.

Вместе с тем, несмотря на принятия ряда нормативно-правовых актов, на сегодняшний день в законодательстве есть множество концептуальных проблем. К примеру, до сих пор отсутствует научное определение экстремизма в Законе «О противодействии экстремизму», отсутствует законодательная регламентация борьбы с некоторыми формами организованной преступности. Все вышеизложенное факторы в своей совокупности создают системные проблемы в деятельности правоохранительных органов, которые невозможно решить принятием единичных нормативно-правовых актов, регулирующих отдельные аспекты борьбы с транснациональной преступностью. Необходимо проведение системной работы в этом направлении.

Таким образом, резюмируя содержание подраздела, мы пришли к выводу о том, что транснациональная организованная преступность Казахстана на сегодняшний день представляет собой социально-опасное явление, представляющая собой совокупность преступных групп и организаций, специализирующихся на совершение общеуголовных, экономических, коррупционных уголовных правонарушений при покровительстве сотрудников правоохранительных и иных государственных органов. Транснациональная преступность существовала на территории Казахстана на протяжении длительного периода времени, что обусловлена системными проблемами борьбы с ней, начиная от проблем законодательного характера, заканчивая организационными. Негативное влияние на рост транснациональной преступности повлияло отсутствие политической воли на противодействие рассматриваемому явлению. На протяжении практически всего периода существования Союза Советских Социалистических Республик государство скептически относилось к транснациональной преступности и коррупции, считая это пережитками буржуазного строя. В период получения Республикой Казахстан независимости и всего периода существования нашего государства, на законодательном уровне проблемы борьбы с транснациональной преступностью решены не были.

Список использованных источников

1. Ванеев С.У. Уголовная ответственность за самоуправство по законодательству Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид.наук. – М., 2006. – 193 с.
2. Роулинсон П. Российская организованная преступность: краткая история // Российская организованная преступность: новая угроза? М., 2000. С. 72—75.
3. Уголовный кодекс Казахской ССР с изменениями и дополнениями на 1 октября 1996 г.: Учебное издание. – Новосибирск, 1996. – 120 с.
4. Ляпунов Ю.И. Должностные преступления: Учебное пособие. – Киев: НИиРИО Киевской высшей школы МВД СССР, 1988. – 116 с.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 22 июля 1959 года // <https://online.zakon.kz/document>
6. Незнамова З.А. Уголовное право. Особенная часть. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа ИНФРА-НОРМА, 1998. – 768 с.
7. Криминология: Учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. М., 2007.
8. Корягин В.С. Деятельность следователя в условиях противодействия организованной преступности: дисс. канд.юрид.наук. – Нижний Новгород, 2006. – 159 с.
9. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Учебно-практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2002. – 160 с.

ӘОЖ 343.847

Медетбек М.Қ.

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ-сы*

БЕЛГІЛІ БІР ЛАУАЗЫМДЫ АТҚАРУ НЕМЕСЕ БЕЛГІЛІ БІР ҚЫЗМЕТПЕН АЙНАЛЫСУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАЗАНЫҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Түйіндеме.. Осы ғылыми мақалада Ресей империясының кезеңінен бастап Кеңес Одағының алғашқы кезеңдеріне дейінгі аралықта белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қылмыстық жазасының қазақ даласында даму тарихы талданды.

Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қылмыстық жазасының даму тарихын зерттеу арқылы біз аталған жазаның құқықтық табиғатын анықтауға мүмкін аламыз. Осы жаза түрінің қазақ жерінде қолданылуы 1845 жылғы Қылмыстық және түзеу жазалар туралы Ереже мен 1903 жылғы Қылмыстық Ережемен байланысты болды.

Ал аталған жаза түрінің әрі қарай даму кезеңі Ұлы Қазан Революциясынан кейінгі кезеңмен байланысты болды. Бұл кезеңде екі рет кодификацияланған Қылмыстық заңдарда аталған жаза түрі бекітілген жаза жүйесінде сақталып қалынды және негізгі жаза түрі ретінде де, қосымша жаза түрі ретінде де тағайындалып отырды.

Әр кезеңде сотталғанның қандай да бір құқықтарынан айырумен байланысты жаза түрлерінің шеңбері өзгеріп отырды, атап айтқанда бірлестіктен белгілі бір мерзімге немесе өмір бойы шығару; лауазымынан айыру; қандай да бір лауазымды иеленуге, немесе орындауға немесе қандай да бір жұмыс түрімен айналысуға тыйым салу; саяси құқықтардан айыру; кеңестерге және кеңестер съездіне сайлау кезінде сайлану және сайлау құқықтарынан айыру; жауапты мемлекеттік лауазымды иелену, қоғамдық міндеттерді орындау және құрмет атағын алып жүру құқығынан айыру; өндірістік немесе сауда ұйымдары мен қоғамдарында сайланбалы лауазымды иелену құқығынан айыру; ата-аналық құқықтардан айыру және т.б.

Кілтті сөздер: жаза, сотталған, лауазым, қызмет, айыру, тыйым салу.

ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ ПРАВА ЗАНИМАТЬ ОПРЕДЕЛЕННУЮ ДОЛЖНОСТЬ ИЛИ ЗАНИМАТЬСЯ ОПРЕДЕЛЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Аннотация. В данной научной статье проанализирована история развития в казахской степи уголовного наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, начиная с периода Российской империи и заканчивая ранними периодами Советского Союза.

Изучив историю развития уголовного наказания в виде лишения права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью, мы можем определить правовую природу данного наказания. Применение этого вида наказания на казахской земле было связано с Уложением об уголовных и исправительных наказаниях 1845 года и Уголовным уложением 1903 года.

А период дальнейшего развития данного вида наказания был связан с периодом после Великой Октябрьской революции. В этот период дважды кодифицированные уголовные законы сохраняли данный вид наказания в утвержденной системе наказаний и назначались как основной вид наказания, так и как дополнительный вид наказания.

На каждом этапе менялся круг видов наказания, связанных с лишением осужденного каких-либо прав, а именно исключение из объединения на определенный срок или пожизненно; лишение должности; запрет занимать, или выполнять какую-либо должность или заниматься каким-либо видом деятельности; лишение политических прав; избрание и избрание при выборах в советы и на съезд Советов права на занятие ответственной государственной должности, выполнение общественных обязанностей и ношение почетного

звания; лишение права занимать выборные должности в производственных или торговых организациях и обществах; лишение родительских прав и др.

Ключевые слова: наказание, осуждение, должность, служба, лишение, запрет.

EVOLUTION OF THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL PUNISHMENT IN THE FORM OF DEPRIVATION OF THE RIGHT TO HOLD A CERTAIN POSITION OR ENGAGE IN A CERTAIN ACTIVITY

Annotation. This scientific article analyzes the history of the development of criminal punishment in the Kazakh steppe in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, starting from the period of the Russian Empire and ending with the early periods of the Soviet Union.

Having studied the history of the development of criminal punishment in the form of deprivation of the right to hold a certain position or engage in a certain activity, we can determine the legal nature of this punishment. The application of this type of punishment in the Kazakh land was connected with the Regulations on Criminal and Correctional Punishments of 1845 and the Criminal Regulations of 1903.

And the period of further development of this type of punishment was associated with the period after the Great October Revolution. During this period, twice codified criminal laws preserved this type of punishment in the approved system of punishments and were assigned both the main type of punishment and as an additional type of punishment.

At each stage, the range of types of punishment related to the deprivation of the convicted person of any rights changed, namely, exclusion from the association for a certain period or for life; deprivation of office; prohibition to hold or perform any position or engage in any type of activity; deprivation of political rights; election and election during elections to councils and at the Congress of Soviets, the right to occupy a responsible public position, perform public duties and carry an honorary title; deprivation of the right to hold elected positions in industrial or trade organizations and societies; deprivation of parental rights, etc.

Key words: punishment, convicted, position, service, deprivation, prohibition.

Кәзіргі кезде дүние жүзі бойынша қылмыстық жазаларды қолдану аясындағы орын алып отырған үрдістердің бірі қоғамнан оқшаулаусыз жаза түрлерін мүмкіндігінше жиі қолдануға жол беру болып табылады. Қазақстан Республикасында осы бағытта жұмыс жасауда және жасалған жұмыстары нәтижелер әкелуде. 1997 жылы қабылданған қылмыстық[1] және қылмыстық[2] заңнамаларында қазақстандық заңшығарушылар мүмкіндігінше жаза түрлерін, сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын айқындайтын бірқатар халықаралық стандарттарға сәйкес келетін ережелерді қарастырды, алайда сол кезеңде қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамаларында орын алған бірқатар жаңашылдықтар оларды жүзеге асыру барысында жалпы отандық жаза жүйесіне айтарлықтай оң нәтижелер әкеле қойған жоқ. Өйткені бірқатар жазаларды атап айтқанда бас бостандығынан айыру жазасын жиі тағайындау

салдарынан осы жаза түріне сотталғандардың саны жағымсыз статистиканың қалыптасуына ықпал етті. Ал егер бұл жаза түрін тағайындаудың салдары мемлекеттік бюджет үшін шығынды екендігін ескеретін болсақ, мұндай жағдайдың жағымсыз салдарының арта түскені сөсіз. 1997 жылдан 2014 жылғы дейінгі аралақыта ең жиі қолданылған жаза түрлері қатарында айыппұл мен бас бостандығынан айыру жазалары орын алды, ал қалған жазалардың оның ішінде айыппұл жазасын қоспағанда қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жазалардың қолданылу көрсеткіші өте төмен болды. Бұл жағдай белгілі лауазымды иелену және белгілі бір қызмет түрімен айналысу құқығынан айыру жазасына қатысты орын алды. Ал қоғамнан оқшаулаусыз жазалар ішінде айыппұл жазасының жиі тағайындалуы орын алған проблеманы шешпеді. Әрине тәжірибеден көретіміз, жазалардың аз тағайындалуы қылмыстық құқықбұзушылықтың аз жасалғандығын білдіреді, алайда бізде жағдай өзгеше болды, жасалған қылмыстардың саны өсті, бас бостандығынан айыру мен айыппұл жазаларын қоспағанда, оларға тағайындалатын жаза түрлерінің саны өте төмен болды. Мұндай төмен көрсеткіштің орын алуы бірқатар жағдайларға байланысты болды, атап айтқанда ондай жаза түрлерін қолдануға сәйкес жағдайдың жасалмауы, қамаққа алу үйлерінің салынбауы, жазаны орындайтын қызметкерлердің санының жетіспеуі, электронды бақылау құралдарының болмауы және т.б. Мұның барлығы жеңіл жазадан бірте-бірте қатаң жазаға ауысу қағидасын бұзды. Отандық ғалымдардың арасында германдық тәжірибені пайдалануды, яғни құқықтан айыру, айыппұл және бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларды ғана қолдануды ұсынғандар да болды.

Осындай орын алған жағымсыз жағдайға мемлекет тарапынан жауап ретінде бірқатар іс-шаралар жүргізілді. Сондай шаралардың бірі ретінде қолданыстағы жазалардың мазмұнын, оларды атқару механизмдерін елеулі түрде өзгерту орын алды. Нәтижесінде 2014 жылы жаңа Қылмыстық[3] және Қылмыстық-атқару[4] заңнамалары қабылданды. Бұл өзгерістер қарастырып жатқан жаза түріне қатысты орын алды.

Белгілі бір лауазымды иелену немесе белгілі бір қызмет түрімен айналысу құқығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаның Қазақстан Республикасының аумағында өзіндік даму ерекшелігі бар жазалардың бірі түрі болып табылады. Бұл жаза түрінің шығу тегін анықтай отырып, оның мәнін түсінуге және ашуға болады. Қазақтың әдет құқығында аталған жаза түрі қарастырылмаған. Осы тұрғыдан аталған жаза түрі қазақ жерінде қай кезден бастап қолданыла бастады деген сұрақ туындауы мүмкін. Бұл сұраққа жауап ретінде белгілі ғалым У.С. Жекебаевтың пікірін келтіре кету орынды, атап айтқанда Қазақстан Республикасында қылмыстық құқықтың қалануының және дамуының өзіндік ерекшелігі бар. Қазақстан үш ғасыр бойы Ресей Империясының қол астында болды. Және революцияға дейінгі кезеңде Қазақстан аумағында мемлекеттік қылмыстар, адам өлтіру, тонау, барымта, адам зорлау туралы көптеген қылмыстық істер 1845 жылғы және 1903 жылғы Ережелердің негізінде жалпы империялық соттармен қаралды[5]. Ғалымның бұл пікірін негізге алатын болсақ, сол кезеңдері Қазақ даласында аталған қылмыс түрлеріне қатысты 1845 жылғы Ереже мен 1903 жылғы Ережеде белгіленген жаза түрлері қолданылған.

Сәйкесінше белгілі бір лауазымды иелену немесе белгілі бір қызмет түрімен айналысу құқығынан айыру түріндегі жаза өзінің қолданысын Қазақ жерінде осы кезеңдерде бастаған. 1845 жылғы Ереже «Қылмыстық және түзеу жазалары туралы» деп аталды. Осы Ереженің екінші тарауы жаза түрлеріне арналды. Сол тарауда басқа жазалармен қосымша жаза ретінде жағдайын белгілейтін құқықтарынан айыру жазасы ретінде қарастырылды. Жер аудару жазасы болсын, өлім жазасы болсын, осы жазалармен бірге тағайындалып отырды. Бұл жаза түрі қандай құқықтық шектеулерден тұратындығы осы екінші тараудың басқа ережелерінде белгіленді, атап айтқанда сол кезеңде қоғамда алатын орнына, мәртебесіне қарай анықталып отырды. Осы Ереженің 46-бабына сәйкес ондай шектеулер қатарында:

- 1) мемлекеттік немесе қоғамдық қызметке кіруге;
- 2) гильдияға жазылуға немесе сауда жасауға құқық беретін куәліктің қандай да бір түрін алуға;
- 3) қандай да бір жасалатын келісім-шарттарда және өзгеде актілерде куә болуға, антпен немесе антсыз азаматтық істер бойынша куәлік айғақ беруге, тек сотпен олардың куәлік айғақтары қажет деп танылған жағдайларды қоспағанда;
- 4) аралық соттарға судья ретінде сайлануға;
- 5) қамқоршы немесе қорғаншы болуға;
- 6) кімнің ісі болмасын өкіл болуға тыйым салынады[6].

Ал 56-бабына сәйкес қамалға екі жылдан алты жылға дейін қамау жазасына және тыныштандыру үйіне бір жылдан үш жылға дейінгі қамау жазасына біріктірген кезде ондай шектеулер келесідей мазмұнда болады:

- дворяндар үшін мемлекеттік немесе қоғамдық қызметке кіруге, сайлауға қатысуға, қандай да бір лауазымға сайлануға, дворяндық қамқоршылыққа тағайындау бойынша қамқоршы болуға тыйым салынады;
- діни қызметкерлер үшін өмір бойы діни атағынан айырылады;
- құрметті азаматтар мен көпестер қалалық сайлауларға қатысуға және құрметті немесе қала билігі лауазымымен байланысты лауазымдарға сайлануға тыйым салынады[6].

Сонымен қатар қызметтегі қылмыстар мен теріс қылықтар үшін айрықша жаза түрлері белгіленген, атап айтқанда

- 1) қызметтен босату;
- 2) лауазымнан айыру;
- 3) қызметтік өтілімін азайту;
- 4) лауазымынан босату;
- 5) жоғарғы лауазымнан төменгі лауазымға ауыстыру және т.б.[6].

Осы жердегі қызметтен босатылған тұлға қандай да бір мемлекеттік қызметке қайтан кіруге, сайлауға қатысуға және дворяндыққа, қала және аймақ лауазымдарына сайлану құқығынан айырылады[6].

Ал лауазымынан айырылған тұлғалар лауазымынан айырылған күннен бастап үш жыл ішінде қайтадан мемлекеттік және қоғамдық қызметке кіру құқығынан айырылады[6].

1903 жылғы Қылмыстық Ереженің үшінші бөлімінде жазалар мәселесі қарастырылды[7]. 1845 жылғы Ережедегі сияқты қосымша жаза ретінде

тағайындалуын жалғастырды. Осы Ережеге сәйкес сотталғандарды құқықтарынан айырумен байланысты жазалар жағдайын белгілейтін құқықтарын айырудан, қызметтік құқықтарынан және қандай да бір артықшылықтарынан айырудан тұрды[8,279-281бб.].

Қосымша жаза ретінде құқықтардан айыру үш түрге бөлінді:

1) жағдайын белгілейтін барлық құқықтардан айыру, яғни мемлекеттік немесе қоғамдық қызметке кіру құқығынан айырылды, мүліктік және өзге де құқықтары шектелді;

2) айрықша құқықтарының және артықшылықтарының, сондай-ақ жеке құқықтарынан айрылды, атап айтқанда мемлекеттік және қоғамдық қызметке кіруге, гильдияға жазылуға, аралық судья болуға, өкіл болуға тыйым салынды;

3) кейбір құқықтарынан және артықшылықтарынан айыру сотталған тұлғаның қандай сословиеге жататындығына байланысты болды және сословиелік мекемеге сайлану құқығынан айрылды[9,306-307бб.].

Белгілі бір лауазымды иелену немесе белгілі бір қызмет түрімен айналысу құқығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаның тарихи дамуының келесі кезеңі Ұлы қазан революциясынан кейінгі кезеңмен байланысты болды. Осы кезеңдегі аталған жаза түрінің мазмұнына сол кезде жүргізілген саясат елеулі ықпал етті.

Ұлы қазан революциясынан кейін алғашқы қабылданған құжаттардың бірі РСФСР Әділет Халық Комиссариатының 1917 жылдың 19 желтоқсанындағы «Революциялық трибунал, оның құрамы, оның қарауына жатқызылған істер, оларға тағайындалатын жазалар туралы және оның отырысын жүргізу тәртібі туралы» Ережесінің 2-тармағында революциялық трибуналмен тағайындалатын жазалардың ішінде кінәлі тұлғаны барлық немесе кейбір саяси құқықтарынан айыру жазасы қарастырылды[10]. Осы Ереженің 1-тармағында трибуналмен қаралатын істердің шеңбері белгіленген, ал нақты қандай қылмыстық құрам бойынша аталған жаза түрі тағайындалатындығы белгіленбеген. Сол кезеңдегі жекелеген құжаттарда сотталғанда кейбір құқық түрлерінен айыру мәселелері қарастырылған болатын. Сондай құжаттардың бірі ретінде Бүкіл ресейлік орталық атқару комитетінің 1918 жылдың 26 сәуіріндегі «Жұмысшы-шаруа қызыл армиясындағы қызмет мерзімі туралы» Декреттің 2-тармағында Қызыл Армия қатарынан қызмет мерзімі бітпей өзбетімен кетіп қалған кез келген солдатқа қатысты Кеңес Республикасының азаматы құқығынан айыру жаза қолданылуы мүмкін[11].

Ал 1919 жылы 12 желтоқсанда болашақта қабылданатын қылмыстық заңдарға негіз болатын сол кезеңдегі алғашқы құжат қабылданды, атап айтқанда РСФСР Әділет халық комиссариатының «Р.С.Ф.С.Р. Қылмыстық құқығы бойынша басшылық бастауалары туралы» Қаулының VI-тарауында қылмыстық жазалар жүйесі белгіленді. Онда сотталғанның қандай да бір құқықтарынан айырумен байланысты жаза түрлерінің шеңбері ұлғайтылды:

- бірлестіктен белгілі бір мерзімге немесе өмір бойы шығару;
- лауазымынан айыру;
- қандай да бір лауазымды иеленуге, немесе орындауға немесе қандай да бір жұмыс түрімен айналысуға тыйым салу;
- саяси құқықтардан айыру[12].

1919 жылдың 27 қарашасындағы Бүкіл ресейлік Орталық атқару комитетінің «Революциялық әскери трибунал туралы» ереженің 33-тармағының ескертпесінде қолданылатын жазалардың ішінде белгілі бір мерзімге немесе мерзімсіз барлық немесе тек қана саяси құқықтардан айыру туралы жаза белгіленді[13].

Ал Кеңес Одағының аумағындағы алғашқы 1922 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінде құқықтардан айыру және лауазымынан алып тастау түріндегі екі жаза қарастырылды. Осы кодекстің 40-бабында құқықтардан айыру жазасының мазмұны және ол жазаны тағайындау мерзімі белгіленді, атап айтқанды ондай айырылуға жататын құқықтардың қатарында сайлау және сайлану құқықтары, кәсіптік және өзгеде ұйымдарға сайлану және сайлау құқықтары, жауапты лауазымды иелену құқығы, халық сотында заседатель болу құқығы, сотта қорғаушы болу құқығы, кепілгер және қамқоршы болу құқықтары қарастырылды[14].

Құқықтардан айыру жазасын тағайындау мерзімінің жоғарғы шегі бес жылдан аспауы тиіс болды, алайда ерекше жағдайларда ондай жаза мерзімсіз уақытқа да тағайындалуы мүмкін. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 147-бабына сәйкес саналы түрде сақтану ережелерін сақтамау салдарынан абайсызда адам өліміне әкелсе, өлімге әкелген қызмет түрімен айналысуға белгілі бір мерзімге немесе мерзімсіз уақытқа тыйым салынуы мүмкін[14].

Құқықтардан айыру жазасы қосымша жаза түрі ретінде қаралды және Қылмыстық кодекстің 42-бабына сәйкес мерзімі бір жыл мерзімнен асатын немесе өзге ауыр жаза түрі тағайындалған кезде міндетті болып табылады.

Ал лауазымынан алып тастау сотталушы тұлғаны лауазымында қалдыру мүмкін емес деп сотпен таныған жағдайда қолданылады. Бұл жаза түрі көп жағдайда лауазымды тұлғалармен жасалатын қылмыстар үшін тағайындалады, мысалы, Қылмыстық кодекстің 105-бабына сәйкес билігін теріс пайдаланғандығы үшін тағайындалуы мүмкін.

Сонымен қатар саудагерлер өзара бір-бірімен сөз байласа отырып немесе ереуіл ұйымдастыру арқылы немесе тауарды нарыққа қасақана шығармау арқылы тауарларға бағаны қолдан көтергендігі үшін сауда жасауға тыйым салу жазасы тағайындалуы мүмкін[14].

1924 жылдың 21 қазанында қабылданған КСРО және одақтас республикалардың қылмыстық заңнамасының негізгі бастамаларында[15] заңшығарушы әдеттегі «қылмыстық жаза» деген ұғымнан бас тартып, оның орнына «соттық түзету сипатындағы әлеуметтік қорғау шаралары» деген ұғым қолдана бастады. Соттық түзету сипатындағы әлеуметтік қорғау шаралары қатарында құқықтардан айыру; лауазымнан алып тастау; қандай да бір қызмет немесе кәсіп түрімен айналысуға немесе қандай да бір лауазымды иеленуге тыйым салу белгіленді және бұл жаза түрлерін жеке жаза түрі ретінде немесе қосымша әлеуметтік қорғау шарасы ретінде қолдануға жол берілді.

Құқықтардан айыру әлеуметтік қоғау шарасының мазмұнына келесідей құқық түрлерінен айыру жатқызылды:

- сайлану және сайлау құқықтарынан айыру;
- қоғамдық және кәсіптік ұйымдардың мүшесі болу құқығынан айыру;

- қандай да бір мемлекеттік лауазымды иелену, қоғамдық міндеттерді орындау және құрмет атағын алып жүру құқығынан айыру.

Бұл әлеуметтік қорғау шарасының қолдану шегі негізгі шара немесе қосымша шара ретінде қолданылатындығына байанысты болады. Атап айтсақ негізгі шара ретінде тағайындалатын болса ондай шек бес жылдан аспауы тиіс, ал егер қосымша шара ретінде тағайындалатын болса, негізгі шараның мерзіміне тәуелді болады, атап айтқанда бас бостандығынан айыру шарасына қосымша шара ретінде тағайындалса, бас бостандығынан айыру жазасының мерзімімен оның үстіне сотпен белгіленген мерзім қосылуы мүмкін, бірақ бес жылдан аспауы тиіс.

Ал қандай да бір қызмет немесе кәсіп түрімен айналысуға тыйым салу түріндегі әлеуметтік қорғау шарасының тағайындалу мерзімі бес жылдан аспауы тиіс.

Бұл Заң сол кездегі Одақтас республикаларда қабылдана бастаған қылмыстық заңдарына негіз ретінде алынды.

Атап айтқанда сол кезеңдері Қазақстан аумағында өзінің қолданысын тапқан 1926 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексіне[16] де негіз болды. Осы кодекстің 20-бабында әлеуметтік қорғау шаралар жүйесінде саяси және жекелеген азаматтық құқықтардан айыру; қандай да бір лауазымды иеленуге тыйым сала отырып немесе оны қолданбастан лауазымынан алып тастау; қандай да бір қызмет түрімен немесе кәсіппен айналысуға тыйым салу түріндегі шаралар қаралды[16].

Саяси және жекелеген азаматтық құқықтардан айыру түріндегі шараны келесідей құқықтардан айыру қамтыды:

- кеңестерге және кеңестер съездіне сайлау кезінде сайлану және сайлау құқықтарынан айыру;

- жауапты мемлекеттік лауазымды иелену, қоғамдық міндеттерді орындау және құрмет атағын алып жүру құқығынан айыру;

- өндірістік немесе сауда ұйымдары мен қоғамдарында сайланбалы лауазымды иелену құқығынан айыру;

- ата-аналық құқықтардан айыру[16]. Осы жерде айта кететін бір ерекшелік осы қылмыстық заңға дейін қолданыста болған заңдардың біреуінде орын алмаған өзгерістер орын алды, атап айтқанда ата-аналық құқықтардан айыру алғаш рет пайда болды, сонымен қатар аталған құқықтарды толығымен, яғни бір мезгілде аталған барлық құқықтардың жиынтығы бойынша айыруға, сондай-ақ олардың жекелеген түрлерінен айыруға жол берілді. Ата-аналық құқықтардан айырудың негізі ретінде сотталған тарапынан осы құқықтарды теріс пайдалану орын алғанда жол берілді[16].

Сонымен бірге ата-аналық құқықтан басқа аталған алдыңғы үш құқықтан айыруға қосымша жазалаушы элемент ретінде Еңбек және Қызыл Ту ордендерінен айыру қарастырылды және осыны қосымша ретінде қолданған кезде арнайы процедура орын алуы қажетті, атап айтқанда осындай шараны тағайындаушы сот КСРО Орталық атқару комитетінің Президиумына не болмаса Бүкіл ресейлік Орталық атқару комитетіне ұсыныс жасауы қажет, осы ұсыныстың сәйкес нәтижесі бойынша тағайындалады.

Сондай-ақ бұл құқықтардан айыру шарасын қолдану үшін келесідей шарттар орын алуы қажет: бір жылдан асатын мерзімге бас бостандығынан айыру шарасы тағайындалу керек, ал егер осы мерзімнен төмен бас бостандығынан айыру шарасы немесе өзге жұмсақ шара тағайындалатын болса, әрине аталған құқықтардан айыру шарасы қолданылмайды. Яғни заңшығарушы тарапынан бас бостандығынан айыру шарасының немесе өзеге де қатаң шара түрін жазалаушы ықпалын күшейту мақсатында жүзеге асырылады.

Лауазымнан алып тастау шарасын тағайындаудың да өзінің шарты бар: соттау кезінде немесе қылмыс жасау кезінде сотталушыны өзінің лауазымында қалдыру мүмкін болмауы тиіс [16].

Ал қандай да бір қызмет түрімен немесе кәсіп түрімен айналысуға тыйым салу шарасыда осындай кәсіп түрімен немесе қызмет түрімен айналысуды әрі қарай жалғастыру мүмкін болмаған жағдайда тағайындалады. Яғни мемлекеттік мердігерлік және жеткізілім келісім-шарттары бойынша өзіне міндеттеме алуға, мемлекеттік және қоғамдық кәсіпорындармен мекемелермен мәміле жасауға, өзі атынан немесе басқа тұлғалардың тапсырмасы бойынша сауда және комиссондық кәсіпорындарды басқаруға тыйым салудан тұрады [16].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан<*> Сноска. См. Закон РК от 16 июля 1997 г. N 168 ~Z970168// https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K970000167_/16.07.1997
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан<*> Сноска. См. статьи 4-7 Закона РК от 13 декабря 1997 г. N 209 Z970209// https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z970000208_/13.12.1997
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі/Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі/Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
5. Жекебаев У.С. К вопросу о преемственности в уголовном праве // Право и государство. 2013. -№ 3. -С.43-47.
6. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г.//<http://museumreforms.ru/node/13654>
7. Уголовное уложение 1903 года/ <https://determiner.ru/termin/ulozhenie-ugolovnoe-1903-g.html>
8. Российское законодательство X-XX веков: Законодательство периода становления абсолютизма. В 9-ти томах. Т. 4 / Отв. ред.: Маньков А.Г.; Под общ. ред.: Чистяков О.И. - М.: Юрид. лит., 1986. – 512 с.
9. История отечественного государства и права: учебник для вузов по направлению и специальности «юриспруденция». Ч. 1 / под ред. О.И. Чистякова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2007. – С. 306–307.
10. Инструкция Народного Комиссариата Юстиции РСФСР от 19 декабря 1917 г. «О революционном трибунале, его составе, делах, подлежащих

его ведению, налагаемых им наказаний и о порядке ведения его заседаний»//
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4311#3uYx84Tqm37thD1C>

11. Всероссийский центральный исполнительный комитет декрет от 26 апреля 1918 года «О сроке службы в рабоче-крестьянской красной армии»//
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=ESU&n=3453&req=doc#Gxs294Twhj8VBevY1>

12. Постановление Наркомюста РСФСР от 12.12.1919 "Руководящие начала по уголовному праву Р.С.Ф.С.Р."//
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4859#bt3694TEh0ukLi11>

13. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. Положение о Революционных Военных трибуналах. от 27 ноября 1919 года.//<https://istmat.org/node/38779>

14. Всероссийский центральный исполнительный комитет Постановление «О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР» с 1-го июня 1922 года//<https://docs.cntd.ru/document/901757375>

15. Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 31.10.1924 г.// <http://museumreforms.ru/node/13946/>

16. Всероссийский центральный исполнительный комитет. Постановление от 22 ноября 1926 года «О введении в действие Уголовного кодекса Р.С.Ф.С.Р.» Редакции 1926 года//
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=3274#110DK4TkVrPE6MKm1>

УДК 342.4

Муратбай С.

Д.А Қонаев атындағы Еуразиялық Заң Академиясының магистранты

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС - КОНСТИТУЦИЯНЫ ҚОРҒАУШЫ АРНАЙЫ СУБЪЕКТ РЕТІНДЕ

Түйіндеме:Мақалада, жалпы конституциялық бақылауды жүзеге асырушы институттардың тарихи даму ерекшеліктеріне тоқталу арқылы қазіргі жай күйіне соның ішінде осы демократиялық институтты қамтамасыз ететін Конституцияның жоғарылығын өз күзіретінің негізі етіп алған Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесіне талдау жасалады. Бұнда жалпы түрде конституциялық қадағалау институты, біздің елімізде осы институттың құрылуы, оның даму жолдары, конституциялық іс жүргізу мәселелері, сондай-ақ тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы қадағалау институты болып табылатын Конституциялық Соттан кейінгі қадағалауды жүзеге асырушы орган Конституциялық Кеңестің келу себептері, өзгешіліктері жайы да айтылған.

Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттің негізгі заңын қорғауда дербес институт ретінде бекітілген – Конституциялық Кеңестің билік етуші мемлекеттік органдара, ұйымдарға, лауазымды тұлғаларға немесе азаматтарға тәуелді емес, өз алдына дербес, тек Конституцияға ғана бағынатын орган екендігі жайында сөз етіледі.

Сонымен қатар, Конституциялық Кеңес – биліктің барлық тармақтары Конституцияның сақталуын кепілдеуге бағытталған міндеттерін мүлтіксіз орындауға тиісті екенін бақылау құзиреттеріне ие бірден бір арнайы орган болып табылатынын баяндайды.

Сондай-ақ Конституцияның және оның нормаларының кепілі болып табылатын механизмді құруда өмірдің бір талабы болды. Мұндай механизм болып Конституцияны қорғаушы орган – Конституциялық Кеңес табылатыны туралы нақтыланған.

Кілт сөздер: Конституция, Конституциялық Кеңес, конституциялық бақылау, Конституциялық Кеңес өкілеттіктері, Конституция жоғарлылығы, Конституциялық Кеңес құрылу тәртібі, Конституциялық Кеңес құрамы.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ СОВЕТ - КАК ОСОБЫЙ СУБЪЕКТ ЗАЩИТЫ КОНСТИТУЦИИ

Аннотация: В статье анализируется современное состояние институтов, в том числе Конституционного Совета Республики Казахстан, основанных на верховенстве Конституции, которая обеспечивает этот демократический институт, акцентируя внимание на специфике исторического развития институтов, осуществляющих общий конституционный контроль. В целом институт конституционного надзора, становление этого института в нашей стране, его развитие, вопросы конституционного судопроизводства, а также причины визита Конституционного Совета, органа постсудебного надзора, являющегося первым институтом надзора после обретения независимости.

Конституция Республики Казахстан закрепляет, что Конституционный Совет является самостоятельным институтом в сфере защиты основных законов государства - самостоятельным органом, независимым от правящих государственных органов, организаций, должностных лиц или граждан и подчиняющимся только Конституция.

При этом Конституционный Совет является единственным специальным органом, наделенным полномочиями по надзору за выполнением всеми ветвями власти своих обязанностей, направленных на обеспечение соблюдения Конституции.

Ключевые слова: Конституция, Конституционный Совет, конституционный контроль, полномочия Конституционного Совета, верховенство Конституции, порядок формирования Конституционного Совета, состав Конституционного Совета.

THE CONSTITUTIONAL COUNCIL - AS A SPECIAL SUBJECT OF THE PROTECTION OF THE CONSTITUTION

Annotation: The article analyzes the current state of institutions, including the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan, based on the supremacy of the Constitution, which provides this democratic institution, focusing on the specifics of the historical development of institutions exercising general constitutional control.

In general, the institution of constitutional supervision, the formation of this institution in our country, its development, issues of constitutional proceedings, as well as the reasons for the visit of the Constitutional Council, the body of post-judicial supervision, which is the first institution of supervision after gaining independence.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes that the Constitutional Council is an independent institution in the field of protecting the fundamental laws of the state - an independent body independent of the ruling state bodies, organizations, officials or citizens and subject only to the Constitution.

At the same time, the Constitutional Council is the only special body empowered to oversee the fulfillment by all branches of government of their duties aimed at ensuring compliance with the Constitution.

Keywords: Constitution, Constitutional Council, constitutional control, powers of the Constitutional Council, supremacy of the Constitution, procedure for the formation of the Constitutional Council, composition of the Constitutional Council.

Конституциялық бақылаудың қажеттілігі негізінде бірнеше себептер жатыр. Біріншіден, конституциялық нормалар әдетте құрылтайшылық немесе бастапқы сипатқа ие болып келеді. ҚР Конституциясының преамбуласында Конституцияны Қазақстан халқы қабылдайтындығы көрсетілген: «ҚР халқы республикалық референдумда жалпы халықтың дауыс беру жолымен осы Конституцияны қабылдайды» [1]. Конституциямен көзделген барлық басқа актілер құрылтайшылық билік болып табылатын Конституцияның актілеріне қайшы келмеуі тиіс. Өйткені, Конституциямен белгіленген төмен тұрған және құрылтайшылық билік өкілеттілігіне ие, соған сай олар шығаратын актілер де Конституцияда белгіленген олардың құзіретіне сәйкес болуы керек.

Республикамызда конституциялық бақылау түрлерін жетілдіру, Конституцияның дәлме-дәл орындалуын қамтамасыз ету тұсында басқа елдердің оны ұйымдастыру тәжірибесін оқу қажет болып отыр.

Жай заңдарға қарағанда, Конституция тұрақты, ұзақ мерзімге есептелген болуы қажет. Мәні бойынша Конституцияның шегінде оның қағидаларының негізінде бүкіл мемлекеттің механизмі реттелді және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары қорғалды, қамтамасыз етілді, қоғамдық дамудың көптеген сфералары: экономикалық, әлеуметтік, мәдени салалары анықталды. Олай болса негізгі заңның тұрақтылығы конституциялық бақылау жүйесін құруды талап етеді.

Сондықтан, конституциялық реттеуге тек тұғырлы немесе негіз болатын қоғамдық қатынастар жатады.

Конституцияның қоғам өмірінің барлық салаларын құқықтық реттеп отыруға мүмкіндігі жоқ. Сондықтан да құқықтағы кемшіліктер басқа да құқықтық актілермен толықтырылады. Ал бұл құқықтық актілер конституциялық нормаларға қайшы келмеуі тиіс.

Конституциялық бақылау деп – тиісті органдардың Конституцияның және конституциялық заңдылықтардың үстемділігін қамтамасыз ету мақсатындағы қызметі ұғынылады. Ол актілердің және бұхаралық билік органдары қызметінің, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктердің қызметінің Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкестігі мәселесін шешуде көрініс табады.

Сөйтіп конституциялық бақылау немесе қадағалау дегеніміз – бұл заңдар мен өзге актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеруді, азаматтардың жоғарғы деңгейде құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, билікті бөлу қағидаларын орындауды қамтамасыз ететін демократиялық институттың бірі.

«Конституциялық бақылау» және «Конституциялық қадағалау» ұғымдарының өзара қатынасына келсек, заң әдебиетінде бұл туралы әртүрлі көзқарастар айтылған. Бір авторлар бұл ұғымдар ұқсас, бірдей деп есептесе, келесілері оларды бір-бірінен бөліп қарайды, ал үшінші бір топ авторлары қадағалауды конституциялық бақылаудың бір түріне жатқызады.

Қазақстан Республикасында Конституциялық кеңес – Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында Конституцияның мәртебелілігін қамтамасыз ететін мемлекеттік орган.

Конституцияның мәртебелілігі – билік органының немесе оның лауазымды тұлғасының қандайда болсын құқықтық актісінің, іс-әрекетінің Конституцияға сай келуі, оған қайшы келмеуімен кепілдендіріледі. Конституциялық кеңестің өкілеттіктері де Конституция нормаларының бұзылуына жол бермеуге, оның алдын алуға бағытталған. Конституцияның мәртебелілігін қамтамасыз етуде Конституциялық кеңес дербес және мемлекеттік органдарға, лауазымды тұлғалар мен азаматтарға тәуелсіз болып табылады және тек Конституцияға ғана бағынады, қандай да болсын және басқа саяси себептерді негізге ала алмайды [2, 238 б].

Конституциялық Кеңес Қазақстанның саяси жүйесінде айрықша орынға ие. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі өкілеттіктері алты жылға созылатын жеті мүшеден құралған. Конституциялық Кеңестің өмір бойы мүшелігіне Республиканың Экс-Президенттері құқылы болып табылады.

Конституциялық Кеңестің Төрағасын Республика Президенті тағайындайды және мүшелер дауысы теңдей бөлінген жағдайда оның дауысы шешуші болып табылады.

Конституциялық Кеңестің екі мүшесі Республика Президентімен, екеуі Сенат төрағасымен, екеуі Мәжіліс төрағасымен тағайындалады. Конституциялық Кеңестің қалған мүшелері әр үш жыл сайын жаңартылып тұрады.

Конституциялық Кеңестің ұйымдастырылуы мен қызметі «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» конституциялық заң күші бар жарлығы реттеледі.

Қазақстан Республикасы Президентінің осы жарлығында Конституциялық Кеңес нені көздейтінін айқындап дәл бейнеленген. Онда Конституциялық Кеңестің мемлекеттік орган ретінде Республика Конституциясын Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында үстемдік етуін қамтамасыз ететіндігі айқын айтылған.

Конституциялық Кеңес Конституция үстемдігін қамтамасыз етуі тиіс. Бұл Конституциялық Кеңестің өз қызметінде : Олардың бұлжымастығын, яғни нормативтік құқықтық актілерді қабылдау, ұйымдастырушылық акцияларын жүзеге асыру (сайлау және т.б.) кезінде жоғарғы мемлекеттік органдардың Конституциялық нормаларды мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ететін конституциялық нормаларды;

Мемлекеттің белгілі бір жағдайын айқындайтын, мысалы: мемлекеттің біртұтас нысанын, саяси тұрақтылықты орнықтыратын, т.б. конституциялық қағидаларды;

Конституциялық идеяларды, қағидаларды, мысалы әлеуметтік мемлекет, Қазақстандық патриотизм т.б. идеяларды басшылыққа алуы тиіс.

Республиканың бүкіл аумағында ҚР-ның Конституциясы үстінен қарауды қамтамасыз ететін мемлекеттік орган болып саналады. Конституциялық қадағалаудың үшінші, француздық моделінің үлгісі ретінде Конституциялық Кеңес өз өкілеттілігін жүзеге асырған кезде мемлекеттік органдарға, ұйымдарға, лауазымды тұлғалар мен азаматтарға тәуелді емес, тек Конституцияға бағынады әрі саяси және басқа да себептерге сүйене алмайды.

Конституциялық Кеңес өз іс-әрекетінің процессінде, барлық жағдайда, соттардың және өзге де мемлекеттік органдардың құзіретіне жататын мәселелерді анықтаудан және зерттеуден тартынуға міндетті. Конституциялық Кеңес өкілеттілігі қызметінің ұйымдастырылуы және кепілдігі жағынан соттарға көбірек жуықтағаны мен, билік тармақтарының бірде біреуіне бірікпейді.

ҚР-ның Конституциялық Кеңесі – конституцияның аса жоғарғы заңдық және тікелей орындалуына ықпал жасайтын орган болып табылады. Онда азаматтардың еркіндігі мен бостандығы, мемлекеттік механизмнің дұрыс жұмыс атқаруы мен биліктің бөлінуіне қағидаларына негізделген принциптердің жоғарғы дәрежеде қорғалуына және орындалуына ықпал етеді.

Конституциялық Кеңестің құрылуы мен қызмет атқаруы ҚР-ның Президентінің Жарлығына, Конституциялық заң күші бар «ҚР-ның Конституциялық Кеңесі туралы» 1995 жылғы 29 желтоқсандағы заңымен реттеледі.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында Конституциялық Кеңеске арналған бөлім бар. Осы мемлекеттік органның қандай мақсатта құрылатындығы Конституцияда көрсетілмеген. Алайда, Конституциялық Кеңестің Конституцияда белгіленген өкілеттілігінен Конституциялық Кеңестің негізгі көздейтіні Конституцияны қорғау екендігі көрінеді.

Көрсетілген мән-жайларға орай Конституциялық Кеңес актілердің конституциялық заңдылықтарын тексерумен ғана шектелмейді. Конституциялық Кеңес қызметінің негізі Қазақстан республикасының

Конституциясы және Президенттің «Конституциялық Кеңес туралы» Жарлығы болып табылады. Осы екі акт Конституциялық Кеңестің өкілеттілігін, құрамын, қалыптасу тәртібін, мүшелеріне қойылатын талапты, Конституциялық Кеңес мүшелерінің мәртебесін, конституциялық іс жүргізуді айқындайды. Өз қызметінің аталған актілермен реттелмеген, ұйымдастырылуы мен тәртібі бойынша Конституциялық Кеңес Регламент қабылдайды.

Конституциялық Кеңестің қарауына жатқызылған мәселелердің сипатына орай, осы органның құзіреті өкілеттіктердің төрт тобынан тұрады.

Даулы мәселелерді шешу жөніндегі өкілеттіліктер бірінші топқа жатады.

Конституциялық Кеңес:

1) Республика Президенті сайлауын;

2) Парламент депутаттары сайлауын;

3) республикалық референдум өткізудің дұрыстығы туралы даулы мәселелерді шешеді. Конституциялық Кеңес аталған шараларды өткізу кезінде Конституцияның, сайлау жөніндегі және өзге де заңдардың бұзылған, бұзылмағандығы туралы мәселені қарайды. Егер жиналған материалдар заңның бұзылғандығына көз жеткізсе, онда Конституциялық Кеңес сайлауды және референдумды заңсыз деп таниды [3].

Конституциялық Кеңес өкілеттігінің екінші тобына:

1) Президент қол қойғанға дейінгі заңдарды және

2) оның Конституцияға сәйкестігін Парламент бекіткенге дейінгі халықаралық шарттарды қарауға қатысты өкілеттіктер жатады.

Конституциялық Кеңес өкілеттігінің үшінші тобына:

1) Конституция нормаларын ресми түсіндіруге;

2) Республика Президентін қызметінен мерзімінен бұрын босату туралы Парламент шешімі шыққанға дейін Президентті қызметінен кетіру туралы түпкілікті шешім – белгіленген конституциялық рәсімдерді сақтау туралы қорытынды беруге қатысты өкілеттіктер жатады.

Конституциялық Кеңес өкілеттігінің төртінші тобына:

1) егер сот қолдануға жататын нормативтік-құқықтық акт адамдар мен азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп шешсе, актінің Конституцияға сәйкес келмейтіндігін тану туралы сот жүгінісін қарауға;

2) конституциялық іс жүргізу тәжірибесін қорыту нәтижесі бойынша конституциялық заңдылықтың республикадағы жай-күйі туралы Президент жолдауының жіберілуіне байланысты өкілеттіктер жатады.

Бірінші мәселе бойынша Конституциялық Кеңестің шешімі шығарылады. Ал жолдау конституциялық заңдылықты нығайту жөніндегі нұсқау мазмұндас болуы мүмкін. Аталған өкілеттік конституциялық өкілеттік деп есептеледі.

Конституцияда аталған мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың Конституциялық Кеңестің қарауына берілген мәселелерді қарап және шешу құқылы. Бұған жататындар: Республика Президенті, Сенат төрағасы, Мәжіліс төрағасы, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігі, Республика Премьер-Министрі 78 баптың негізінде өтініш білдіру құқылы субъектілерінің тізбесіне соттар жатады, олар нақты істе қадағалауға жататын

заң немесе өзге де нормативтік актілер адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірсе, іс жүргізуді тоқтатуға, әрі осы актіні Конституцияға сәйкес емес деп танылғандығы туралы Конституциялық Кеңеске өтініш білдіруге міндетті. Конституциялық Кеңес Төрағасының мәртебесі принципті жағынан Конституциялық Кеңестің кез келген мүшесінің мәртебесіне сәйкес келеді. Дегенмен, төрағаға Конституциялық кеңестің басшысы ретінде қосымша міндеттер жүктеледі [4, 59 б].

Іс жүргізу қызметінде төраға Конституциялық Кеңестің қарауына қойылған мәселелерді әзірлеуге басшылық етеді, Конституциялық Кеңестің отырысына шақырады, онда жүргізетін мәселелерді енгізеді, Конституциялық Кеңестің отырысына төрағалық етеді, отырыстарды өткізуді қамтамасыз ету шараларын белгілейді, Конституциялық Кеңестің шешімдері мен хаттамаларына қол қояды.

Ішкі ұйымдық қарым-қатынастарда Конституциялық Кеңес мүшелері арасындағы міндеттерді бөледі, Конституциялық Кеңеспен оның аппараты мүшелерінің жұмыстарын ұйымдастырады, Конституциялық Кеңеске оның регламентін ұсынады [5, 185 б].

Конституциялық Кеңес аппараты туралы ережені бекітеді, Конституциялық Кеңес аппаратының қызметкерлерін тағайындайды және қызметінен босатады. Төраға Конституциялық Кеңестің басқа мемлекеттік органдар мен қарым-қатынасын ұсынумен қатар Парламент палаталарының бірлескен отырысында Республикада Конституцияның, заңдылықтардың жайы туралы ақпараттар береді.

Пайдаланылған дереккөздер:

1 «Қазақстан Республикасының Конституциясы». 30.08.1995. (10.03.2017. өзгертулермен толықтырулармен) // ПАРАГРАФ информационная система ЮРИСТ.

2 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдары» (2001-2005 жж.) Анықтамаламық: Екінші шығарылым./Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты. – Жауапты редактор: В.Н. Шепель; Алматы: “Эдельвейс” Баспа үйі: 2007ж.- 602 б.

3 «Республикасының 1995 жылғы 29 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы конституциялық Заңы» // Егемен Қазақстан 1995 жылғы 08 қаңтар.

4 Сапарғалиев Ф. «Қ Р-ның Конституциялық құқығы» Алматы, 2008.- 353 б.

5 Амандыкова С.К. «Конституционное право РК». – Караганда : Болашақ-Баспа, 2005.-310 с.

ӘОЖ 343.847

*Нурасыл А.Ж.**Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ-сы*

БАС БОСТАНДЫҒЫН ШЕКТЕУ ЖАЗАСЫН ОРЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРАЛДАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада бас бостандығын шектеу жазасын орындалуын қамтамасыз ету құралдарын қолдану мәселелері қарастырылған. Осы жаза түріне сотталғандардың жазаны өтеу кезіндегі жүріс-тұрысына бақылау жүргізудің кәзіргі заманғы құралдарының түрлері сипатталған. Мұндай құралдардың үш түрі қарастырылған: дербес бақылау құралдары; техникалық құралдар; мониторинг құрылғылары. Кәзіргі кезде сотталғандарға қатысты электрондық білезік қолданылуда.

Электрондық бақылау құралдарын сотталғандарға қатысты қолданудың арнайы талаптары бар. Ондай құралды қолдану үшін пробация қызметінің басшысының сәйкес шешімі болуы қажет. Осындай шешім қабылдағаннан кейін үш жұмыс күні ішінде пробация қызметкері сотталғанға бақылау құралын сотталғанның тұрғылықты мекен-жайы немесе болу орны бойынша орнатады және оны пайдалану тәртібі туралы түсіндіріп, сәйкес жаднамасын қолын қойғыза отырып, сотталғанға береді. Мұндай құрылғы бір жыл мерзімге қойылады.

Әрине бұл құралдардың пробация қызметінің қызметкерлерінің бас бостандығын шектеу жазасын орындау бойынша жұмыстарын жеңілдетендігі сөзсіз.

Кілт сөздер: бас бостандығын шектеу, электрондық білезік, мониторинг, бақылау, пробация, сотталған.

СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ОГРАНИЧЕНИЯ СВОБОДЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы применения средств обеспечения исполнения наказания за ограничение свободы. Описаны виды современных средств контроля за поведением осужденных к данному виду наказания при отбывании наказания. Предусмотрено три вида таких средств: автономные средства контроля; технические средства; устройства мониторинга. В настоящее время в отношении осужденных используется электронный браслет.

Существуют специальные требования к применению электронных средств слежения в отношении осужденных. Для применения такого устройства необходимо иметь соответствующее решение руководителя службы пробации. В течение трех рабочих дней после принятия такого решения сотрудник пробации устанавливает осужденному средство контроля по месту жительства или

пребывания осужденного и передает его осужденному под роспись с разъяснением о порядке его использования. Такое устройство ставится сроком на один год.

Безусловно, эти средства облегчили работу сотрудников службы пробации по исполнению наказания в виде ограничения свободы.

Ключевые слова: ограничение свободы, электронный браслет, мониторинг, контроль, пробация, осужденный.

MEANS OF ENSURING THE EXECUTION OF THE PENALTY OF RESTRICTION OF LIBERTY

Annotation. This article discusses the issues of the use of means to ensure the execution of punishment for restriction of freedom. The types of modern means of controlling the behavior of convicted persons to this type of punishment while serving their sentence are described. There are three types of such means: autonomous means of control; technical means; monitoring devices. Currently, an electronic bracelet is used in relation to convicts.

There are special requirements for the use of electronic means of tracking in relation to convicts. To use such a device, it is necessary to have an appropriate decision of the head of the probation service. Within three working days after the adoption of such a decision, the probation officer establishes a means of control for the convicted person at the place of residence or stay of the convicted person and transfers it to the convicted person under a signature with an explanation of the procedure for its use. Such a device is installed for a period of one year.

Of course, these funds have facilitated the work of probation officers in the execution of sentences in the form of restriction of freedom.

Keywords: restriction of Liberty, electronic bracelet, monitoring, control, probation, convicted.

Бас бостандығын шектеу жазасын орындалуын қамтамасыз ету құралдарына тоқталатын болсақ, кәзіргі техникамен ғылымның даму заманында адамның жүріс-тұрысына қашықтықтан бақылау жасап отыру техникалық құралдары жеткілікті дәрежеде дамыған. Осы бас бостандығын шектеу жазасын өтеуші тұлғалардың жүріс-тұрысына бақылау жүргізу кезінде де электронды мониторинг құралдарын кеңінен пайдалануға жол берілген.

И.А. Борисенконың пікірінше, бақылаудың және қадағалаудың техникалық құралдарын қолданудың алдына қойған үш мақсаты бар: бас бостандығын шектеу жазасына сотталғандармен жасалатын қылмыстардың алдын алу; бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзудың алдын алу; бас бостандығын шектеу жазасына сотталғандардың жүріс-тұрысы туралы қажетті ақпараттар алу[1,24б.].

Ал П.В. Тепляшиннің пікірінше, бас бостандығын шектеу жазасын орындау кезінде электронды мониторингті (қадағалау мен бақылаудың техникалық құралдарын) қолдану сотталғанның жеке басының құлықтылық қасиеттерін түзеуге емес, оның жүріс-тұрысына бақылау жүргізуге бағытталған

қауіпсіздіктің техникалық шарасы болып табылады. Өйткені бас бостандығын шектеу режимінің негізгі түзеушілік бағыты қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасауға алып келген қасиеттерді жоюға бағытталған[2,386.].

2012 жылдан бастап ресми түрде электронды мониторинг құралдарын қолдануға жол берілгенімен, іс жүзінде аталған құралдарды қолдануға мүмкіндік болмады және мұндай проблеманың орын алуының бір-бірден бір себебі қаржыландыру болып табылды. Кәзіргі тағды бұл проблема шешілді 2022 жылдың басынан бастап электронды мониторинг құралдары пробация қызметінде белсенді түрде қолданылуда.

ҚР ПМ Қылмыстық-атқару жүйесінің Пробациялық қызметке басшылық жүргізу бойынша басқармасының бастығы А. Тереняның берген сұхбатында кәзіргі кезде электронды білезіктер 290 сотталғанға қатысты қолданылауда, ондай сотталғандардың қатарында жазаны өтеу шарттарын жүйелі түрде бұзатындар, кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстарға сотталғандар. Енді алдағы уақытта электрондық білезік 2562 сотталғанға қолданылатындығын алға тартты[3].

Осы электрондық мониторинг құралдарының түрлері «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының қылмыстық-атқару жүйесінің пробация қызметі мен полиция қызметкерлері пайдаланатын электрондық бақылау құралдарының тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Үкіметінің "Ұлттық алдын алу тетігінің қатысушыларынан құралатын топтардың алдын ала болу қағидаларын бекіту туралы" 2014 жылғы 26 наурыздағы № 266 және "Ұлттық алдын алу тетігі қатысушыларының алдын ала болу бойынша шығыстарын өтеу қағидаларын бекіту туралы" 2014 жылғы 2 сәуірдегі № 301 қаулыларына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 7 қарашадағы № 1180 қаулысында бекітілген. Осы Қаулыға сәйкес электронды мониторинг құралдарының түрлері үш топқа жіктелген:

- 1) дербес бақылау құралдары;
- 2) техникалық құралдар;
- 3) мониторинг құрылғылары[4].

Осы жердегі дербес бақылау құралдарына:

1) радиоэлектрондық білезік (қашықтықтан сәйкестендіру және оның жүрген жерін қадағалау мақсатында есепте тұрған адамның денесіне тағуға арналған, рұқсатсыз шешу мен корпусты ашуды бақылаудың ішіне орнатылған жүйесі бар электрондық құрылғы);

2) дербес трекер (ГЛОНАСС/GPS жаһандық навигациялық спутник жүйесінің дабылы бойынша қашықтықтан сәйкестендіру және оның жүрген жерін қадағалау мақсатында есепте тұрған адамның денесіне тағуға арналған, рұқсатсыз шешу мен корпусты ашуды бақылаудың ішіне орнатылған жүйесі бар электрондық құрылғы);

3) стационарлық бақылау құрылғысы (үй-жайда немесе белгіленген аумақта болу режимін бақылау үшін радиоэлектрондық білезік дабылын үздіксіз тәулік бойы қабылдауды және сәйкестендіруді, сондай-ақ радиоэлектрондық білезікті шешуге және бұзуға әрекет етуді және өзге бұзушылықтарды хабарлауды қамтамасыз ететін есепте тұрған адамдарға арналған электрондық құрылғы);

4) мобильді бақылау құрылғысы (есепте тұрған адамдарға белгілі бір жерден тыс болған кезде стационарлық бақылау құрылғысымен жарақталған радиоэлектрондық білезікпен бірге тағуға арналған, ГЛОНАСС/GPS жаһандық навигациялық спутник жүйесінің дабылдары бойынша оның орналасқан жерін қадағалауды, сондай-ақ радиоэлектрондық білезікті шешуге және бұзуға әрекет етуді және өзге бұзушылықтарды хабарлауды қамтамасыз ететін электрондық құрылғы);

5) трансляцияның стационарлық құрылғысы (ГЛОНАСС/GPS жаһандық навигациялық спутник жүйесінің сигналынсыз үй-жайда радиосигнал шығаруға және дербес трекердің жұмысын қамтамасыз етуге арналған электрондық құрылғы);

6) дыбыс-бейнебақылаудың стационарлық құрылғысы (есепте тұрған адамды автоматты түрде көзбен шолуға және дауысымен сәйкестендіруге арналған электрондық құрылғы);

7) фото электр-химиялық бақылаудың стационарлық құрылғысы (автоматты түрде көзбен шолып бақылауға және сәйкестендірілетін есепте тұрған адамның ауаға дем шығаруы арқылы қанындағы алкогольдің көлемін анықтауға арналған электрондық құрылғы) жатқызылғын[4].

Ал мониторингтің техникалық құралдары мен құрылғыларына:

1) мониторинг сервері (қашықтықтан сәйкестендіру, ақпарат алу, өңдеу, сақтау және беру жүйесінің жұмысын қамтамасыз етуге арналған бағдарламалық-аппараттық кешен);

2) дыбыс-бейнебақылау сервері (көзбен шолу және дауысты сәйкестендіру, ақпаратты жазу, өңдеу, сақтау және беру жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз етуге арналған бағдарламалық-аппараттық кешен);

3) оператордың автоматтандырылған жұмыс орны (есепте тұрған адамның белгіленген шектеулерді орындауы туралы ақпаратты өңдеуге және бейнелеуге арналған бағдарламалық-аппараттық кешен);

4) мониторингтің мобильдік пульті (радиоэлектрондық білезіктердің және дербес трекерлердің сигналдарын қабылдауды және сәйкестендіруді, сондай-ақ есепте тұрған адамның белгіленген шектеулерді орындауы туралы ақпаратты өңдеуді және бейнелеуді қамтамасыз ететін тасымалданатын портативті құрылғылар кешені) жатқызылған[4].

Бұл электрондық бақылау құралдары бас бостандығын шектеу жазасына сотталғандармен қатар шартты түрде сотталғандарға, шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған тұлғаларға және әкімшілік қадағалау тағайындалған тұлғаларға қатысты қолданылады. Осы құралдарды қолданудағы басты мақсат аталған тұлғалардың жүріс-тұрысына бақылау жасау мақсатында олардың жүрген жері туралы мәліметтер алу болып табылады.

Бас бостандығын шектеу жазасына сотталғанға қатысты электронды бақылау құралдарын қолдануды ұйымдастыру мәселесі «Пробация қызметінің жұмысын ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» ҚР ІІМ бұйрығының 16-тармағында белгіленген.

Осы бұйрықтың 140-бабына сәйкес сотталғанға қатысты электронды бақылау құралдарын қолдану туралы шешімді пробация қызметінің бастығы

қабылдайды. Мұндай шешімді қабылдау үшін бірқатар жағдайлар ескеріледі:

- сотталғанға қатысты белгіленген шектеулер;
- бақылау құралының техникалық мүмкіндігі;
- сотталғанның жеке басын сипаттайтын мәліметтер[5].

А.В. Звонов пен О.В. Соколовтың пікірлері бойынша сотталғанның жеке басының ерекшеліктеріне және қылмысты жасау жағдайына қарай оларға қатысты бақылау құралын қолдану туралы шешімді қабылдауды соттың құзыретіне беру қажет дейді[6,226.].

Сонымен қатар жазалау шарасы ретінде бас бостандығын шектеу жазасын бас бостандығын айыру жазасымен алмастыру туралы жазбаша ескерту қолданылған тұлғаларға қатысты электронды бақылау құралдары бір жыл мерзімге қолданылады. Жалпы электронды бақылау құралдарын қанша мерзімге қолданылатындығы туралы ереже қарастырылмаған. Алайда пробация қызметінің өкілдерінің мәліметі бойынша электронды білезік сотталғанға бір жыл мерзімге тағылады және осы мерзім ішінде сотталған өзін жақсы жағынан көрсете білсе, білезік одан шешіліп алынады[3].

Сотталғанға қатысты электронды бақылау құралын қолдану туралы пробация қызметінің басшысының шешімі сәйкес нысандағы қаулымен рәсімделеді. Мұндай шешіммен сотталған тұлға мен оның жанында бірге тұратын тұлғаларды таныстыра отырып, оларға ол құралды бұзғаны үшін жауаптылықтың туындайтындығы туралы түсіндіреді. Осы қаулы шыққаннан кейін үш жұмыс күні ішінде пробация қызметкері сотталғанға бақылау құралын сотталғанның тұрғылықты мекен-жайы немесе болу орны бойынша орнатады және оны пайдалану тәртібі туралы түсіндіріп, сәйкес жаднамасын қолын қойғыза отырып, сотталғанға береді.

Пробация қызметінің өкілдерінің осы электронды білезікті орнату, пайдалану және жұмыс жасау тәртібі туралы берген түсініктеріне сәйкес сотталғанның тұрып жатқан үйінде бақылау датчиктері орнатылады. Электронды білезік негізінен сотталғанның аяғына орнатылады. Техникалық сипаттамалары бойынша электронды білезік сотталғанның күнделікті өміріне кедергі келтірмейтіндей, су кірмейтін, шаңға төзімді және гипоаллергенді болуы тиіс. Құрылғыдағы желі жоғалмайды, өйткені GPS сигнал тікелей спутниктен келеді. Ал егер сотталған өзіне жүктелген міндеттерін бұзатын болса, атап айтқанда түнгі уақытта үйден кетіп қалса немесе қаланың шегінен шығатын болса, сигнал бірден пробация қызметінің автоматтандырылған жұмыс орнына түседі. Әрине сигнал келіп түскеннен кейін пробация қызметкері бірден ондай сотталғанмен хабарласады, егер ол жауап бермесе, оның үйіне барады. Және мұндай жағдай орынды себебтерге байланысты орын алса (науқастанып емханаға түсу), ол құқық бұзушылық болып саналмайды, ал егер орынсыз себебтермен байланысты болса, пробация қызметі оған жазабаша нысанда ескерту жасайды[3].

Аталған Бұйрықтың 143-тармағында электронды бақылау құралын пайдаланғандығы үшін жауапты пробация қызметкерімен жасалатын іс-әрекеттер белгіленген, оған сәйкес

- 1) сотталғандарға жүктелген шектеулерді сақтау туралы мониторинг

пультінің мәліметтерін қолдану арқылы ақпарат жинақтауды жүзеге асырады;

2) сотталғанның электрондық бақылау құралдарын бұзу фактісі, рұқсатсыз шешу, сотпен белгіленген шектеулерді бұзу туралы ақпарат алған жағдайда, Пробация қызметінің бастығына немесе оны ауыстыратын тұлғаға баянатпен баяндайды және сәйкес нысан бойынша тәртіп бұзушылықтарды есепке алу журналына тиісті белгі жасайды;

Пробация қызметінің бастығына немесе оны ауыстыратын тұлғаға электрондық бақылау құралдарының жұмысында байқалған ақауларды дереу баянатпен баяндайды, сәйкес нысан бойынша электрондық бақылау құралдарының ақауларын тіркеу журналында көрсетеді[5].

Электронды бақылау құралдарын алып тастаудың негіздері келесідей:

1) сотталғанға қатысты белгіленген шектеулер өзгерсе;

2) техникалық себебтерге байланысты ондай құралдарды қолдану мүмкін болмаса[5]. Осы негіздер орын алған жағдай пробация қызметі электронды бақылау құралын қолдануды тоқтату туралы қаулы шығарады және осы қаулы шыққан күннен бастап үш жұмыс күнінен кешіктірмей пробация қызметкері сотталғаннан ондай бақылау құралын алып тастауға міндетті[5].

Әрине бас бостандығын шектеу жазасына сотталғандарға қатысты электронды бақылау құралдарын қолданған өте орынды, бұл арқылы біз пробация қызметінің жүктемесін азайтамыз және олар арқылы сотталғандардың жүріс-тұрысына бақылау жүргізу тиімдірек болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Борисенко И.В. Организация и правовые основы деятельности уголовно-исполнительных инспекций в сфере предупреждения повторных преступлений осужденных, состоящих на их учете. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / - Псков, 2012. - 31 с.

2. Тепляшин П.В. Новый закон об уголовном наказании в виде ограничения свободы // Законность. 2011. № 3. С. 38-40.

3. Как работают электронные браслеты для осужденных//https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kak-rabotayut-elektronnyie-brasletyi-dlya-osujdennyih-467658/

4. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарының қылмыстық-атқару жүйесінің пробация қызметі мен полиция қызметкерлері пайдаланатын электрондық бақылау құралдарының тізбесін бекіту және Қазақстан Республикасы Үкіметінің "Ұлттық алдын алу тетігінің қатысушыларынан құралатын топтардың алдын ала болу қағидаларын бекіту туралы" 2014 жылғы 26 наурыздағы № 266 және "Ұлттық алдын алу тетігі қатысушыларының алдын ала болу бойынша шығыстарын өтеу қағидаларын бекіту туралы" 2014 жылғы 2 сәуірдегі № 301 қаулыларына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 7 қарашадағы № 1180 қаулысы//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001180>

5. «Пробация қызметінің жұмысын ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 15 тамыздағы № 511 бұйрығы//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14C0009738>

6. Звонов А.В., Соколова О.В. О месте ограничения свободы в системе мер уголовно-правового воздействия//Уголовно-исполнительное право. -2015. - № 4 (22). -С.18-23

УДК 343

Нұрбек А.

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2-курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

Қуаналиева Г.А.

*Ғылыми жетекші: Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының
профессоры, заң ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы, Алматы
қаласы, e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru*

ДЕНСАУЛЫҚҚА ҚАСАҚАНА АУЫР ЗИЯН КЕЛТІРУ ҮШІН ТАҒАЙЫНДАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ЖӘНЕ САРАЛАУ КЕЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Мақала қазіргі таңдағы өзекті тақырыптардың бірі, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру үшін тағайындалатын қылмыстық жауаптылық және саралау кезінде туындайтын қылмыстық-құқықтық мәселелеріне арналған. Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру мәселесі қылмыстық құқықтағы күрмеуі қалың тақырыптардың бірі.

Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру адам өлтіруден кейінгі ең кең таралған жеке тұлғаға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірі. Кейде тіпті денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру салдарынан жәбірленуші қаза болатын кездер сот тергеу тәжірибесінде көп кездеседі.

Мақаланың негізгі зерттеу объектісіне денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірудің қылмыстық-құқықтық сипаттамасын зерттеудің негізгі теориялық мәселелерін құрайтын қоғамдық қатынастардың аясы болып табылады.

Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірудің қылмыстық-құқықтық сипаттамасын қылмыстық заңнамаға сәйкес дұрыс саралау және қылмыстық жауаптылық мәселесін талдап, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірудің алдын алуға байланысты мәселелерді кешенді тұрғыда зерттеу болып табылады. Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірумен күрес жүргізу аясындағы қылмыстық заңнаманы жетілдіруге байланысты тұжырымдар беруге әрекет жасау болып табылады.

Түйін сөздер: қылмыстық заң, жаза, қылмыстық құқық бұзушылық, жеке адамға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру.

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА УМЫШЛЕННОЕ ПРИЧИНЕНИЕ ТЯЖКОГО ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ И УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных тем на сегодняшний день, уголовно-правовым вопросам, возникающим при квалификации и уголовной ответственности за умышленное причинение тяжкого вреда здоровью. Проблема умышленного причинения тяжкого вреда здоровью является одной из самых острых тем в уголовном праве.

Умышленное причинение тяжкого вреда здоровью-одно из самых распространенных уголовных правонарушений против личности после убийства. Иногда даже случаи, когда в результате умышленного причинения тяжкого вреда здоровью погибает потерпевший, встречаются в судебной следственной практике достаточно часто.

Основным объектом исследования статьи является сфера общественных отношений, которая составляет основные теоретические вопросы исследования уголовно-правовой характеристики умышленного причинения тяжкого вреда здоровью.

Уголовно-правовая характеристика умышленного причинения тяжкого вреда здоровью заключается в комплексном изучении вопросов, связанных с профилактикой умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, с анализом вопроса о правильной квалификации и уголовной ответственности в соответствии с уголовным законодательством. Является попытка дать выводы, связанные с совершенствованием уголовного законодательства в сфере борьбы с умышленным причинением тяжкого вреда здоровью.

Ключевые слова: уголовное право, наказание, уголовные правонарушения, уголовные правонарушения против личности, Умышленное причинение тяжкого вреда здоровью.

CRIMINAL LIABILITY FOR INTENTIONAL INFLICTION OF SERIOUS HARM TO HEALTH AND CRIMINAL LAW ISSUES ARISING DURING QUALIFICATION

Annotation. The article is devoted to one of the topical issues today, criminal law issues arising during the qualification and criminal liability for intentional infliction of serious harm to health. The problem of intentional infliction of serious harm to health is one of the most acute topics in criminal law.

Intentional infliction of serious harm to health is one of the most common criminal offenses against a person after murder. Sometimes even cases when the victim dies as a result of intentional infliction of serious harm to health occur quite often in judicial investigative practice.

The main object of the research of the article is the sphere of public relations, which constitutes the main theoretical issues of the study of the criminal-legal characteristics of intentional infliction of serious harm to health.

The criminal-legal characteristic of intentional infliction of serious harm to health consists in a comprehensive study of issues related to the prevention of intentional infliction of serious harm to health, with an analysis of the question of the correct qualification and criminal liability in accordance with criminal law. This is an attempt to draw conclusions related to the improvement of criminal legislation in the field of combating intentional infliction of serious harm to health.

Keywords: criminal law, punishment, criminal offenses, criminal offenses against the person, Intentional infliction of serious harm to health.

Адам денсаулығы өмір сүру құқығы мен бірге ең маңызды құндылық болып табылады. Адамның денсаулықты қорғау құқығын қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатын іске асырудағы басымдық болып табылады. Жеке қауіпсіздік-Қазақстан Республикасының ұлттық және қоғамдық қауіпсіздігінің құрамдас бөлігі. Жеке тұлғаға қарсы қылмыстық шабуылдар мемлекет пен қоғамдық қауіпсіздікке негізгі қауіптердің бірі болып табылады. Адам денсаулығын сақтау- қоғамдық қауіпсіздіктің басым бағыты. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында адамның денсаулығына зиян келтіргені үшін жауапкершілікті анықтайтын ережелер бар, алайда «адам денсаулығына зиян келтіру» түсінігінің құқықтық анықтамасы жоқ, онымен қатар құқық бұзушылықты қылмыстық сипаттайтын қылмыстарды жобалаудың заңнамалықәдістерінің анықтылығы мен криминологиялық негіздемесі жоқ. Адам денсаулығының қауіпсіздігі туралы мәселелерде оларды криминализациялау, сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша қылмыстық жауапкершіліктің рөлі бәсеңдеп отыр[1, 296].

Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру қылмысы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде кең таралғаны болып табылады.

Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың кең таралуы мен өсуі, қылмысты саралаудағы қиындықтар денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру үшін тағайындалатын қылмыстық жауаптылықтың өзекті мәселелерін теориялық тұрғыдан шешу мен алдын алу шараларын арттыру мақсатында құқық қорғау органдарының қызметін жетілдірудің тәжірибелік қажеттілігін туындататыны белгілі.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 106-бабында денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргендік үшін жауаптылық көзделген. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бұл қылмысты ауыр қылмыс санатына жатқызады, ал ерекше ауырлататын жағдайлар болған жағдайда, заң осы аса ауыр қылмыстар санатына жатқызады[2, 208]. Бұл қылмыстың жоғары қауіптілігі бар, ол әрекеттің ауырлығымен де, оның алдарымен де, осы әрекеттердің таралуымен де байланысты. Мұндай қылмыстың субъектісі басқа адамның денсаулығына қасақана зиян келтіреді және сол арқылы ең құнды қасиеттердің бірі денсаулығына қол сұғып, қалпына келтірілмейтін зиян келтіреді. Денсаулыққа ауыр зиян келтіру екі түрлі болуы мүмкін:

1) өмірге қауіп төндіретін;

2) өмірге қауіп төндірмейтін, бірақ заңда көрсетілген нақты салдармен көрінетін зиян.

Денсаулыққа зиян келтірудің зиянды түрлері, қолдану кезінде және қалыпты жағдайда өліммен аяқталатын немесе зардап шегушінің өміріне нақты қауіп төндіретін, ақырғы нәтижеге қарамастан өмірге қауіп төндіретіні деп танылады. Денсаулыққа келтіретін зиянның ерекшелігі- оның қылмыс жасалған уақытта қауіптілігінде. Мемлекет әркімнің өмірі мен денсаулығын бірдей қорғайды, бұл азаматтардың заң алдындағы теңдігін білдіреді. Демек, әрбір азамат өмірді, денсаулықты, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғауға қатысты қалыптасқан қоғамдық қатынастардың қатысушысы болып табылады. Қоғамдық қатынастардың қатысушысы ретінде әрекет ете отырып, қылмыскер қоғамдық қатынастарға зиян келтіреді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінде қарастырылған қылмыстардың көпшілігі қоғамдық қатынастар субъектісіне әсер етеді. Бұл «жеке адамға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» бөлімінде қарастырылған қылмыстар ғана емес, сонымен қатар мүлікке, қоғамдық қауіпсіздікке, халықтың денсаулығына, қарсы қылмыстар[3, 152].

Жәбірленушінің әкеп соқтыратын қасақана ауыр зиян келтіру туралы әрбір қылмыстық іс бойынша келесі объективті мән-жайлар белгіленуі тиіс: денеге ауыр зиян келтіру; өлімнің орын алғандығы; денсаулыққа ауыр зиян келтіру мен адамның ниеті арасындағы себептік байланыс; қасақана ауыр дене жарақатын келтіру мен жәбірленушінің қайтыс болуының арасындағы себептік байланыс; денеге ауыр зиян келтіру әдісі; қылмыстың жасалған уақыты мен орны; денеге ауыр зиян келтіретін құрал; қажетті қорғаныс жағдайы; қажетті қорғаныс шегінен шығып кету; жәбірленушінің қайтыс болуына қасақана зиян келтірген кезден басталатын уақыт кезеңінің ұзақтығы; қылмыс нәтижесінде келтірілген материалдық залал[4, 107].

Қылмыстың объективтік жағының маңызды элементі қылмыстық әрекет болып табылады. Өйткені тек қылмыстық әрекет объективтік жақтың келесі байланыстарын тудырады: себептік қатынастар және қылмыстық нәтиже. Денсаулыққа ауыр зиян келтіру қылмысының объективті белгілерін зерделей отырып, жәбірленушінің жеке басына назар аударған жөн. Жәбірленушінің жеке басына тән жалпы әлеуметтік және әлеуметтік психологиялық қасиеттерді зерттеумен қатар, құрбандыққа қатысты аспектілерге де үлкен мән берілді. Жәбірлену дегеніміз- бұл объективті мүмкін болған жағдайда жеке өзін-өзі жәбірленуден аулақ болудың мүмкін еместігімен немесе әлеуметтік рөлге байланысты немесе басқа да жағдайларға байланысты қылмыстың құрбанына айналу ықтималдығымен сипатталатын ерекше сипаттама. Қылмыс құрбандарын зерттеу, бұл жағдайда денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру бойынша арнайы заңдылықтың айқындалуын айтамыз. Көптеген қылмыстар, атап айтқанда, ауыр дене жарақаттарын қасақана зиян келтіру, кінәлі де, жәбірленуші де мас болғанда жасалады. Кейде жәбірленуші құқық бұзушыға қарағанда анағұрлым белсенді рөл атқарады. Ол қылмыскерді ерекше түрде тәрбиелеп, оны қылмыстық оқиғаға алып келеді. Кейде зардап шегушінің өзі тиісті жағдайдың

туындауын ынталандырады. Қасақана ауыр зиян келтірудің субъективтік жағы кінәлілік түрінде болады. Кінәлі адам өзінің іс-әрекеті арқылы басқа адамның денсаулығына нұқсан келтіретінін, әлеуметтік қауіпті салдардың (оның денсаулығына ауыр зиян келтіру) басталуын немесе мүмкін еместігін болжайтынын түсінеді және осы зардаптардың басталуын тілейді.

Кінәлілік пен денсаулыққа зиян келтіргені үшін жауапкершілік мәселелеріне арналған қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде белгісіз ниет негізінде бірқатар қарсы пікірлер айтылған. Кейбір авторлар анық және белгісіз ниет ұғымын қатыгез деп таниды, өйткені бұл анықтық пен айқындықты белгісіздік пен болжамға ауыстырады, қылмыстың субъективті белгілерін мұқият талдаудан алшақтатады және біліктіліктің қателіктерін тудырады[5].

Іс жүзінде қылмыскердің қандай ниетпен денсаулыққа ауыр зиян келтіргенін анықтау өте қиын- нақты немесе белгісіз, бұл кейде оның әрекетін дұрыс бағалауға байланысты.

Сот практикасын зерттеу көрсеткендей, соттар мен тергеу органдары көп жағдайда ниет түрлеріндегі айырмашылықтарды ескермейді және қылмыстарды саралау кезінде қателіктер жібереді. Іс-әрекеттің тиісті біліктілігі туралы шешім, егер адам жасаған жарақаттың жәбірленушінің өміріне сәйкес келмейтінін білсе, адам ағзасының өмірлік маңызды мүшелеріне келтірілген дене жарақаттарының сипатын анықтаумен байланысты болуы керек.

Тергеушілер мен судьялардың қылмыстық құқық теориясында және құқық қолдану практикасында жасалған кісі өлтіру мен денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру кезінде абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан қылмыстарды мұқият зерттеп, түсінуін қамтамасыз ету қажет. Осы қылмыстарды бір-бірінен ажырату кезінде жіберілген қателіктер көбінесе объективті жағына қарай бірдей болатындығымен түсіндіріледі. Адам өлтіру мен денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру кезінде абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соқтыратын қылмыстардың айырмашылықтарын субъективті жағынан қарастыру қажет[6].

П.А.Дубовец «Іс жүзінде адамның дене қол сұғылмаушылығы денсаулыққа ешқандай зиян келтірмей-ақ та бұзылуы мүмкін. Мысалы, қорлау іс-әрекеттері кезінде. Кейбір жағдайларда дене қол сұғылмаушылығының бұзылу фактісінде, тіпті, қылмыс құрамы да болмайды. Мысалы, жеке тұлғаның өзге игіліктеріне қол сұғу белгілерінсіз бір адамның басқа адамның денесіне оның еркіне қарсы қол тигізуі. Сонымен бірге, дене жарақаты дене қол сұғылмаушылығын бұзбай-ақ келтірілуі мүмкін. Мысалы, қорқудың нәтижесіндегі психикалық ауру[7, 132б].

Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру қылмыстық құқық бұзушылығына байланысты көптеген теориялық даулы пікірлер бір арнаға келтірілмеген, осыған байланысты осы қылмыстық құрамын саралау, оны ұқсас қылмыс құрамдарынан ажырату көп қиындықтар туғызуда. Қылмыстық құқықтық теориядағы әлі күнге даулы мәселелердің бірі келтірілген дене жарақатының дәрежесін анықтайтын белгілердің бір жолға қойылмауы. Мұндай кемшіліктерге жол бермеу үшін сот, тергеу материалдарына әртүрлі теориялық пікірлерге толық ғылыми талдау жасалуы қажет.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің басты міндеттерінің бірі өз азаматтарының бостандықтары мен заңды құқықтарын барынша тиісті дәрежеде ұрғау болып табылады. Қазақстан Республикасы адам құқықтары мен бостандықтар жөніндегі халықаралық нормаларды толық мойындамай отырып, оны бұлжытпай жүзеге асыруға толық кепілдік береді. Қазақстан Республикасының бүкіл халықтық референдум арқылы қабылданған Конституциясының бабында айтылып кеткендей, адам өмірі жеке денсаулығы ең қымбат игілік болып табылады. Осы негізгі заңды ережелерді ескере отырып, Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінде көрініс тапқан қылмыстардың алдын алу үшін мемлекет өз тарапынан әртүрлі шаралар жасау қажет болып табылады.

Мемлекеттің басты қызметі- адам денсаулығын әртүрлі аурулардың алдын алу, яғни Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау Министрлігінің адамдардың денсаулығын жақсарту мақсатын қамтамасыз ету. Елбасымыз айтқандай кез келген мемлекеттің қуаты-оның халқында, яғни денсаулығы мықты халық, болашағы жарқын ел. Сондықтан кез келген мемлекет өздеріне жүктелген ең басты қызметтерін тұрақты жүзеге асыруы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. –Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2016.-29б.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі «Юрист» баспасы, Алматы. 2015-208 б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. –Алматы: Жеті жарғы, 2015.-768 бет.
4. А.Н.Ағыбаев\\Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы Ерекше бөлім-Алматы: «Жеті жарғы» 2011.-302 б.
5. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі N 193-IV Кодексі.adilet.zan.kz (жүгіну уақыты 08.02.2022)
6. Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы N 1 Нормативтік қаулысы. adilet.zan.kz (жүгіну уақыты 08.02.2022)
7. Дубовец П.А. Ответственность за телесные повреждения по уголовному праву. Москва. 1964г. –С.238.

ОӘД 347.9

*Сапарғалиев Д. Е.**Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2 курс магистранты
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.***АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАУДЫ ШЕШУДЕГІ ТАТУЛАСТЫРУ
РӘСІМДЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ**

Андатпа. Қазақстан Республикасында татуластыру рәсімдерін дамыту, дауларды шешудің және азаматтар мен заңды тұлғалардың бұзылған құқықтарын қорғаудың басым бағыттарының бірі болып табылады. Жалпы жанжалдар, даулар мен қарама-қайшылықтар әрқашан қоғаммен бірге жүрген және олар сөзсіз жойқын болса да, олар қоғамдық қатынастардың дамуына көп ықпал етті. Қоғам өмірінің әртүрлі кезеңдерінде даулар бірнеше жолмен шешілді: күшті адамның құқығы бойынша, шешім қабылдау үшін беделді адамға жүгіну немесе дауласушы тараптарды татуластыру арқылы жүргізілсе сот жүктемесі азаятыны сөзсіз.

Теориялық тұрғыдан медиация рәсімі деп дауды сот талқылауы басталғанға дейін сот шешім шығаруға кеткенге дейін, тараптарының ерікті ерік білдіруі негізінде дауды өзара қолайлы шешу мақсатында құқықтық дауларды шешу әдісі деп түсініледі. Бұл жағдайда дау сот шешімінсіз шешілетін болады.

Түйінді сөздер. татуласу рәсімдері, медиация, азаматтық іс жүргізу, азаматтық дау, бітімгершілік келісім.

**ЗНАЧЕНИЕ ПРИМИРИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР В РАЗРЕШЕНИИ
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ СПОРОВ**

Аннотация. Развитие примирительных процедур в Республике Казахстан является одним из приоритетных направлений разрешения споров и защиты нарушенных прав граждан и юридических лиц. Хотя общие конфликты, споры и противоречия всегда сопровождали общество, и они, несомненно, были разрушительными, они в значительной степени способствовали развитию общественных отношений. На разных этапах жизни общества споры разрешались несколькими способами: по праву сильного человека, при обращении к авторитетному лицу за принятием решения или примирением спорящих сторон, судебная нагрузка несомненно снизится.

Теоретически под процедурой медиации понимается способ разрешения правовых споров с целью взаимоприемлемого разрешения спора на основе добровольного волеизъявления сторон до начала судебного разбирательства спора до ухода суда на вынесение решения. В этом случае спор будет разрешен без судебного решения.

Ключевые слова. примирительные процедуры, медиация, гражданское судопроизводство, гражданский спор, мировое соглашение.

THE SIGNIFICANCE OF PRIMIRITAL PROCEDURES IN THE RESOLUTION OF CIVIL AND LEGAL DISPUTES

Abstract. The development of conciliation procedures in the Republic of Kazakhstan is one of the priority directions of dispute resolution and protection of violated rights of citizens and legal entities. General conflicts, disputes and contradictions have always accompanied society, and although they are undoubtedly destructive, they have greatly contributed to the development of Public Relations. At different stages of society's life, disputes were resolved in several ways: by the right of a strong person, by applying to an authoritative person for a decision, or by reconciling the parties to the dispute, the judicial burden would inevitably decrease.

In theory, a mediation procedure is defined as a method of resolving legal disputes in order to resolve the dispute mutually acceptable on the basis of the voluntary expression of the will of the parties before the start of the dispute, before the court leaves for a decision. In this case, the dispute will be resolved without a court decision.

Key words. conciliation procedures, mediation, civil proceedings, civil dispute, settlement agreement.

Татуластыру рәсімдерінің қазіргі заманғы дамуы, бұрын Азаматтық іс жүргізу кодексінде болған татуласу келісімін ескере отырып, Қазақстанда 2011 жылы «Медиация туралы» заңды қабылдау жолымен басталды десек қателеспейміз[1]. Заң соттардың жұмыс жүктемесін және сот шығындарын азайту мақсатында қабылданды. 2011 жылғы 28 қаңтардағы медиация туралы заң Қазақстанда медиацияны ұйымдастыру үшін құқықтық негіз болып табылады, ол медиация қағидаттарын айқындайды, медиация рәсімдерін реттейді, медиаторлардың және медиацияны жүргізуді қамтамасыз ететін ұйымдардың құқықтық жағдайын ашады.

2015 жылы қабылданған және 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап заңды күшіне енген ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексі [2] түрлі татуластыру рәсімдерін қолдануды қарастырды. Дауларды реттеудің баламалы рәсімдерінің бұрын болған түрлері партисипативтік рәсіммен және сот медиациясымен толықтырылды. Татуластыру рәсімдері ҚР АПК-нің 17-тарауымен реттеледі. ҚР АПК-нің 174-бабына сәйкес татуластыру рәсімдеріне мыналар жатады: бітімгершілік келісім, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім және дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісім. Дауларды шешудің соттан тыс әдістерін дамыту жүктемені азайтады, ал сот жүйесі органдары серіктестермен өнімді қарым-қатынасқа ықпал етеді.

Дауларды соттан тыс шешудің жаңа тәсілдері құқықтық өрісті азаматтық сот ісін жүргізудің тиімді құралдарымен кеңейтеді. Тәжірибе көрсеткендей, олар тұрмыстық, кәсіби, еңбек, шарттық, отбасылық және басқа салалардағы жанжалдарды шешуде қолданылады. Өздеріңіз білетіндей, азаматтық істерді қарау көп уақытты, материалдық ресурстарды қажет етті. Медиацияны, партисипативтік рәсімдерді енгізу даудың теріс аспектісі сияқты маңызды факторды алып тастауға мүмкіндік береді. Талқылау, келіссөздер барысында

медиация мен партисипативтік рәсімдерді қолдана отырып, туындаған жанжалды шешу үшін дауласушы тараптарға берілетін мүмкіндік іскерлік немесе адами қарым-қатынастарды сақтай отырып, тезірек және тез татуласуға әкеледі. Осы рәсімдер, сайып келгенде, екі тарап үшін де тиімді.

Татуластыру рәсімінің белгілері:

- оны өткізудің белгілі бір тәртібі;
- келіспеушіліктерді реттеу ретінде анықталған мақсат;
- тараптардың белсенді қатысуы;
- тараптарға тиесілі таңдау және пайдалану бастамасы.

Татуласу келісімі-бұл тараптар дауды тоқтататын немесе өздерінің құқықтық қатынастарындағы өзге де белгісіздікті өзара жеңілдіктер, олар үшін қолайлы шарттар (жеңілдіктер) арқылы жоятын шарт. Басқаша айтқанда, бітімгершілік келісім-бұл әдеттегі азаматтық-құқықтық келісім, оған сәйкес тараптар сот дауын тоқтатып, жаңа құқықтар мен міндеттер белгілейді.

Бітімгершілік келісім мен басқа азаматтық-құқықтық келісімдердің айырмашылығы-оны сот бекітеді және сот шешімінің күші бар. Бұдан басқа, шарт жасасудың Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде көзделген қосымша процестік салдары болады. Істі сот талқылауына дайындау кезеңінде де судья тараптарды татуластыру бойынша шаралар қабылдауы керек және тараптар дауды бейбіт жолмен реттеу арқылы процесті аяқтағысы келмейтінін білуі керек [3, 44 б.].

Дауды бейбіт жолмен шешу жөніндегі бастаманы өз мойнына ала отырып, сот оны мемлекеттік мәжбүрлеусіз және тараптар үшін өзара қолайлы шарттарда шешуге ықпал ететін болады. Тараптар татуласу келісімін талап қою ісін жүргізу жағдайларында ғана жасасуға құқылы.

Егер осы Кодексте немесе заңда өзгеше көзделмесе, жария құқықтық қатынастардан туындайтын жағдайларды қоспағанда, ҚР АПК-нің 174-бабының 3-бөлігіне сәйкес дауды татуластыру рәсімдерін қолдана отырып реттеу туралы өтінішхат талап қою ісін жүргізуде берілуі мүмкін. Заң тараптар жасасқан татуласу келісімін жазбаша түрде жасауды талап етеді (Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексінің 176-бабы) [2].

Қазақстанда да, қазіргі уақытта барлық жетекші мемлекеттерде де Азаматтық құқық саласындағы жанжалдар мен дауларды шешудің неғұрлым перспективалы рәсімдерінің бірі татуластыру рәсімі болып табылады. Татуластыру рәсімдері немесе балама рәсімдер дауларды сот шешімінен бірқатар артықшылықтарға ие. 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап Қазақстан Республикасының жаңа Азаматтық процестік кодексі (Қазақстан Республикасының АПК) қолданысқа енгізілді. Осы Заңның жаңашылдықтарының бірі дауларды шешудің балама рәсімдерін ілгерілету болып табылады. Дауларды реттеудің баламалы рәсімдерінің бұрын болған түрлері қатысу рәсімімен және сот медиациясымен толықтырылды. Татуластыру рәсімдері Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 17-тарауымен реттеледі. Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 174-бабына сәйкес татуластыру рәсімдеріне мыналар жатады:

- бітімгершілік келісім

– медиация арқылы дауды реттеу туралы келісімді және дауды партисипативтік рәсім арқылы реттеу туралы келісімді басшылыққа алады.

Татуласу келісімі-бұл тараптар дауды тоқтататын немесе өздерінің құқықтық қатынастарындағы өзге де белгісіздікті өзара жеңілдіктер, олар үшін қолайлы шарттар (жеңілдіктер) арқылы жоятын шарт. Басқаша айтқанда, бітімгершілік келісім-бұл әдеттегі азаматтық-құқықтық келісім, оған сәйкес тараптар сот дауын тоқтатып, жаңа құқықтар мен міндеттер белгілейді. Бітімгершілік келісім мен басқа азаматтық-құқықтық келісімдердің айырмашылығы-оны сот бекітеді және сот шешімінің күші бар. Бұдан басқа, шарт жасасудың Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде көзделген қосымша процестік салдары болады [2].

Бітімгершілік келісімді жасасу, тараптардың кез келген басқа әкімшілік іс-әрекеті сияқты, соттың бақылауында болады, ол бітімгершілік келісім тараптарының заңға ұсынған қайшылығының бар-жоғын және оның басқа тұлғалардың құқықтарын бұзбайтынын әрбір рет тексеруге тиіс, яғни сот осы келісімнің заңдылығын қарайды. Көрсетілген мән-жайлар болған кезде сот бітімгершілік келісімді бекітуден бас тартуға міндетті. Іс жүзінде көбінесе келісімді сот бекітеді.

Сот бітімгершілік келісімді бекітуге қызығушылық танытып қана қоймай, тараптар арасында бітімгершілік келісім жасау үшін шаралар қабылдауға міндетті. Өзінің процестік мәні бойынша соттың бітімгершілік келісімді бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы қаулысы сот шешіміне теңестіріледі және тараптар өз міндеттемелерін орындамаған жағдайда орындалуға жатады. Мұндай ұйғарым болған кезде талап қоюшы талап қоюмен сотқа қайта жүгінуге құқылы емес. Татуласу келісімі азаматтық процестің кез келген кезеңінде бекітілуі мүмкін. Бірінші отырыстан бастап сот шешімі орындалғанға дейін, осылайша, ол кез келген сатыда (апелляциялық, кассациялық), сондай-ақ сот шешімін орындау сатысында жасалуы мүмкін [4, 37 б.].

Бітімгершілік келісімді жасау кезінде азаматтық-құқықтық шарт жасасу кезіндегідей барлық талаптар сақталуы керек. Егер татуласу келісімі сот талқылауы барысында жасалса, оны сот бекітуге тиіс. Бітімгершілік келісім бекітілгеннен кейін іс бойынша іс жүргізу тоқтатылады. Тараптар бітімгершілік келісім жасасқан кезде олардың бұрынғы құқықтары мен міндеттері тараптардың еркіне қарай қандай да бір көлемде тоқтатылады, ал бітімгершілік келісім жасалған шарттар күшіне енеді. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексінің 176-бабы татуласу келісімінің нысаны мен мазмұнын реттейді, татуласу келісінде оны орындаудың мерзімі мен тәртібі көрсетіле отырып, тараптар келіскен шарттар қамтылуға тиіс. Кейінге қалдыру шартымен бітімгершілік келісім жасасуға жол берілмейді.

Келісімнің мәтінін жасау кезінде басты шарт-әр тармақтың даусыздығы. Әр ереже түпкілікті болуы керек, түсіндірілмеуі керек және орындау кезінде проблемалар туғызбауы керек. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексінде татуласу келісімі қалай жасалуға тиіс екені жазылмаған. Бітімгершілік Келісімнің мәтіні Тараптармен келісілуі және нақты және айқын

шарттарды қамтуы тиіс. Онда тараптардың өз міндеттемелерін орындауын заңға қайшы келетін немесе біреудің құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін бұзатын әрекеттерге әкеп соқтыратын қандай да бір мән-жайларға тәуелді ететін ережелер қамти алмайды. Мұндай келісімді, жоғарыда айтылғандай, сот мақұлдай алмайды. Егер татуласу келісімі ұзақ мерзімді құқықтық қатынастарды орнатса немесе шарт жасасу міндетін белгілесе, онда осы Шарттың маңызды талаптары ғана емес, сонымен бірге Шарттың кедергісіз орындалуы үшін қажетті мәміленің басқа шарттары да мұқият жазылуы керек.

Татуласу келісімі жауапкердің өз міндеттемелерін орындауды кейінге қалдыру немесе бөліп-бөліп төлеу, АПК-ні және талап ету құқықтарын, борышты толық немесе ішінара кешіруді немесе тануды, сот шығыстарын бөлуді нақтылайтын шарттарды, татуласу келісімін орындау мерзімдерін және заңға қайшы келмейтін өзге де шарттарды қамтуы мүмкін. ҚР АПК-нің 177-бабының б-тармағына түсініктемеде сот актісін орындау сатысында жасалған халықаралық шарт соттың немесе сот актісін қабылдаған соттың шешімін орындау орны бойынша бірінші сатыдағы соттың бекітуіне ұсынылады деп көзделген. Бұл ереже тараптарға олардың тұрғылықты жеріне (орналасқан жеріне) ең жақын сот таңдауын жеңілдетеді.

Татуласу келісімі татуласудың әмбебап құралы болып табылатынын атап өткен жөн. Себебі оны азаматтық процестің кез-келген кезеңінде қолдануға болады. Сот талқылауы барысында жасалған және сот бекіткен бітімгершілік келісім оның іс жүргізу сипатына байланысты емес, оны интеграциялаудың ерекше формасына, атқарушы билікке және т.б. байланысты жасалады. Бұл жағдайда соттың бітімгершілік келісімі тараптардың шарты болып қала береді.

Қорытындылай келе, соттың бітімгершілік келісімді бекітуі Тараптар арасындағы жанжалды шешудің нәтижесі екенін атап өткен жөн. Сондай-ақ, заманауи шындықтар дауларды сотқа дейінгі тәртіппен шешудің балама нысандарының артықшылықтарын дәлелдейтінін атап өткен жөн, олардың бірі медиация болып табылады. Медиация-дауларды сотқа дейін шешу нысаны ретінде, дауларды сотқа дейін шешудің ең оңтайлы нұсқасы болып табылады [5, 63б.].

«Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына сәйкес жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындайтын, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар (жанжалдар) дауларды шешудің балама әдістерін қолдану саласы болып табылады егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе. Егер мұндай даулар (жанжалдар) медиация рәсіміне қатыспайтын үшінші тұлғалардың және сот әрекетке қабілетсіз деп таныған адамдардың мүдделерін қозғаса немесе қозғауы мүмкін болса және тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын дауларға (жанжалдарға) қолданылмаса, медиация рәсімі жоғарыда көрсетілген қатынастардан туындайтын дауларға (жанжалдарға) қолданылмайды [1].

Д. А. Суворовтың пікірінше, жанжалдарды шешудің нысандары арасында делдалдық-делдалдың қатысуымен келіссөздер жүргізу. Медиация әдістері

негізінен келіссөздерді ынтымақтастық шеңберіне енгізуге және оларды өзара тиімді нәтижеге бағыттауға негізделген. Медиатор қақтығысушы тараптар арасындағы қарым-қатынас процесін жеңілдетеді, позициялар мен пікірлерді түсінуге ықпал етеді, тараптарды өз мүдделеріне бағыттайды және тараптарға ортақ келісімге келуге мүмкіндік бере отырып, мәселені тиімді шешуге тырысады. Медиация процесінде шешім қабылдауға Тараптар жауап береді, ол үшін олар істің мәнін нақты түсіндіріп, ықтимал шешімдерді ұсынуы және, сайып келгенде, осы шешімді қабылдауы керек [5, 196 б.].

Осылайша, шешім қабылдау үшін жауапкершілік пен жауапкершілік толығымен тараптарға жүктеледі. Сотта Медиация «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына және осы Қазақстан Республикасының АПК-де белгіленген ерекшеліктерге сәйкес жүргізіледі. Медиация бүгінгі күні-жаһандық ауқымда танылған және сұранысқа ие дауларды (жанжалдарды) шешу әдісі. Медиацияның түпкі мақсаты - дауды бейбіт жолмен шешу және қақтығыстағы Тараптар арасында келісім жасасу. Медиация процесінде оған қатысушылар жасайтын барлық іс-әрекеттер тиісті процестік қатынастар нысанында және шеңберінде жүзеге асырылады және рәсім қағидаларында көзделген құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыруды білдіреді.

Медиация процесінде туындайтын қатынастар балама-рұқсат ету құқығын, яғни субъектілердің жанжалды өздері басымдық ретінде ұсынатын кез-келген құқықтық әдістермен шешу құқығын жүзеге асырудың бір түрі екенін атап өткен жөн. Олар Тараптардың бірінің талап етуі бойынша келіссөздердің кез келген кезеңінде тоқтатылуы және олардың субъектілері өзара келіскен жағдайда жалғастырылуы мүмкін. Медиация кеңінен қолданылатын елдерде бұл сот төрелігіне қол жетімділікті қамтамасыз етудің бір тәсілі деген пікір кең таралған. Алайда, Қазақстан дауларды шешудің балама әдістерін, оның ішінде медиацияны енгізудің бастапқы кезеңінде екенін атап өткен жөн. Медиацияны енгізу құқықтың әртүрлі салаларындағы дауларды шешудің қолданыстағы практикасына белсенді және оң әсер етуі мүмкін. Дегенмен, статистика көрсетіп отырғандай, соңғы жылдары Қазақстанда сотқа дейінгі реттеу әдісі мен нысаны ретінде медиация деңгейі айтарлықтай өсті және жанжалдарды шешудің үнемді және өркениетті әдісі болып табылатындықтан, қақтығысушы тараптар арасында танымалдыққа ие болуда[6].

Қазақстанда нарықтық қатынастардың қарқынды дамуы көптеген экономикалық, корпоративтік және басқа да даулармен қатар жүреді. Бизнес-ортада жиі туындайтын қақтығыстар жағдайында оларды шешу айтарлықтай уақыт пен қаржылық шығындармен байланысты. Осыны ескере отырып, дауларды реттеудің баламалы институттары белсенді рөл атқара бастайды, атап айтқанда медиация. Партиципативтік рәсім сондай-ақ Тараптардың әрқайсысы үшін судьяның қатысуынсыз адвокаттардың міндетті қатысуымен тараптар арасындағы келіссөздер арқылы дауларды шешудің баламалы әдісі болып табылады. Партиципативтік рәсім шеңберінде жасалған бітімгершілік келісім-бұл сот бекіткен, олардың адвокаттарының міндетті түрде қатысуымен партиципативтік рәсім нәтижесінде тараптар қол жеткізген жазбаша келісім.

Қарау нәтижелері бойынша партиципативтік рәсім шеңберінде жасалған

бітімгершілік келісімді бекіту туралы ұйғарым шығарылады, ол рәсім аяқталғаннан кейін судья шығарған сот актісін білдіреді. Егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, жария-құқықтық дауларды қоспағанда, жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындайтын азаматтық-құқықтық даулар партисипативтік рәсімнің қолданылу саласы болып табылады.

Партисипативтік рәсім даулар қатысу рәсіміне қатыспайтын үшінші тұлғалардың немесе сот әрекетке қабілетсіз немесе ішінара әрекетке қабілетті деп таныған адамдардың мүдделерін қозғайтын немесе қозғауы мүмкін жағдайларда; сондай-ақ Тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын дауларда қолданылмайды [7, 70 б.].

Тараптар Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексінің 179-бабының қағидалары бойынша сот кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін дауды үлестік қатысу тәртібімен реттеу туралы өтініш беруге құқылы. Партисипативтік рәсім екі тараптың да дауларын реттеу бойынша заңгерлерді тарта отырып, Тараптар арасында келіссөздер жүргізу жолымен судьяның қатысуынсыз жүргізіледі. Егер тараптар дауды партисипативтік рәсім шеңберінде реттеу туралы келісімге қол жеткізбесе немесе келісімнің шарттарын сот бекітпесе, іс жалпы тәртіппен қаралады.

Осылайша, татуластыру рәсімдерін қолдану:

- бұл екі тарапқа да қолайлы болатын дауды шешу нұсқасына қол жеткізуге, сондай-ақ дауды жедел шешуге мүмкіндік береді.
- тараптардың материалдық шығындарын және тараптар арасындағы қақтығыс деңгейін төмендетеді;
- даулы жағдайларды жою арқылы тараптар арасында тұрақты қарым-қатынас орнатады және сақтайды;
- халық арасында құқықтық мәдениетті қалыптастырады, бұл халықаралық деңгейде іскерлік беделді нығайтуға ықпал етеді;
- сот жүйесіне жүктемені азайтады.

Әдебиеттер тізімі

1 «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (2021.20.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

2 «Қазақстан Республикасының Азаматтық процесік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2022.10.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

3 Решетникова И.В. культивирование идеи примирения // российский судья. - 2019. - 333 с.

4 Сахнова Т. В. Ход гражданского процесса: теоретическое начало и основные институты. - М.: Вольтерс Клувер, 2018. - 696 с.

5 Суворов Д.А. Использование примирительных процедур для разрешения гражданских дел // Арбитражный и гражданский процесс [арбитраж и гражданский процесс], 2015, - 196 с.

6 Анар Бакенова . Медиация деген не және қазақстанда қаншалық тиімді жұмыс істейді? Оның соттан айырмашылығы қандай. <https://masa.media/kz>

7 Абдуллина, Л.М. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығының дәрістері = Лекции по гражданскому процессуальному праву Республики Казахстан: оқу құралы / Л.М. Абдуллина, А.О. Сюрикбаева.- Алматы, 2021, 264 б.

УДК-349.6(574)

Сарсенғалиев Р. Р.

Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң Академиясының 2 курс магистранты

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗАҢНАМАСЫНА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ШАРТТЫҚ НОРМАЛАРДЫҢ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Автор мақалада, Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдерін қабылдау мен іске асырудың құқықтық табиғатын, мазмұны мен рәсімдік мәселелерін зерделеуде келесі өзінің тұжырымдарн жасаған. Халықаралық экологиялық шарт Қазақстан Республикасы экологиялық құқығының негізгі халықаралық құқықтың қайнар көзі ретінде республиканың басқа мемлекеттермен қоршаған ортаны қорғау сондай-ақ, табиғи ресурстар көздерін қолдану жөніндегі өзара құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға қатысты заң жүзінде міндетті ережелер, халықаралық құқықтық нормалар құру жайлы келісімін, неғұрлым нақты сондай-ақ, анықталған нысанда көрсететілетіндігін айқындап кеткен. Халықаралық-құқықтық нормалар, осындай нормалардың негізгі құрушылары ретінде мемлекеттерге міндеттемелер жүктейді. Мұндай нормалардың мемлекет аумағында қолданылуы жайлылығы айтылған. Бұл кезекте мұндай міндеттемелер мемлекет арқылы мемлекет ішілік қарым-қатынастарға қатысушыларға жүктеледі деп есептеу дұрыс емес. Олардың осы қатынастарға әсер етуі тікелей емес сипатта болады сондай-ақ, халықаралық мемлекет аралық қатынастарды реттеу арқылы жүзеге асырылады Халықаралық келісімдерды құқықтық іске асыру нәтижесінде қалыптасатын жаңа нормалар мәні бойынша ұлттық құқықтық құрылымның нормаларынан ерекшеленбейтін ұлттық құқықтың типтік нормаларына айналуы бойынша концептуалдық жағдайын да атап өткен.

Кілт сөздер: Мемлекет, халықаралық келісімдер, конвенция, заң, халықаралық құқық және т.б.

ВОПРОСЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРНЫХ НОРМ В ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация Автор, в статье делает комплексное исследование правовой природы, содержания и процедурных вопросов принятия и реализации международных соглашений Республики Казахстан. Международный экологический договор определяет, что соглашение о создании юридически обязательных положений, международно-правовых норм, касающихся установления, изменения или прекращения Республикой взаимных прав и обязанностей по охране окружающей среды с другими государствами в качестве основного источника международного права, экологического права Республики Казахстан, а также применения источников природных ресурсов, выражается в более четкой, а также в определенной форме. А также автор четко указывает, что, международно-правовые нормы, как основные составляющие таких норм, накладывают обязательства на государства. Отмечается, что такие нормы применимы на территории государства. При этом неверно считать, что такие обязательства возлагаются на участников внутригосударственных отношений через государство. Их влияние на эти отношения носит непрямой характер также отмечено концептуальное положение по превращению новых норм, формирующихся в результате правовой реализации международных соглашений, в типовые нормы национального права, которые по своей сути не отличаются от норм национальной правовой структуры.

Ключевые слова: Государство, международные соглашения, конвенции, закон, международное право и т.д.

ISSUES OF IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL TREATY NORMS IN THE ENVIRONMENTAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Description. The author, in the article, makes a comprehensive study of the legal nature, content and procedural issues of the adoption and implementation of international agreements of the RK. The International Environmental Treaty defines that the agreement on the creation of legally binding provisions, international legal norms concerning the establishment, modification or termination by the Republic Kazakhstan of mutual rights and obligations to protect the environment with other States as the main source of international law, environmental law of the RK, as well as the use of sources of natural resources, is expressed in a clearer, and also in a certain form. And the author also clearly points out that international legal norms, as the main components of such norms, impose obligations on States. It is noted that such norms are applicable on the territory of the state. At the same time, it is incorrect to assume that such obligations are imposed on participants in domestic relations through the state.

Keywords: State, international agreements, Convention, law, international law, etc.

Халықаралық келісімдерді ұлттық заңға іске асыру теориясы Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы ғылымында бұрын ерекше арнайы зерттеу объектісі болған емес. Осындай мәселе құқықтың басқа салаларында да қалыптасты, онда халықаралық құқық нормаларының саланың ерекше халықаралық құқықтық қайнар көздерін қалыптастыруға сондай-ақ, жетілдіруге ықпалы танылған, бірақ бұл кезекте зерттеушілер мұндай мәселелер халықаралық құқық ғылымы шеңберінде ғана қаралуы тиіс деген өз ұстанымын негіздеп, мұндай нормаларды іске асыру теориясының проблемалық сондай-ақ, аз зерттелген мәселелерінен алшақтайды. Осыған байланысты халықаралық құқық нормаларын Қазақстан Республикасының сайлау заңнамасына іске асыру мәселелеріне өз зерттеулерін арнаған М.А. Сәрсембаевтың жұмысын атап өткіміз келеді [1, 100-104 бб.]. Халықаралық әдеттегі құқық, егер мемлекет нақты әдеттегі ереже ішкі құқықтың күші болмауын қамту мақсатында нақты шаралар қабылдаса, ішкі құқықтың тікелей қайнар көзі болып табылады. Бұл мәселеде әдеттегі ережені азаматтар істі қараған кезде соттар қолдануы мүмкін. Егер нақты әдеттегі ереженің ішкі құқықтық күші болуы мақсатында нақты шараларды жүргізбесе, халықаралық әдеттегі құқық ішкі құқықтың тура қайнар көзі болып табылады. Бұл мәселеде мемлекеттік билікті жүзеге асыруды шектей алады сондай-ақ, мемлекет заңды түрде заңдар қабылдай алатын параметрлерді тең дәрежеде анықтай алады. Мәселен, ол адамдар мен аумақтардың үстінен штаттардың юрисдикция шегін анықтай алады. Бұл мәселеде әдеттегі ережені азаматтардың істерін қараған кезде соттар қолдануы мүмкін. Сонымен қатар халықаралық әдеттегі құқық мемлекеттік биліктің іске асырылуын шектей алады сондай-ақ, мемлекет заңды түрде заңдар қабылдайтын алатын параметрлерді тең дәрежеде анықтай алады [1]. Халықаралық-құқықтық нормалар, әдетте, бірінші кезекте, осындай нормалардың негізгі құрушылары ретінде мемлекеттерге міндеттемелер жүктейді. Осы мағынада мұндай нормалардың мемлекет аумағында қолданылуы жайлы айтуға болады. Бұл кезекте мұндай міндеттемелер мемлекет арқылы мемлекет ішілік қарым-қатынастарға қатысушыларға жүктеледі деп есептеу дұрыс емес. Олардың осы қатынастарға әсер етуі тікелей емес сипатта болады сондай-ақ, халықаралық мемлекет аралық қатынастарды реттеу арқылы жүзеге асырылады [2, 83-84 бб.]. Жалпы, «халықаралық келісімдер құқығы» тұрақтылық талаптарымен өзгерістер арасындағы қарсылықты көрсетеді. Біржағынан, әдетте, оның мақсаты өзгеріп жатқан жағдайларға қарамастан тұрақтылықты қамтуболып табылады. Екінші жағынан, мемлекет аралық құқықтық құрылымдар тараптардың келісімін сындарлы құрметтеуді сондай-ақ, оның шектерін айқындауды қамтамасыз ету мақсатында келесі өзгерістерді қарастыру мақсатында мүмкіндік қалдырулары тиіс. Халықаралық келісімдердің нормаларын іске асыру мақсатында механизмдердің болуы өте маңызды. Алайда, олар қандайда бір мемлекеттің егемендігін іске асыруға кедергі келтірмеуге тиіс [3]. Ұлттық сондай-ақ, халықаралық құқық тәртібі арасындағы шекараны кең мағынасында үш түрлі тұрғыдан талдауға болады: 1) ұлттық құқық тәртібі халықаралық құқық тәртібін қалай түсінеді, қабылдайды сондай-ақ, қарсы тұрады; 2) халықаралық құқықтық мемлекет құқықтың ұлттық үстемдігін қалай түсінеді, қабылдайды

сондай-ақ, қарсы тұрады;3) өзара әрекеттесулер сыртқы көзқарас тұрғысынан қалай түсініледі сондай-ақ, бағалануы мүмкін. Халықаралық қоғамдастық халықаралық құқықты, оның ішінде халықаралық құқық үстемдігін ұлттық тануды кең ауқымды зерттеуді дайындады [4].

Халықаралық құқық ғылымында халықаралық құқықтың мәні мен мақсаты жайлы көзқарастар мен тұжырымдамалар құрылымсін доктрина деп түсініледі. Түсініктердің осындай құрылымсі белгілі бір саяси сондай-ақ, экономикалық жағдайлардың өнімі болып табылады, яғни тарихи негізделген сипатқа ие. Халықаралық құқық доктринасына осындай көзқарас «кең» деп анықталады. Доктрина тар мағынада халықаралық заңгерлердің ғылыми еңбектерімен белгіленеді, олар заңдық маңызы бар пікірді қалыптастырудың қосымша қайнар көзі болып танылады. Мәселен, БҰҰ Халықаралық соты статутының 38-бабының 1-б.д т. сай «әртүрлі ұлттардың жария құқығы бойынша неғұрлым білікті мамандардың доктриналары» дауласушы мемлекеттер таныған, ережелерді белгілейтін халықаралық конвенциялар; халықаралық әдет-ғұрып; құқықтың жалпы принциптері секілді халықаралық құқық қайнар көздерімен қатар «құқықтық нормаларды анықтауға арналған көмекші құрал ретінде» танылады [5].

М.И. Лазарев құқықтық нормалардың белгілі бір жиынтығының дербестік мәртебесін тану мақсатында қоғамдық қатынастардың ерекше шеңбері; осы қатынастарды реттейтін ерекше нормалар; қоғамдық қатынастар шеңберінің айтарлықтай үлкен қоғамдық маңыздылығы; нормативтік-құқықтық материалдың жеткілікті көлемі; қоғамның құқықтың жаңа саласын бөлуге мүдделілігі; құқықтың жаңа саласын құруды реттейтін құқықтың ерекше арнайы принциптері талап етілетінін атап өтті [6, 54, 47 б.]. Бірыңғай көп қырлы халықаралық-құқықтық кодификациялайтын актінің болуы талап етілетіні жайлы пікірге де құқылы. Бірыңғай көп қырлы халықаралық-құқықтық кодификациялайтын актінің болуы талап етілетіні жайлы пікір де құқылы [7, 108 б.].

Халықаралық сондай-ақ, ұлттық деңгейлерде экологиялық-құқықтық ғылымның қарқынды дамуына әсер ететін факторларды түсіндіре отырып, Т.И. Макарова «халықаралық экологиялық құқық мақсатында халықаралық жария құқықтың ең жас сондай-ақ, тез дамып келе жатқан саласы ретінде, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі ғылыми зерттеулер, қоршаған ортаны қорғау жайлы құқықтық нормалардың мазмұнын түсіндіретіндерді қоса алғанда, олардың маңызы ерекше, себебі қоршаған ортаға жаңа, қалыптасушы қатерлерді анықтауға сондай-ақ, олардың мазмұнына қарай, табиғат қорғау қызметінің алдағы уақыттағы бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді. Соңғы онжылдықтар бойы қоғамдық қатынастардың осы саласын құқықтық қамтамасыз етудің ғылыми зерттеулерінің ерекшелігі бірқатар факторлармен түсіндірілуі мүмкін, олар әрі қарай автордың пікірінше, қоршаған ортаның халықаралық құқығының ғылымын дамыту мақсатында маңыздылығын көрсететіндей ретпен қарастырылатын болады» [8].

Халықаралық табиғи ресурстар құқығын қалыптастыру мәселелерін зерттей отырып, Е.В. Василенко осы саладағы құқықтық нормалардың белгілі бір

ерекшелікке ие екендігін атап өтті. Біріншіден, соңғы онжылдықта осы құқық саласының дамуына жәрдемдесу «жұмсақ құқық» нормаларын әзірлеу арқылы жүзеге асырылады. Кейіннен мемлекеттер олардың ұлттық заңға рецептілеуді жүзеге асырады, ал халықаралық сот сондай-ақ, төрелік органдар оларды табиғатты қолдану қатынастарын қозғайтын халықаралық дауларды шешу кезінде халықаралық келісімдердің ережелерін түсіндіру кезінде пайдаланады. Екіншіден, табиғат ресурстары қатынастарын халықаралық-құқықтық реттеу кезінде табиғатты қолдану жөніндегі халықаралық стандарттарды әзірлеудің маңызы ерекше. Үшіншіден, халықаралық құқық нормаларына табиғи ресурстар көздерін қолдану сондай-ақ, сақтау процесінде дамыған сондай-ақ, дамушы мемлекеттер мақсатында сараланған халықаралық міндеттемелер енгізілді. Төртіншіден, құқық қолдану кезеңінде табиғи ресурстар көздерінің жетіспеушілігі мен сарқылуы проблемасын қоюға дейін жасалған халықаралық келісімдердің нормаларын эволюциялық түсіндіру қажеттігі анықталды [9, 10 б.]. Қазіргі уақытта мемлекет аралық құқық тәртібі шеңберінде халықаралық құқық нормаларын қолданысқа енгізудің үш негізгі тәсілі жалпыға танылған: сілтеме жасау, трансформация сондай-ақ, рецепция. Бұл кезекте халықаралық құқық нормаларын ұлттық деңгейде қолданысқа енгізу мақсатында қандай да біртәсілдің артықшылықтары жайлы мәселе қойылмайды. Құқықтық реттеудің мәніне сондай-ақ, оның халықаралық сондай-ақ, мемлекет аралық өмірдегі маңызына, осы халықаралық-құқықтық норманың мазмұнына, ұлттық құқық құрылымсінің ерекшеліктеріне, тіпті сыртқы сондай-ақ, ішкі саясат жағдайларына, тарихи кезең мен т. б. талаптарына байланысты ел ішінде халықаралық құқық нормаларын қолданысқа енгізу тәсілдерінің бірі артық болуы мүмкін. Мемлекеттерде осы барлық тәсілдердің болуы сондай-ақ, оларды өздерінің мемлекеттік тәжірибесінің қажеттілігіне сай, бір тәсілді ерекшелемей, екіншісін жарамсыз деп шығармай қолданулары тиіс. Әдетте, мемлекеттер тәжірибесінде түрлі тәсілдер үйлеседі.

Халықаралық құқық нормаларын іске асыру мәселелеріне арналған теориялық зерттеулерде халықаралық-құқықтық нормаларда қойылған мақсаттарға қол жеткізу процесін қамтамасыз етуге ұлттық құқықты қосу процесінің заңдық мазмұны жайлы мәселе іс жүзінде зерттелмеген. Бұл мәселе құқықтың жалпы теориясындағы ең пікірталастық мәселелердің бірі болып табылады. Трансформацияның нақты мазмұны жайлы мәселе ерекше даулы болып табылады. Мәселен, бірқатар заңгерлер (Д.Б. Левин, П. Райдонов, Ю.Г. Ткаченко, Л.Х. Мингазов) трансформацияны сілтеме жасау, инкорпорациямен қатар халықаралық құқық нормаларын қолдануға енгізудің тәсілі ретінде қарастырады. Мәселен, Л.Х. Мингазов сілтеме жасау, инкорпорация, трансформация секілді имплементацияның түрлі тәсілдері мен құралдарын атап өтеді. Е.Т. Усенко трансформацияны кең мағынада, атап айтқанда «ұлттық құқықтық қаулылар шығару арқылы мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерін жүзеге асырудың әртүрлі тәсілдерімен көрінетін объективті құбылыс» ретінде сипаттайды. Бұл зерттеуші рецепция мен сілтемелерді трансформацияның түрлері ретінде қарастырады [10, 16 б.].

С.В. Черниченко трансформацияны оның ішкі юрисдикциясы саласында

қандай да бір мемлекетті міндеттейтін халықаралық құқық нормаларын қолдану жолы ретінде анықтайды. Бұл кезекте ол трансформацияның екі түрін - нақты сондай-ақ, заңдық түрлерін ажыратады сондай-ақ, заңды трансформацияның бес түрін бөліп көрсетеді: автоматты инкорпорация, сілтеме жасау, жеке инкорпорация, бейімдеу сондай-ақ, легитимация [11, 48 б.].

Біздің ойымызша, А.С. Гавердовскийдің халықаралық-құқықтық нормалардың нұсқамаларын мемлекет аралық деңгейде іске асыру жөніндегі міндеттерді шешу мақсатында ұлттық құқықты қосу процесін сипаттау сондай-ақ, «инкорпорация», «трансформация» сондай-ақ, «сілтеме» терминдерін ұлттық заңнамамен халықаралық құқық нормаларын қабылдау тәсілі ретінде түсіну мақсатында «рецепция» ұғымын қолдану мүмкіндігі жайлы ұстанымы неғұрлым дәл болып табылады. А.С. Гавердовский халықаралық құқық нормаларын ұлттық деңгейде тікелей іске асыруға тек мемлекеттің күшімен ғана қол жеткізе алмайды деп есептейді. Бұл ішкі құқық субъектілерінің мемлекеттің тиісті мекемелерінің жиынтық, ұйымдасқан билік қаулылары есебінен қамтамасыз етіледі. Халықаралық құқық нормаларының нұсқамаларын іске асыру бойынша өзіне бағынышты органдардың қызметін функционалдық регламенттеудің негізгі құралы ретінде мемлекет өзінің ұлттық құқығын пайдаланады. Осы зерттеушінің пікірінше, халықаралық міндеттемелерді орындау мақсатында нормативтік құқықтық қаулыларды қабылдау жөніндегі мемлекеттің құқықтық шараларының жиынтығы - ол ұлттық құқықтың халықаралық келісімдердің ережелерін қабылдау процесі болып табылады [12, 70 б.].

Ұлттық құқық шегінде тікелей нәтижелер беру мақсатында халықаралық келісімдердің ережелері өзін-өзі орындайтын нормалар ретінде дәл айқындалуы мақсатында оларды тұжырымдау жеткілікті анық сондай-ақ, толық болуға тиіс. Яғни, оларда қамтылған ұйғарымдарды мемлекеттік органдарға, заңды сондай-ақ, жеке тұлғаларға шартқа қатысушы ұлттық заң шығарушы тарапынан араласусыз құқықтар мен міндеттерді тікелей беруге тиіс. Бұл ретте, халықаралық норма ішкі құқыққа қабылдау рәсіміне ұшырауы мүмкін факт тікелей әрекеттің болмауын білдірмейді. Халықаралық норманы тікелей қолдану мүмкіндігі мемлекеттің халықаралық шарттың (ратификациялау, қосылу, бекіту сондай-ақ, т.б. жайлы) міндеттілігіне келісімін білдіретін қаулылардың көмегімен ұлттық құқықпен санкцияланады. Осындай қаулыларда халықаралық-құқықтық нормаларды тек мемлекет аралық қатынастарда ғана емес, мемлекет ішінде жүзеге асыруға санкция берілген. Алайда, бұл кезекте халықаралық шарттың мемлекет мақсатында міндеттілікке келісім білдіру жайлы акт мемлекеттік органдарға, шартқа қатысушы заңды сондай-ақ, жеке тұлғаларға қосымша мемлекет аралық норма шығарусыз құқықтар мен міндеттерге тікелей беру мүмкіндігімен байланысты өзі орындайтын халықаралық-құқықтық нормалардың заңдық табиғатын өзгертпейді.

Халықаралық келісімдерді құқықтық іске асыру нәтижесінде қалыптасатын жаңа нормалар мәні бойынша ұлттық құқықтық құрылымнің нормаларынан ерекшеленбейтін ұлттық құқықтың типтік нормаларына айналуы бойынша концептуалдық жағдайды да атап өтудің маңызы зор. Мұндай нормалар осы құрылымнің элементтері ретінде жұмыс істейді, оның принциптері

мен процессуалды формаларына бағынады. Реципирленген ұлттық-құқықтық норманың мазмұны мен нысаны халықаралық құқық нормалары ұйғарымдарының мазмұны мен нысанына сай келмеуі мүмкін. Алайда, халықаралық-құқықтық нормалардың ережелерін ұлттық құқықпен қабылдай отырып, мемлекет халықаралық құқық нормаларының мән-жайларын бұрмалай алмайды, себебі бұл халықаралық құқықтың бұзылуын білдіреді сондай-ақ, оның жауапкершілік немесе санкция түріндегі салдары бар. Сөйтіп, жоғарыда айтылған жайттарды талдауды негізге ала отырып, Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына шарттық нормаларды іске асыру - бұл ұлттық экологиялық құқықтың тиісті халықаралық-құқықтық нормаларды рецепциялау жолымен жүзеге асырылатын Қазақстанның халықаралық міндеттемелерін мемлекет аралық деңгейде іс жүзінде іске асыру болып есептеледі деп тұжырымдауға болады. Халықаралық экологиялық құқық нормаларын іске асырудың ұлттық тетігінің ішкі құқықтық құрылымның ерекшеліктеріне байланысты өзіне ғана тән қасиеттері бар [13]. Мәселен, айтылған нормаларды іске асырудың ұлттық тетігінің құрылымы, әдетте, келесі элементтерді қамтиды:

- ұлттық құқықтық тәртіпте бекітілген мемлекет аралық деңгейде халықаралық экологиялық міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етудің құқықтық құралдары;
- халықаралық экологиялық міндеттемелерді жүзеге асыруға құқылы мемлекет аралық органдар құрылымсы;
- ұлттық құқық қолдану тәжірибесі;
- халықаралық құқықты іске асыруды қамту мақсатында мемлекет аралық деңгейде қолданылатын ұйымдастыру құралдары.

Бұл кезекте Қазақстан Республикасының ұлттық экологиялық заңнамасында халықаралық экологиялық құқық нормаларының рецепциясы келесі тәсілдерді: инкорпорация, трансформация, жалпы, ішінара немесе нақты сілтемелерді қолдану арқылы жүргізілуі мүмкін. Инкорпорациялау кезінде қоршаған ортаны қорғау жөніндегі ұлттық нормативтік құқықтық қаулыларға сыртқы көрінісі тиісті халықаралық құқықтық актінің нормаларымен толығымен сай келетін халықаралық-құқықтық нормалар енгізіледі. Инкорпорация халықаралық құқықтық нормалардың тұжырымдалуы ұлттық құқықтық құрылымның принциптеріне сай келетін, құқық қолдану мақсатында анық болғанда немесе халықаралық экологиялық шартта формасы бойынша тиісті халықаралық құқықтық нормаларға сай келетін ұлттық құқықтық нормаларды құру тікелей ұйғарылған жағдайларда қолданылады.

Трансформация-бұл ішкі экологиялық заңнаманың жалпы принциптеріне сай нақты халықаралық экологиялық шарттың нормаларын қайта жаңғыртуға ғана емес, сонымен қатар қайта өңдеуге байланысты құқықтық іс-әрекет, бұл кезекте форманы өзгерткенде құқықтық ұйғарымның мазмұны өзгермейді. Трансформация ұлттық нормативтік құқықтық актінің нормаларын тұжырымдау кезінде халықаралық шарттың тиісті нормасының формасын сақтау техникалық жағынан мүмкін емес немесе орынсыз болған жағдайларда, сонымен қатар халықаралық экологиялық шарттың мемлекет аралық деңгейде орындалуын қамту мақсатында белгілі бір қатынастарды қосымша ұлттық

құқықтық реттеуде қажет болған кезде халықаралық-құқықтық норма тек жалпы ережені белгілейтін сондай-ақ, оны ұлттық деңгейде нақтылау қажеттігі туындаған жағдайларда қолданылады. Жалпы сілтеме жасау-барлық халықаралық құқыққа, ішінара-халықаралық құқықтың бөлігіне (мәселен, белгілі бір халықаралық келісімдерға) сілтеме жасайтын ұлттық норманы тұжырымдау, ал нақты сілтеме халықаралық шарттың нақты нормасына сілтеме жасайды. Жалпы, айтылған сілтемелердің әрқайсысының құқықтық мазмұны негізінде ұлттық құқыққа сілтеме жасау кезінде халықаралық-құқықтық норманың ұйғарымына негізделген ереже енгізілмейді, тек ел ішінде туындайтын нақты жағдайларды шешу кезінде халықаралық-құқықтық нормадағы ұйғарымды қолдануға жол беріледі. Яғни, сілтеме ұлттық субъектілерге ұлттық заңнамада айтылған өзге құқық құрылымсі нормаларының ережелерін басшылыққа алу жайлы мемлекеттік-биліктің ұйғарымының формасы болып есептеледі [14].

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 7 қаңтардағы Экологиялық кодексінің 2-бабының ережелері сілтеме жасаудың мәселен болып табылады: «Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта осы Кодекстегіден өзгеше ережелер белгіленген болса, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады» [15]. Жоғарыда айтылған тәсілдердің әрқайсысын Қазақстан Республикасы дербес де, сонымен қатар аталған нұсқалардың әртүрлі комбинацияларында да қолдана алады деп тұжырымдау керек.

Халықаралық экологиялық құқық нормаларын іске асыруды құқықтық қамтамасыз етудің ұлттық құрылымсі халықаралық-құқықтық ұйғарымдарды ұлттық деңгейде жүзеге асырудың құқықтық негізін білдіреді сондай-ақ, оған, біріншіден, Қазақстан Республикасының халықаралық сондай-ақ, мемлекет аралық құқығының арақатынасы жайлы, халықаралық келісімдерді жасасу, орындау сондай-ақ, мақсатында жою тәртібі жайлы, құқық шығармашылық қызметті жүзеге асыру, мемлекеттік органдардың имплементация жөніндегі құзыреті жайлы жалпы сипаттағы нормативтік құқықтық қаулылар сондай-ақ, екіншіден, нақты халықаралық келісімдер бойынша халықаралық міндеттемелерді іске асыруды қамту мақсатында қабылданатын ұлттық құқықтық қаулылар кіреді. Имплементациялық құқықтық қаулылар халықаралық шарттың өзін-өзі атқарушы нормаларын тікелей қолдануды қамтамасыз етуге немесе мемлекетте халықаралық міндеттемелердің болуына байланысты туындайтын қатынастардың ұлттық деңгейінде реттеуші ретінде әрекет етуге бағытталған. Көріп отырғанымыздай, халықаралық құқық нормаларын, атап айтқанда халықаралық экологиялық құқық нормаларын іске асырудың мемлекет аралық тетігінің болуы қоршаған ортаны қорғау сондай-ақ, табиғи ресурстар көздерін қолдану саласында Қазақстан қабылдайтын халықаралық міндеттемелерді толық, жан-жақты сондай-ақ, уақытылы іске асыруға мүмкіндік береді. Елдің имиджі, оның құқықтық құрылымсінің тиімділігі, қоршаған ортаны қорғауды тиісінше қамту жөніндегі мүмкіндіктер, сонымен қатар, Қазақстан Республикасының экологиялық құқығының ерекше халықаралық-құқықтық қайнар көздерін одан әрі қалыптастыру көбінесе имплементацияның ұлттық тетігінің пәрменділігіне байланысты.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы халықаралық нормаларды елдің

ұлттық заңнамасына іске асырудың теориялық аспектілерін көрсетеді. Қазақстан Республикасының экологиялық міндеттемелерін іс жүзінде іске асыруды талдау көрсеткендей, олардың орындалуы ұлттық экологиялық заңнаманың нормалары мен талаптарын пысықтауды талап етті сондай-ақ, бұл іс жүзінде орын алды. Біз Экологиялық кодекс ҚР халықаралық міндеттемелерін ескере отырып әзірленген деген пікірмен келісеміз [16, 452 б.]. Ұлттық экологиялық заңнама принциптерінің негізін қоршаған орта сондай-ақ, даму жөніндегі декларацияда (Рио-де-Жанейро, 1992 ж.) баяндалған негізгі идеялар құрады, олардың қатарына ҚР экологиялық заңнамасын халықаралық құқық принциптері мен нормаларымен үйлестіру, қоршаған ортаны ластаудың сондай-ақ, оған кез келген басқа түрде залал келтіруді болдырмау жөнінде болдырмау шараларының міндеттілігі; қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі; халықаралық міндеттемелерді адал орындау сондай-ақ, т. б. жатады (ҚР ЭК 5 сондай-ақ, 189-баптарын егжей-тегжейлі қараңыз) Сонымен бірге экологиялық кодекс бекітілген халықаралық міндеттемелерді іске асыруға бағытталған ережелердің елеулі санын көздейді, оның ішінде: Экологиялық нормалау (4-тарау); қоршаған ортаға әсерді бағалау (6-тарау); экологиялық сараптама (7-тарау); экологиялық рұқсаттар (8-тарау); экологиялық бақылау (4-бөлім); экологиялық ақпаратты қоса алғанда, экологиялық мониторинг пен кадастрлар (5-бөлім); экологиялық білім беру мен ағарту, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі ғылыми зерттеулер мен халықаралық ынтымақтастық (7-бөлім); Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі мемлекеттік қорық аймағында шаруашылық сондай-ақ, өзге де қызметті жүзеге асыру кезіндегі экологиялық талаптар (38-тарау); өндіріс сондай-ақ, тұтыну қалдықтарымен жұмыс істеу кезіндегі экологиялық талаптар (42-тарау) сондай-ақ, басқалар [13]. Германияның экологиялық құқығына сипаттама бере отырып, М. Циммер ЕО заңнамасының елдің экологиялық заңнамасын дамытуға әсері жоғары екенін атап өтті. Осыған байланысты ол «қоршаған ортаны қорғау жайлы Еуропалық құқықтың ең маңызды құралы-ол директивалар, мәселен, қоршаған орта мақсатында қолайлылықты тексеру, экологиялық ақпаратқа еркін қол жеткізу, табиғатты қорғау құқығы, су ресурстарын қорғау, ауаны қорғау сондай-ақ, т. б. жайлы директивалар. Бұл директивалар, ең алдымен, Еуропалық Одаққа мүше елдерге ұлттық заңнамаларда белгілі бір мерзім ішінде тиісті реттеуді жүзеге асыруға тапсырма берді. Егер ұлттық құқыққа ауыстыру мұндай имплементация мақсатында көзделген мерзім ішінде жүзеге асырылмаса, онда директива тікелей қолданыстағы неміс құқығы ретінде қарастырылуы тиіс. Оған қарсы ұлттық құқықтың қолданылуға құқығы жоқ» [17].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сарсембаев М.А. Теоретические и практические проблемы имплементации норм международных актов в выборном законодательстве Республики Казахстан // Вестник института законодательства. - 2009. - №3 (15). - С.100-104.
2. Мингазов Ленарис Харисович. Эффективность норм

международного права (Теоретические проблемы) : Дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 : Казань, 2000 465 с.

3. De Mestral, A., Fox-Decent, E. 2015. Rethinking the Relationship Between International and Domestic Law. - (2015). - P. 53:4.

4. Kanetake, M., Nollkaemper, A. 2014. The Rule of Law at the National and International Levels: Contestations and Deference (Oxford: Hart Publishing). Amsterdam Center for International Law No. 2014-27 Amsterdam Law School Research Paper. - No. 2014-4.

5. Статут Международного Суда: совершен в г.Сан-Франциско, 26 июня 1945 г.// <https://online.zakon.kz>.

6. Лазарев М.И. Теоретические вопросы современного международного морского права / М.И. Лазарев. - М. : Наука, 1983. – 301 с.

7. Международное право / отв. ред. Е. Т. Усенко, Г. Г. Шинкарецкая. – М.:Юристъ, 2003.- 476 с.

8. Макарова Т.И. Доктрина международного права окружающей среды: формирование, основы, содержание 2014 // <http://elib.bsu.by/handle/>

9. Василенко Е.В. Формирование международного природоресурсного права.: Дисс...канд. юрид. наук.: 12.00.10. - Ростов-на -Дону, 2016. - 225 с.

10. Усенко Е.Т. Очерки теории международного права. Монография. – М.: 2008. – 239 с.

11. Черниченко С.В. Контуры международного право // Институт государства и права РАН, Российская академия наук. - 2005. - С. 126-128.

12. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. - Киев: Вища школа, 1980. - 252 с.

13. Rzabay A., Yerkinbayeva L.K., Remi N.M. Peculiarities of international sources of environmental law of the Republic of Kazakhstan //Al-Farabi Kazakh National University Journal (Вестник) of Actual Problems of Jurisprudence. Almaty. - 2019. - №4 (92). - Pp. 50-57.

14. Толстых В.Л. Курс международного права. – Учебник. Russia: Wolters Kluwer, 2009 . – 1031 с.

15. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400 Кодексі // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық қаулыларының ақпараттық-құқықтық құрылым // <http://adilet.zan.kz/kaz/>

16. Елюбаев Ж.С. Проблемы правового регулирования недропользования: отечественный опыт и зарубежная практика. - Монография. - Алматы: Колесо, 2010. - 452 с.

17. Михаэль Циммер. Экологическое право в Германии // Международный региональный семинар «Судебная практика применения экологического законодательства. Актуальные вопросы применения норм гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан» // <http://online.zakon.kz>.

ЭКСПЕРТНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ***Айтхожин К.К.***

доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева

АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН С ЦЕЛЬЮ ВЫЯВЛЕНИЯ НАЛИЧИЯ/ОТСУТСТВИЯ ДИСКРИМИНАЦИОННЫХ НОРМ ПО ПРИЗНАКУ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ЛИЦ К НАЦИОНАЛЬНЫМ МЕНЬШИНСТВАМ

Фундаментальным принципом международно-правовой защиты прав человека и основных свобод является принцип **равенства и недискриминации**. Данный принцип имеет особое значение для обеспечения прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Основополагающими международными актами в сфере обеспечения прав национальных меньшинств, прежде всего, являются Устав ООН и Всеобщая декларация прав человека. Пунктом 3 статьи 1 **Устава ООН** ставится задача *«Осуществлять международное сотрудничество ... и в поощрении и развитии уважения к правам человека и основным свободам для всех, без различия расы, пола, языка и религии»*.

При этом Устав ООН не ограничивается положением о поощрении и развитии уважения к правам человека и основным свободам, обязывая государства развивать международное сотрудничество в целях содействия *«всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод для всех, без различия расы, пола, языка и религии»* (подпункт «с» статьи 55).

Таким образом, Устав ООН возлагает на государства-членов ООН юридическое обязательство соблюдать основные права и свободы человека, не допуская какой-либо дискриминации. Безусловно, что указанное обстоятельство государств является их первостепенной задачей и в сфере обеспечения, защиты и поощрения прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, включая их доступ к информации.

Важнейшим международным актом в сфере обеспечения равенства и недискриминации национальных меньшинств является **Всеобщая декларация прав человека** (1948), впервые на международно-правовом уровне закрепившая широкий перечень основных прав и свобод человека. Статьей 2 Всеобщей декларации прав человека установлено фундаментальное положение международного права: *«Каждый человек должен обладать всеми правами и всеми свободами, провозглашенными настоящей Декларацией, без какого бы то ни было различия, как-то в отношении рас, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного, сословного или иного положения»*.

Статьей 2 Международного пакта о гражданских и политических правах, ратифицированного Республикой Казахстан 28 ноября 2005 года №91, также

закрепляется: *«1. Каждое участвующее в настоящем Пакте Государство обязуется уважать и обеспечивать всем находящимся в пределах его территории и под его юрисдикцией лицам права, признаваемые в настоящем Пакте, без какого бы то ни было различия, как-то в отношении расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иного обстоятельства».*

2. Если это уже не предусмотрено существующими законодательными или другими мерами, каждое участвующее в настоящем Пакте Государство обязуется принять необходимые меры в соответствии со своими конституционными процедурами и положениями настоящего Пакта для принятия таких законодательных или других мер, которые могут оказаться необходимыми для осуществления прав, признаваемых в настоящем Пакте».

В развитие вышеуказанных норм статьей 27 Международного пакта о гражданских и политических правах в целях обеспечения прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, установлено: *«В тех странах, где существуют этнические, религиозные и языковые меньшинства, лицам, принадлежащим к таким меньшинствам, не может быть отказано в праве совместно с другими членами той же группы пользоваться своей культурой, исповедовать свою религию и исполнять ее обряды, а также пользоваться родным языком».*

В этой связи необходимо отметить, что в представляемых в Комитет ООН по правам человека национальных отчетов государств-участников Международного пакта о гражданских и политических правах должна содержаться информация о проживающих в государстве меньшинствах, их численности по сравнению с большинством населения, и принятых государством конкретных мерах по сохранению этнической, религиозной, культурной и языковой самобытности меньшинств. В национальном отчете должны содержаться также другие шаги государств-участников по созданию для меньшинств равных экономических и политических возможностей, включая обеспечение надлежащего представительства меньшинств в центральных и местных органах власти.

Пунктом 2 статьи 2 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, ратифицированного Республикой Казахстан 21 ноября 2005 года №87, закрепляется: *«Участвующие в настоящем Пакте государства обязуются гарантировать, что права, провозглашенные в настоящем Пакте, будут осуществляться без какой бы то ни было дискриминации, как-то: в отношении расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иного обстоятельства».*

На основе фундаментальных норм Международного пакта о гражданских и политических правах, статьей 1 Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации, ратифицированной Парламентом Республики Казахстан Законом от 29 июня 1998 года №245, закрепляется, что *«выражение «расовая дискриминация» означает любое различие, исключение,*

ограничение или предпочтение, основанное на признаках расы, цвета кожи, родового, национального или этнического происхождения, имеющие целью или следствием уничтожение или умаление признания, использования или осуществления на равных началах прав человека и основных свобод в политической, экономической, социальной, культурной или любых других областях общественной жизни».

При этом пунктом 4 статьи 1 Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации провозглашается: *«Принятие особых мер с исключительной целью обеспечения надлежащего прогресса некоторых расовых или этнических групп или отдельных лиц, нуждающихся в защите, которая может оказаться необходимой для того, чтобы обеспечить таким группам или лицам равное использование и осуществление прав человека и основных свобод, не рассматривается как расовая дискриминация, при условии, однако, что такие меры не имеют своим последствием сохранение особых прав для различных расовых групп и что они не будут оставлены в силе по достижении тех целей, ради которых они были введены».*

Основным международно-правовым актом ООН в сфере обеспечения прав национальных меньшинств и единственным договором ООН, полностью посвященным особым правам национальных и иных меньшинств является **Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам** (принята резолюцией 47/135 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1992 года).

В преамбуле этого исторического акта подчеркивается, что поощрение и защита прав лиц, принадлежащих к национальным, этническим, религиозным и языковым меньшинствам, способствуют политической и социальной стабильности государств, в которых они проживают. Декларация возлагает на государства обязательство охранять существование и самобытность национальных, культурных, религиозных и языковых меньшинств и поощрять создание условий для развития этой самобытности, принимать надлежащие законодательные и другие меры для достижения этих целей.

В статье 2 Декларации о правах лиц, принадлежащих к меньшинствам, закрепляется их право пользоваться достояниями своей культуры, исповедовать свою религию и отправлять религиозные обряды, использовать свой язык в частной жизни и публично, свободно и без вмешательства или дискриминации в какой бы то ни было форме. Декларация подтвердила право лиц, принадлежащих к меньшинствам, активно участвовать в культурной, религиозной, общественной, экономической и государственной жизни, создавать свои собственные ассоциации, устанавливать и поддерживать без какой-либо дискриминации свободные и мирные контакты с другими членами своей группы, с гражданами других государств, с которыми они связаны национальными, этническими, религиозными или языковыми узами.

В этой связи Декларация возлагает на государства обязательство принимать меры для обеспечения того, чтобы лица, принадлежащие к меньшинствам, могли в полной мере и эффективно осуществлять все свои права человека и основные свободы без какой бы то ни было дискриминации и на

основе полного равенства перед законом. Кроме того, государства обязаны принимать меры для создания благоприятных условий, позволяющих лицам, принадлежащим к меньшинствам, выражать свои особенности и развивать собственную культуру, язык, религию, традиции и обычаи, за исключением тех случаев, когда конкретная деятельность осуществляется в нарушение национального законодательства и противоречит международно-правовым нормам.

Декларацией о правах лиц, принадлежащих к меньшинствам, возлагается обязанность на государства принимать меры в области образования с целью стимулирования изучения истории, традиций, языка и культуры меньшинств, проживающих на их территориях, создания надлежащих условий для изучения лицами, принадлежащими к национальным меньшинствам, своего родного языка или обучения на своем родном языке и получении знаний, необходимых для жизни в обществе в целом, а также для их участия в полной мере в обеспечении экономического прогресса и развития своей страны. В этой связи в статье 5 Декларации подчеркивается, что национальная политика и программы, а также программы сотрудничества и помощи между государствами должны планироваться и осуществляться при должном учете законных интересов лиц, принадлежащих к меньшинствам.

Учитывая, что вышеуказанные международные акты о правах человека, ратифицированные Республикой Казахстан, являются составной частью действующего казахстанского права, представляется необходимым приведение текущего законодательства и правоприменительной практики в Казахстане в соответствие с требованиями норм международно-правовых актов о национальных меньшинствах.

Из обязательств ОБСЕ, связанных с национальными меньшинствами, однозначно вытекает, что Республика Казахстан, как государство-участник ОБСЕ, обязано принимать все необходимые законодательные, административные и иные меры, а также применять соответствующие международные инструменты, которыми она связана, для обеспечения защиты прав человека и основных свобод лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам. Так, в Люблянских рекомендациях ОБСЕ по интеграции разнообразных обществ (2012 г.) отмечается: *«Законодательство и осуществление мер на всех уровнях власти должны основываться на принципах недискриминации и эффективного равенства, как это определено в международных и региональных инструментах в области прав человека. Необходимо, чтобы эти принципы были закреплены в конституции, что служит основой для разработки и толкования законодательства. Для обеспечения недискриминации на практике необходимо, чтобы принцип обеспечения эффективной правовой защиты был воплощен в конкретных и доступных мерах, установленных законом».*

Согласно обязательствам ОБСЕ, Республика Казахстан должна защищать этническую, культурную, языковую и религиозную самобытность национальных меньшинств и право лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, на

свободное выражение, сохранение и развитие своей самобытности без какой-либо дискриминации и в условиях полного равенства перед законом.

Из обязательств ОБСЕ также вытекает обязанность Республики Казахстан в области принятия и полного применения всеобъемлющего антидискриминационного законодательства, обеспечивающего полное равенство для всех, включая лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Таким образом, международно-правовые документы, посвященные вопросам обеспечения права на равенство и недискриминацию национальных меньшинств, имеют первостепенное значение для принятия Республикой Казахстан всех необходимых законодательных, организационных и иных мер в целях охраны, защиты и поощрения лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Республика Казахстан, как полноправный член ООН и государство-участник ОБСЕ, связанный обязательствами в отношении прав человека, должна неукоснительно соблюдать обязательства, принятые им в отношении национальных меньшинств, обеспечивая их права и законные интересы, включая право на равенство и недискриминацию. ...

В целом общий обзор законодательства Республики Казахстан показывает, что существуют весьма серьезные правовые и институциональные пробелы в реализации прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Анализ нормативной правовой базы Республики Казахстан показывает, что Конституция и законодательные акты страны содержат лишь общие положения, касающиеся прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам. В частности, это нормы Конституции Республики Казахстан:

- о запрете какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам (пункт 2 статьи 14);
- о праве каждого определять и указывать или не указывать свою национальную, партийную и религиозную принадлежность (пункт 1 статьи 19);
- о праве каждого на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества (пункт 2 статьи 19) и др.

Соответственно на основании анализа текста Конституции Республики Казахстан, законов «О телерадиовещании», «О средствах массовой информации», «О культуре», «О языках в Республике Казахстан» и других законодательных актов можно сделать следующее заключение: *защита культуры, языков национальных меньшинств, государственная поддержка их средств массовой информации не относятся к числу приоритетных направлений деятельности органов государственной власти Республики Казахстан.*

Фактически государство, несмотря на целый ряд ратифицированных им международных актов по правам человека, не обременено обязательствами

создать и развивать правовую основу обеспечения равенства и недискриминации национальных меньшинств в соответствии с международно-правовыми стандартами.

Таким образом, несмотря на объективно существующую ситуацию, связанную с необходимостью принятия государственных мер по поддержке прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, в соответствии с международными стандартами, вопросы обеспечения должного правового положения национальных меньшинств в Казахстане в значительной мере выведены из сферы конституционно-правового регулирования. Такая ситуация во многом связана с тем, что в Казахстане до сих пор отсутствуют специальные нормативные акты, посвященные вопросам обеспечения, защиты и поощрения прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Действующие нормативные правовые акты в большинстве случаев носят широкий и нейтральный характер, определяя правовой статус лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, только как граждан Республики Казахстан либо как физических лиц. Вследствие такого государственного подхода жизненно необходимый пласт вопросов обеспечения равенства и недискриминации национальных меньшинств, невозможного без введения каких-либо позитивных государственно-правовых мер, практически не охвачен соответствующим правовым регулированием.

Все это дает основание сделать обобщающий вывод о том, что нормативно-правовая база Республики Казахстан не в полной мере соответствует международно-правовым стандартам в области охраны, защиты и поощрения лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам. В этой связи принятие государственными органами соответствующих мер по вопросам создания полнокровной правовой основы для обеспечения равенства и недискриминации национальных меньшинств стало бы важным этапом приближения законодательства Республики Казахстан к современным международным стандартам.

При этом в Республике Казахстан большинство норм законодательных актов, относящихся к вопросам запрета дискриминации, представляют собой только нормы материального права, в силу которого в действующем законодательстве страны отсутствуют достаточные институциональные и процедурные гарантии для защиты прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, в случаях дискриминации. Все это делает практически бесполезными установленные Уголовным кодексом, Уголовно-процессуальным кодексом и Кодексом об административных правонарушениях правовые средства защиты прав человека для предотвращения и прекращения случаев скрытой и сложной дискриминации, к сожалению, широко встречающихся в практической жизнедеятельности казахстанского общества.

Однако в казахстанском законодательстве, несмотря на то, что Республика Казахстан является членом ООН и участником ОБСЕ, отсутствуют специальные нормативные правовые акты, посвященные вопросам обеспечения, защиты и поощрения прав лиц, принадлежащих к национальным

меньшинствам. При этом в 2010 году Казахстан был Председателем ОБСЕ, а в настоящее время представитель Республики Абдрахманов Кайрат является Верховным комиссаром ОБСЕ по делам национальных меньшинств, что создает парадоксальную ситуацию в области межнациональных отношений, так как в текущем законодательстве и правоприменительной практике Казахстана отсутствует общепризнанный термин международного права, как «*национальные меньшинства*».

Касаясь вопросов обеспечения Республикой Казахстан равенства и недискриминации лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, необходимо отметить, что правовой термин «*дискриминация*» в Республике Казахстан используется в Конституции и в ряде законодательных актов (Уголовно-процессуальном кодексе, Гражданском процессуальном кодексе, Трудовом кодексе, Законах «О миграции», «О профессиональных союзах» и др.).

Несмотря на неоднократные рекомендации Комитета ООН по ликвидации расовой дискриминации, в Республике Казахстан до сих пор отсутствует антидискриминационное законодательство, и нет ни одного нормативного правового акта, который бы содержал нормативное определение понятий «*дискриминация*» и «*расовая дискриминация*», в полной мере соответствующее Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации.

В связи с отсутствием нормативного определения понятий «*дискриминация*» и «*расовая дискриминация*» в действующем казахстанском законодательстве практически отсутствуют и антидискриминационное законодательство, антидискриминационные институты и процедуры.

В целом отсутствие однозначной и целеустремленной позиции государства по вопросам ликвидации всех форм дискриминации на основе установленных Международной конвенцией о ликвидации всех форм расовой дискриминации на практике приводит к скрытым формам дискриминации в различных сферах государственной и общественной жизни. Дело в том, что такие виды дискриминации, как различие, исключение, ограничение или предпочтение, основанные на признаках расы, языка, национальности, на практике могут скрыто проводиться на основе совершенно других критериев (например, по мотивам социального, должностного и имущественного положения, места жительства и по любым иным обстоятельствам).

С позиций международных стандартов по вопросам обеспечения равенства и недискриминации национальных меньшинств, речь идет о необходимости разработки государственными органами Республики Казахстан *позитивных мер для защиты идентичности меньшинств, прав их членов на развитие своей культуры, самобытности и языка* в соответствии с принципом недискриминации, установленным международными актами по правам человека. Данный фундаментальный принцип международного права означает, что Республика Казахстан, как государство-участник ООН и ОБСЕ должен включать возможное использование специальных и конкретных мер, включая

позитивные меры, направленных на достижение фактического равенства для лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Между тем Республика Казахстан является участником целого ряда фундаментальных международных актов о правах человека, в число которых входят:

- Международный пакт о гражданских и политических правах;
- Факультативный протокол I Международному пакту о гражданских и политических правах;
- Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах;
- Факультативный протокол I Международному пакту об экономических, социальных и культурных правах;
- Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации и др.

При этом из содержания статей 20 и 20-1 Закона Республики Казахстан «О международных договорах Республики Казахстан» четко и однозначно вытекает, что *каждый действующий международный договор Республики Казахстан подлежит обязательному и добросовестному выполнению Республикой Казахстан. Президент и Правительство Республики Казахстан обязаны принимать меры по обеспечению выполнения международных договоров Республики. Центральные государственные органы Республики Казахстан в пределах своей компетенции обязаны обеспечивать выполнение обязательств и осуществление прав Республики Казахстан, вытекающих из международных договоров.*

Кроме того, как на общереспубликанском, так и на региональном уровне Казахстана не образованы какие-либо специальные органы, в полномочия которых входили бы вопросы предупреждения и ликвидации дискриминации.

По вопросам антидискриминационной практики также не имеется официального толкования Конституции Конституционным Советом и анализа судебной практики Верховным Судом Республики Казахстан, что создает возможности правоприменительным органам на практике самим интерпретировать нормы Конституции, не гарантируя того, что такая интерпретация будет соответствовать требованиям Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации.

Более того, в текущем законодательстве Республики Казахстан, согласно которому она обязуется обеспечивать права национальных меньшинств (Алматинская декларация об образовании СНГ от 21 декабря 1991 года, межгосударственные соглашения Республики Казахстан с Российской Федерацией, Кыргызстаном, Республикой Беларусь и др.), отсутствует термин «*национальное (этническое) меньшинство*», являющееся важнейшей понятийной категорией международного права. Государственные органы не могут не учитывать данное обстоятельство, имеющее прямое отношение к вопросам обеспечения и защиты прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Кроме того, несмотря на подписание Республикой Казахстан Минской конвенции СНГ «Об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам» от 21 октября 1994 года, данный документ до сих пор не ратифицирован казахстанским Парламентом и поэтому не обладает юридической силой и не имеет прямого действия на территории Республики Казахстан.

В целом общепризнанный термин международного права «*национальное меньшинство*» подменяется аморфными в политико-правовом отношении понятиями «*национальная группа*», «*этническая группа*», «*диаспора (этническая общность)*». Безусловно, что такая позиция государства приводит к тому, что законопроектные программы и действующее законодательство Республики Казахстан планируются и осуществляются без должного учета прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, из-за отсутствия их связи с требованиями ратифицированных Республикой Казахстан международных актов о правах человека.

Вместе с тем вопросы взаимодействия международного права и действующего законодательства Республики Казахстан в сфере защиты и обеспечения прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, приобретают особую политическую значимость в современных условиях развития Казахстана как полиэтнического государства. Такое взаимодействие основывается, прежде всего, на универсальной и непререкаемой норме международного права, согласно которой государства обязаны уважать и соблюдать права человека и основные свободы всех людей без какой-либо дискриминации.

Как известно, особый предмет правового регулирования обусловил выделение в системе международного права прав человека как самостоятельной отрасли, в которую входит совокупность принципов и норм, определяющих обязанности государств по соблюдению и обеспечению основных прав человека и устанавливающих ответственность государств за нарушение этих прав. Стандарты поведения, установленные международными актами о правах человека, должны служить моделью для разработки и принятия государствами национального законодательства в области прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

Из вышеуказанного вытекает, что международные стандарты в области защиты прав и законных интересов национальных меньшинств представляют собой программу дальнейшего развития действующего права Республики Казахстан, определяя цели и идеалы, к которым должна стремиться наша страна в процессе строительства демократической и правовой государственности.

В этой связи важное значение приобретают вопросы систематизации законодательства Республики Казахстан, посвященного различным аспектам правового статуса лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, с позиций международно-правовых стандартов. Это потребует, прежде всего, разработки перспективной комплексной модели систематизации казахстанского нормативно-правового массива в области защиты и

обеспечения прав национальных меньшинств, которая должна учитывать не только внутригосударственные, но и международно-правовые аспекты.

Представляется необходимым выделить два основных момента, определяющих потребность в приведении действующего права Республики Казахстан в соответствие общепризнанными принципами и нормами международного права:

- внешний аспект, связанный с необходимостью выполнения Казахстаном международных обязательств в области обеспечения прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам;

- внутренний аспект, связанный с необходимостью формирования отечественного законодательства, посвященного вопросам правового положения национальных меньшинств в Республике Казахстан.

Принятие и реализация высшими органами государства нормативных правовых актов, в том числе законов, посвященных вопросам статуса национальных меньшинств, сыграли бы фундаментальную роль в строительстве правовой государственности, в деле сохранения и упрочения политической стабильности и межнационального согласия в стране, укрепили бы международный авторитет Республики Казахстан в глазах мирового сообщества.

Исходя из исключительной необходимости решения государственными органами Республики Казахстан вопросов, связанных с охраной, защитой и поощрением прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, предлагаются следующие рекомендации:

1. Республика Казахстан должна всемерно укреплять правовую основу жизнедеятельности национальных меньшинств с учетом международных стандартов для лучшего признания их самобытности, оказания всемерной поддержки культурному выражению и поощрения выражения мнений лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

2. В первую очередь, необходима разработка правовых основ национальной политики Республики Казахстан, связанной с закреплением правового статуса национальных меньшинств, в основе которого должны лежать фундаментальные международные акты о правах человека. В этой связи представляется необходимым принятие *Государственной программы по вопросам поддержки и развития национальных меньшинств в Республике Казахстан*, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан. В Государственной программе должны быть сформулированы руководящие принципы и основные направления государственной национальной политики, в том числе и в сфере охраны, защиты и поощрения прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

3. Необходима разработка законопроектов в Республике Казахстан, касающихся прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, которая должна осуществляться на основе соответствующих консультаций в рамках Ассамблеи народа Казахстана и иными организациями национальных меньшинств, потребности и интересы которых должны

учитываться при подготовке соответствующих законопроектов и иных государственных документов.

Для создания равных условий и обеспечения не только юридического, но и фактического равноправия лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, при разработке и реализации законодательных и иных нормативных правовых актов, наряду с принципами равенства и недискриминации, государственным органам целесообразно также использовать принцип особых и специальных мер поддержки национальных меньшинств.

4. С учетом введения в действующее право Республики Казахстан понятия «этнические (национальные) меньшинства» статьей 27 Международного пакта о гражданских и политических правах представляется необходимым и введение в текущее казахстанское законодательство и правоприменительную практику правового понятия «национальное меньшинство».

5. В связи с вышеуказанным представляется весьма актуальным принятие Парламентом Республики Закона «Об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам», основанного на общепризнанных международных стандартах в области обеспечения, поощрения и защиты прав национальных меньшинств. Закон должен отражать весь комплекс вопросов, связанных с правовым положением национальных меньшинств в Казахстане.

6. С целью обеспечения участия в органах государственной власти и местного самоуправления лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, представляется целесообразным дальнейшее совершенствование общих механизмов и институтов демократии, краеугольным камнем которой является защита прав человека, в том числе прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

7. Для эффективного предупреждения явных и скрытых форм дискриминации лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, необходимы разработка полнокровной государственной антидискриминационной политики, ее четкое правовое регулирование, установленное специальным всеобъемлющим антидискриминационным законодательством, а также широкое институциональное и процедурное обеспечение антидискриминационной практики.

8. В текущем законодательстве Республики Казахстан должно быть проведено нормативное определение понятий «дискриминация» и «расовая дискриминация», в полной мере соответствующее Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации, а также Гаагским (1996), Ословским (1998), Лундским (1999) и другим рекомендациям ОБСЕ, основанным на международных актах по правам национальных меньшинств.

9. В связи с подготовкой ООН типового национального законодательства, призванного стать для государств-участников ООН руководством в деле принятия и совершенствования законов о борьбе с расовой дискриминацией, было бы желательным для Республики Казахстан принятие соответствующих мер по подготовке законов и иных законодательных актов в области борьбы с

расовой дискриминацией, обеспечивающих полное равенство возможностей для всех, включая лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

10. В связи с вышеуказанным представляется необходимым создание государственного органа для содействия равенства и недискриминации, в сферу полномочий должно входить недопущение дискриминации по признаку и этнической идентичности. В этой связи представляется целесообразным создание Министерства или Агентства Республики Казахстан по национальной политике, в функции которого входили бы все вопросы обеспечения прав национальных меньшинств. При невозможности реализации такого предложения, можно было бы:

- ввести должность министра без портфеля, который бы мог представлять интересы национальных меньшинств Республики Казахстан;
- либо создать специальное структурное подразделение (департамент или управление) в составе Министерства культуры и спорта, в функции которого входил бы весь комплекс задач по вопросам обеспечения и защиты прав национальных меньшинств.

11. В число функций Правительства Республики Казахстан целесообразно включить вопросы разработки и реализации мер по поощрению и охране прав национальных меньшинств.

12. В целях целенаправленной и адресной защиты трудовых, образовательных и социальных прав национальных меньшинств представляется необходимым образование подразделений по работе с национальными меньшинствами в структуре Министерства образования и науки и Министерства труда и социальной защиты.

13. При образовании постоянных комитетов Сената и Мажилиса Парламента Республики Казахстан целесообразно в функции одного из этих комитетов этих Палат включить рассмотрение вопросов, связанных с обеспечением и защитой прав и законных интересов национальных меньшинств.

14. В целях расширения участия национальных меньшинств в управлении государством и общественно-политической жизни на региональном и местном уровнях рекомендовать руководству отечественных политических партий включать в партийные списки по выборам в Мажилис Парламента и маслихаты известных политических и общественных деятелей из лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

15. В компетенцию маслихатов необходимо включить полномочие по обеспечению прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

16. При утверждении маслихатами планов и программ социально-экономического развития соответствующей территории целесообразно включать вопросы защиты и соблюдения прав национальных меньшинств в такие планы и программы.

17. При решении вопросов административно-территориального устройства, определении границ местного самоуправления, отнесенных к компетенции маслихатов, необходимо также учитывать национальный состав

административно-территориальных единиц и компактное проживание национальных меньшинств.

18. В функции одного из постоянных комитетов маслихатов целесообразно включить вопросы по осуществлению полномочий по обеспечению прав национальных меньшинств и контроля за соблюдением этих прав.

19. В полномочия акиматов областей и районов (городов) необходимо также включить функцию обеспечения ими прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

20. В компетенцию органов местного самоуправления целесообразно включить функции защиты прав и законных интересов лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, проживающих на территории местного сообщества; поддержки и оказания содействия национально-культурным центрам и другим объединениям национальных меньшинств.

21. В целях полнокровного анализа состояния фактического положения национальных меньшинств представляется необходимым проведение систематических исследований и сбор данных о дискриминации по признаку и этнической идентичности во всех сферах общественной жизнедеятельности.

22. В связи с эффективным опытом обеспечения и защиты прав национальных меньшинств в государствах-членах Европейского Союза, представляется важной ратификация Республикой Казахстан Страсбургской Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств, Европейской хартии местного самоуправления, Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств Совета Европы, открытых для подписания по приглашению государствами, не являющимися членами Совета Европы. Так, Комитет Министров Совета Европы в соответствии с установленными процедурами может пригласить присоединиться к Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств любое другое государство, которое не является членом Совета Европы (пункт 1 статьи 29 Конвенции).

23. В целях развития вещания на языках национальных меньшинств и улучшения доступа лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, к информации, государство в лице соответствующих уполномоченных органов, должно создать реальные механизмы обеспечения такого вещания, и, прежде всего, на общенациональных каналах. В этой связи представляется целесообразным оказание государственной поддержки средств массовой информации национальных меньшинств, увеличения теле-и радиопрограмм на языках меньшинств, создание общенационального телевизионного канала и общенациональной радиостанции, которые бы вещали на языках национальных меньшинств. Государство также должно содействовать развитию различных средств доступа носителей других языков к произведениям на языках национальных меньшинств посредством распространения переводов, дублирования, синхронного перевода и субтитров.

В этих целях представляется необходимым внесение дополнений в Закон Республики Казахстан «*О радиотелевещании*» и другие законодательные акты норм по вопросам установления государством специальных, позитивных мер,

включая налоговые льготы и иные государственные преференции, по государственной поддержке вещания на языках национальных меньшинств, проживающих в Казахстане.

24. В состав Комиссии по вопросам развития телерадиовещания при Правительстве Республики Казахстан, созданной в целях учета и защиты общественных интересов в области телерадиовещания, целесообразно включать представителей организаций национальных меньшинств.

25. Республика Казахстан должна обеспечить создание, по мере возможности, одной общенациональной радиостанции и одного общенационального телевизионного канала, вещающих на языках национальных меньшинств, а также принимать соответствующие меры для того, чтобы все структуры телерадиовещания на регулярной основе предусматривали наличие программ на этих языках.

26. Представляется необходимым создание национального общественного телевидения и радиовещания в Казахстане, которое может помочь развитию образовательного телевидения, программ о культуре, отвечающих интересам различных социальных, национальных, религиозных и иных общественных групп. В этой представляется необходимым включать представителей национальных меньшинств в работу различных советов национального общественного телевидения, которые определяют политику общественного телерадиовещания в стране.

27. На уровне Правительства Республики Казахстан, акиматов областей и районов необходимо формирование системы стимулов для государственных и негосударственных теле- и радиокompаний, печатных СМИ, журналистов, освещающих вопросы реализации государственной национальной политики, включая оказание поддержки проектам, направленным на пропаганду гражданского единства, культурного многообразия и межнационального согласия в стране.

28. Необходима разъяснительная и информационная работа государственных органов и институтов гражданского общества из-за политической неготовности общества к расширению использования языков национальных меньшинств.

29. С учетом трагических уроков кордайских событий в Жамбылской области, государственные органы с участием институтов гражданского общества, журналистского сообщества должны осуществлять мониторинг печатных и электронных СМИ с целью недопущения публикаций, направленных на разжигание национальной вражды, организовывать проведение регулярных обучающих семинаров для журналистов по вопросам укрепления межнациональных отношений, этнокультурного развития национальных групп Республики Казахстан.

30. Государственные органы, институты гражданского общества обязаны всемерно поддерживать создание тематических радио- и телепередач, газетных и журнальных рубрик, интернет-проектов; организацию и проведение конкурсов СМИ на лучшую публикацию по вопросам межнационального и межкультурного взаимодействия.

31. Государство должно содействовать организациям, занятым в сфере средств массовой информации, вузам, исследовательским организациям, в проведении исследований по вопросам влияния процесса развития коммуникационных технологий на национальные меньшинства, с целью сохранить их культурную, языковую и иную самобытность. В этой связи соответствующим государственным органам целесообразно принять программы, отражающие культурное многообразие, предназначенные для лиц, профессионально занятых подготовкой специалистов в области массовой информации во всех учебных заведениях.

32. Учитывая, что некоторые национальные меньшинства Казахстана являются представителями мажоритарных этносов соседних стран Центрально-азиатского региона, целесообразно введение Министерством образования и науки Республики Казахстан квот для учебы за рубежом на основе межгосударственных соглашений лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖУРНАЛЫ
КАЗАХСТАНСКИЙ ЖУРНАЛ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
KAZAKHSTAN JOURNAL OF INTERNATIONAL LAW

Научно-теоретический и информационно-практический журнал

№2
(81)

КОПИР & КА

Подписано в печать 30.01.2022г.
Формат 60x84 1/8.
Печать цифровая. Бумага офсетная.
Усл. печ. л. 21,39. Тираж 500 экз.
Заказ № 170622=6.

Адрес типографии:
г. Алматы, ул. Шемакина д.73
rex8800@mail.ru